Cem Emrence

99 Günlük Muhalefet

Serbest Cumhuriyet Fırkası

İLETİŞİM YAYINLARI

CEM EMRENCE Binghamton Üniversitesi Sosyoloji Bölümü'nde doktorasını yapmaktadır. Kabataş Erkek Lisesi ve Boğaziçi Üniversitesi Sosyoloji Bölümü'nü bitirdi. Modern Türkiye tarihi alanındaki yüksek lisans derecesini Boğaziçi Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü'nden aldı. Amerika Birleşik Devletleri'nde pek çok üniversitede yarı-zamanlı öğretim üyeliği yapu. Geç Osmanlı ve Cumhuriyet tarihi üzerine *Tarih ve Toplum*, *Toplumsal Tarih*, *Toplum ve Bilim*, *New Perspectives on Turkey*, *Turkish Studies* ve *Middle Eastern Studies* dergilerinde makaleleri yayımlandı.

İletişim Yayınları 1143 • Araştırma-İnceleme Dizisi 198

© 2006 İletişim Yayıncılık A. Ş.

1. BASKI 2006, İstanbul (1000 adet)

EDİTÖR Kerem Ünüvar
DİZİ KAPAK TASARIMI Ümit Kıvanç
KAPAK Suat Aysu
KAPAK FOTOĞRAFI Batı Anadolu turunda halkın SCF'ye gösterdiği yoğun ilgi, Okyar & Seyitdanlıoğlu, 1999, s. 212-213.
KAPAK FİLMİ Mat Yapım
UYGULAMA Hüsnü Abbas
DÜZELTİ Mehmet Tirgil
MONTAJ Şahin Eyilmez
BASKI ve CİLT Sena Ofset

İletişim Yayınları
Binbirdirek Meydanı Sokak İletişim Han No. 7 Cağaloğlu 34122 İstanbul
Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 56
e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

CEM EMRENCE

99 Günlük Muhalefet

Serbest Cumhuriyet Fırkası

iletişim

İlkokula gittiğim yılları görmeyi hayal eden
ve bu kitabın çıktığını gören anneanneme...

Önsöz 9

Giriş 13

BİRİNCİ BÖLÜM

SÖYLEM 23

Türkiye Tarihçiliği ve Serbest Cumhuriyet Fırkası 25

İKİNCİ BÖLÜM

KURULUŞ 47

Ekonomik Kriz İçinde Türkiye 49

Kuruluş, Parti Programı, Tüzük 77

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MOBİLİZASYON 91

Batı Anadolu Turu 93

SCF Yerel Teşkilatları 123

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
KAPANIŞ 161

1930 Belediye Seçimlerinde Baskı ve Propaganda 163

SONUÇ 191

KAYNAKÇA 201

Bu çalışma, tek-parti döneminde kurulmuş ikinci ve son muhalefet partisi olan Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın 1930 yılındaki 99 günlük serüvenini konu alıyor. Dönemin yerel gazeteleri ve modern Türkiye tarihi yazınına dayanarak yaptığım analizde partinin kuruluşu ve bulduğu kitlesel desteğin 1920'lerin sonunda derinleşen ekonomik krize, kapanışının ise merkezi kontrol eden Kemalistlerin sınıf projesine bağlı olduğunu vurgulayacağım. Ayrıca, SCF yerel teşkilatlarında ekonomik ve profesyonel grupların rolüne dikkati çekerek, parti hakkında genel kabul gören 'gerici halk yığınları tarafından ele geçirilen güdümlü bir demokrasi deneyi' çerçevesini sorgulamak istiyorum.

Serbest Cumhuriyet Fırkası'na ait fikirlerimin şekillenmesinde üç farklı entelektüel gelenek rol oynadı. Bunlardan ilki sırasıyla küresel süreçleri ve sınıf analizini öne çıkaran dünya-sistemi okumaları ve Marksist yaklaşımlar oldu. Bu çalışmanın ilk halini 2000 yılında master tezi olarak teslim ettiğim Boğaziçi Üniversitesi, Atatürk Enstitüsü ise modern Türkiye tarihinin zengin dünyasına adım atmamı sağladı.

Son olarak, 2005 sonbaharında Ithaca College'da verdiğim siyaset sosyolojisi dersi, tüm projeye farklı bir gözle bakarak, konuyu yeniden düşünmemi sağladı.

Bu çalışma aynı zamanda Türkiye'de tek-parti dönemini alttan tarih perspektifleri ve sosyal bilimler temaları ışığında düşünmeye yönelik bir girişim olarak da değerlendirilebilir. Bu tercihle uyumlu olarak modernleşme okulunun elit vurgusu ile toplumsal değişimi özcü kategoriler üzerinden kuran yaklaşımların yerine, burada, yerel tarih ile iktisat tarihini buluşturan, mikro süreçler ile makro yapılar arasındaki bağları kuran ve huzursuzluk siyasetini öne çıkaran bir çeşit tarihsel sosyoloji okuması yapmaya çalıştım.

Bu proje kitap haline gelinceye kadar birçok kurum ve kişinin desteğini aldım. En sondan başlarsam, İletişim Yayınları'nda Asena Günal projeye güvendi, Kerem Ünüvar bu konuda görmediğim kaynaklardan beni haberdar etti ve projenin tesliminde oldukça anlayışlı davrandı. Keza, yayınevi adına çalışmamı değerlendiren jüriler, projenin basılabilmesi için gerekli olan yeşil ışığı yaktılar. Türkiye Büyük Millet Meclisi Kütüphanesi ve Binghamton Üniversitesi kütüphaneler arası kitap ödünç alma bölümü çalışma için gerekli olan birçok yararlı kaynağa kolayca ulaşmamı sağladı.

Çağlar Keyder, ilk olarak tez komitesinde üye ve daha sonraki yıllarda danışmanım olarak hem bu projede hem de entelektüel gelişimimde önemli rol oynadı. Reşat Kasaba, 1999 yılında bu çalışmanın ilk sonuçlarının Amerikan Ortadoğu Çalışmaları Cemiyeti yıllık toplantısında sunulmasını ve daha sonra yayınlanmasını teşvik ederek projenin önemli bir ivme kazanmasını sağladı. Atatürk Enstitüsü'nde tez hocam olan Şevket Pamuk, bu projede ve dışında beni sürekli destekledi. Kendisine gösterdiği yakın ilgi, profesyonel tutumu ve bilimsel üretim yapmanın verdiği heyecanı öğrencilerine aşıladığı için ayrıca teşekkür borçluyum.

Son olarak ailem ve Ayşegül kitabın hazırlanışı sırasında beni sürekli anlayışla karşıladılar. Umarım ortak zamanlarımızı bu proje uğruna çalmış olmamı bu kitabın çıkışı bir nebze de olsa affettirebilir!

Ithaca, NY
Sonbahar 2005

Modern Türkiye üzerine yapılan sosyal bilimler ve tarih çalışmalarının en gözde alanlarından biri hiç şüphe yok ki tek-parti dönemi oldu. Cumhuriyet tecrübesinin ana mecralarının belirlendiği Kemalist dönem, ülkenin siyasi kültüründen ideoloji kalıplarına, Batılılaşma ajandasının kapsamından devlet-toplum ilişkilerine, ekonomide devletçilik tartışmasından Türkiye'nin toplumsal yapısına kadar bir dizi sürecin şekillenmesinde tarihsel ve politik zemini oluşturmuştu. Bu duruma paralel olarak, modern Türkiye yazını iki dünya savaşı arası Türkiye tecrübesine iki önemli soru etrafında yaklaştı: (1) Milliyetçi seçkinler nasıl bir ulus-devlet inşa modeli takip etti; (2) Bu siyasi proje Türkiye Cumhuriyeti'nin 20. yüzyıl boyunca sahip olduğu yapısal özellikleri ne kadar açıklayabilir?

Sözkonusu iki soruyu birarada anlamlı kılan önkabul ise siyasal elit ve devletin modern Türkiye tarihinde toplumsal değişimin öncüsü ve tek ajanı olduğu varsayımıydı.[1] Bu

1 Metin Heper, *The State Tradition in Turkey* (Beverley: Eothen Press, 1985).

perspektifi paradigmatik bir modele oturtan modernleşme okuluna göre, Osmanlı-Türk tecrübesini karakterize eden Batılılaşma hareketleri, devletle toplum arasında kaçınılmaz bir kırılma yaratmıştı. Türk devleti ne kadar modernleşmeye çalışırsa, toplumsal tepki o kadar büyüyordu. Sözkonusu modele hayat veren ise, "devleti kurtarmak" ekseninde siyasi gücü ele geçiren yeni entelektüel sınıf ile askeri bürokrasinin, Batılılaşmanın öncü kuvvetleri olarak tarih sahnesine çıkmaları oldu.[2]

Eğitimli seçkinlerin modern Türkiye'nin kuruluşunda merkezi konuma oturtulması bu grubun fikir dünyası üzerine yapılan çalışmalarla yeni bir boyut kazandı. Bu konuda Şerif Mardin, Genç Osmanlılar ve Jön Türkler üzerine yaptığı değerli katkılarla, Türk siyasi elitinin tarihsel gelişimini geç Osmanlı'nın düşünsel arkaplanına yerleştirmeyi başarmıştı.[3] Siyasal düşünceler tarihi hattında ilerleyen sonraki çalışmalar, bir yandan Jön Türkler, İttihat ve Terakki ve Kemalist kadroların içindeki devamlılık ve bölünmelere ışık tutarken,[4] aynı zamanda bu grubun ideolojik konumlanışlarındaki geçişkenliğin altını çizdiler.[5]

Modern Türk devletinin ideolojik formasyonu ve kurucu siyasi kadrolarının toplumsal bileşenlerini bir tarihi süreklilik

2 Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, üçüncü baskı (New York: Oxford University Press, 2002); Niyazi Berkes, *The Development of Secularism in Turkey* (New York: Routledge, 1998).

3 Şerif Mardin, *The Genesis of Young Ottoman Thought: a Study in the Modernization of Turkish Political Ideas* (Princeton: Princeton University Press, 1962); Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri, 1895-1908* (Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1964). [*Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, Yay. Haz. Ö. Laçiner, İletişim Yay., 2002.]

4 M. Şükrü Hanioğlu, *Preparation for a Revolution- The Young Turks, 1902-1908* (Oxford: Oxford University Press, 2001); Ahmet Demirel, *Birinci Meclis'te Muhalefet - İkinci Grup* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1994).

5 A. Holly Shissler, *Between Two Empires - Ahmet Agaoglu and the New Turkey* (London & New York: I.B. Tauris, 2003). [*İki İmparatorluk Arasında: Ahmed Agaoğlu ve Yeni Türkiye*, çev. Taciser Ulaş Belge, Bilgi Üniversitesi Yay., 2005.]

tezi etrafında inşa eden siyasal tarih ve siyasal düşünce perspektifleri, Türkiye'nin toplum, kültür ve siyaset hayatında varolan süreklilikleri başarıyla gözler önüne serdiler.[6] Fakat bu analiz biçimi özellikle tek-parti dönemine ait çalışmalarda toplum-merkezli perspektiflerin sınırlı kalmasına yol açtı. Bu konuda etnik ve dinsel kimlikler üzerine yapılan yeni açılımlar meseleyi devlet-toplum ikilemine indirgeme riski taşırken,[7] bu çerçeveye uymayan ekonomik gruplar, göçmenler, köylüler ve heterojen modernleşme projeleri tek-parti dönemi anlatılarında yeteri kadar temsil olanağı bulamadılar.

Siyasal seçkinlere olağanüstü önem atfeden yaklaşımın yarattığı diğer bir tehlike analizlerin ulus-devlet ve onun ajanlarıyla sınırlı kalmasaydı. Zira, eğer Türk milliyetçileri, sosyal değişimin yegâne ajanlarıysa, o zaman devletin ideolojik aygıtlarının faaliyetlerine, siyasi elitin söylemine ve ekonomik hayattaki varlığına bakmak yeterli olabilirdi.[8] Bu çerçevede, bir adım daha ileri gitmek isteyenler devlet tarafından hayata geçirilen tepedenci politikaların toplumdaki izdüşüm, reaksiyon ve kabullenmelerini inceleyebilirlerdi. Türkiye'de Batılılaşma ve ekonomik devletçilik üzerine yapılan çalışmalar genelde bu hattı takip etti.

Bu analiz biçiminin yeteri kadar vurgu yapmadığı diğer bir nokta küresel süreçlerin ve ulus-altı (sub-national) kategorilerin çoğu zaman toplumsal dönüşümün yönünü belirliyor olmasıydı. Dünya sistemci analizlerin vurguladığı gibi içe kapanma, Soğuk Savaş ve küresel entegrasyon, "dış faktörler" olmaktan çok Türk devletinin niteliği ve Türk

---

6 Taha Parla & Andrew Davison, *Corporatist Ideology in Kemalist Turkey: Progress or Order* (Syracuse: Syracuse University Press, 2004).

7 M. Hakan Yavuz, *Islamic Political Identity in Turkey* (Oxford & New York: Oxford University Press, 2003), 37-58.

8 John M. VanderLippe, *The Politics of Turkish Democracy - İsmet İnönü and the Formation of the Multi-Party System, 1938-1950* (Albany: SUNY Press, 2005).

toplumunun yapısında kaçınılmaz değişimler yaratan makro süreçler olurken,[9] coğrafya, kır sosyolojisi ve antropolojik çalışmaların gösterdiği üzere geleneksel bağlar, etnik ve dinsel ağlar, köyün ekonomik yapısı, kasabanın sosyal kimliği ve bölgesel farklar cumhuriyet tecrübesinin çeşitli ve değişen yüzlerini işaret ediyordu.[10]

Benzer şekilde, ulus-devlet merkezli yaklaşım, tek-parti tecrübesini daha geniş bir çerçeveye oturtmaya yardım edecek karşılaştırmalı perspektiflerin önüne set çekti. Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşü ile Ortadoğu ve Balkanlar'dan kopan, sömürge geçmişi olmadığı için Üçüncü Dünya'dan büyük ölçüde ayrılan ve Batılılaşma ajandası dolayımı ile İslam dünyasında kendisini farklı bir yere koyan modern Türkiye, kendi tecrübesini anlamak için Avrupa-merkezci yaklaşımlar bir kenara bırakılırsa yalnız kalmıştı. Son dönemde hız kazanan, karşılaştırmalı imparatorluklar tarihi çalışmaları[11] ve Kemalist modernleşmeyi sınır komşularında gerçekleşen değişimle aynı düzlemde düşünme çabası, Osmanlı-Türkiye çalışmalarında yeni bir yöne gidişin habercileri olabilir.[12]

---

9 Geç Osmanlı örneği için bkz. Reşat Kasaba, *The Ottoman Empire and the World Economy - The Nineteenth Century* (Albany: SUNY Press, 1988).

10 Peter Benedict, Erol Tümertekin & Fatma Mansur (der.), *Turkey: Geographic and Social Perspectives* (Leiden: Brill, 1974); Michael E. Meeker, *A Nation of Empire: the Ottoman Legacy of Turkish Modernity* (Berkeley: University of California Press, 2002). [*İmparatorluktan Gelen Bir Ulus*, çev. Tutku Vardağlı, Bilgi Üniversitesi Yay., 2005]

11 Karen Barkey & Mark von Hagen (der.), *After Empire: Multiethnic Societies and Nation-Building: the Soviet Union, and Russian, Ottoman and Habsburg Empires* (Boulder, Colo.: Westview Press, 1997).

12 Faruk Birtek & Thalia Dragonas (der.), *Citizenship and the Nation-State in Greece and Turkey* (London and New York: Routledge, 2005); Touraj Atabaki & Erik J. Zürcher (der.), *Men of Order- Authoritarian Modernization under Ataturk and Reza Shah* (London & New York: I.B. Tauris, 2004); Ayşe Öncü, Çağlar Keyder & Saad Eddin Ibrahim (der.), *Developmentalism and Beyond* (Cairo: The American University in Cairo Press, 1994).

* * *

Tek-parti dönemini küresel bir çerçeve içinde düşünmek ve toplum-merkezli bir analiz ışığında açıklamak isteyen bu çalışmada, Türkiye'de Kemalist iktidar döneminde kurulan ikinci ve son muhalefet partisi olan Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın (SCF) serüvenini inceleyeceğim. Mustafa Kemal'in yakın dostu ve eski bir başbakan olan Fethi Okyar tarafından kurulan Serbest Fırka, 99 gün yaşamış ve daha sonra cumhurbaşkanı ve Cumhuriyet Halk Fırkası ile arasında çıkan sürtüşmeler sonucu partinin meclis kadrosu tarafından kapatılmıştı. Başka bir deyişle, SCF, siyasi elitin başarısız bir "demokrasi deneyi" olarak Türkiye tarihi kayıtlarına geçti.[13]

Oysa, SCF tecrübesini toplumsal kökenli siyasi bir proje olarak anlamak da mümkündü. Partinin kuruluşu, bulduğu kitlesel taban ve kapanışı, Büyük Buhran'ın yarattığı toplumsal huzursuzluk ile "çevredeki" okumuş sınıfların siyasi tatminsizliğine sıkı sıkıya bağlıydı. Dolayısıyla, 1930 yılında Türkiye Cumhuriyeti'nde ortaya çıkan siyasal değişim, devlet-merkezli bir sosyal deney olmaktan çok ekonomik sınıflarla toplumsal statü sahibi profesyonel grupların yarattığı bir toplumsal hareket olarak da okunabilirdi. Bu anlamda, SCF hareketi devletçi olmaktan çok toplumsalcı, merkezci olmaktan çok "çevresel" (peripheral), seçkinci olmaktan çok kitleseldi.

Sahip olduğu tarihsel öneme rağmen, Serbest Cumhuriyet Fırkası modern Türkiye yazınında kısıtlı bir yer işgal etti. SCF deneyimi modern Türkiye için 19. yüzyıl liberal dünyasından otoriter, merkezci ve hiper-modernist 1930'la-

13 Dankart A. Rustow, "Turkish Democracy in Historical and Comparative Perspective", (der.) Metin Heper & Ahmet Evin *Politics in the Third Turkish Republic* (Boulder: Westview Press, 1994), 3-12.

ra geçişte son kırılma noktasıydı. Dönüşüm teleolojik olmaktan çok siyasi mücadeleyle gerçekleşti. Bu noktada, SCF tecrübesi, siyasi elit içinde İslamcı, eski İttihatçı ve ılımlı modernist unsurların tasfiyesinden[14] sonra geride kalan iki alternatif toplumsal modernleşme projesini su yüzüne çıkardı. Bir taraftа, İttihat ve Terakki çizgisini daha da radikalleştirerek sürdüren jakoben *korporatist aydınlanmacı* gelenek yer alırken denklemin öbür ucunda ekonomik anlamda liberal, çevrenin siyasi temsiline daha açık ve devletin tüm alanlara müdahalesine şüpheyle bakan çok-parçalı bir *toplumsal değişim* projesi vardı.

İkinci heterojen grubun 1930'lara kadar gerçekleşen tüm siyasi tasfiye ve merkezileşme politikalarına rağmen ayakta kalmasını sağlayan toplumsal katmanlar profesyonel gruplar ve taşra burjuvazisi oldu. Bunlardan ilki olan eğitimli sınıflar siyasal vatandaşlık haklarının bayraktarlığını yapmaktaydılar. Liberallerin diğer bir avantajı ise özellikle Batı Anadolu'da dünya ekonomisi ve iç pazara entegre olmuş tüccarları yanlarına almış olmalarıydı. Zira, Türk-Yunan Savaşında mobilize olmuş bu grup,[15] daha sonra hem siyasi olarak güç kaybetmiş hem de elde ettikleri ekonomik servet Büyük Buhran'la ve ticari tekellerden ötürü erimeye başlamıştı.

Elitler-arası çatışma dışında, SCF tecrübesinin gösterdiği diğer bir gerçek Cumhuriyet Halk Fırkası'nın 1930 yılı itibariyle kamusal alanda mutlak bir iktidar kuramadığını örneklerle ortaya koymasıydı. Türk Ocakları, esnaf cemiyetleri, göçmenler, "çevredeki aydınlar" ve tüccarlar, hükümetin

---

14 Erik J. Zürcher, *The Unionist Factor: the Role of the Committee of Union and Progress in the Turkish Nationalist Movement, 1905-1926* (Leiden: E.J. Brill, 1984).

15 Faruk Birtek, "Greek Bull in the China Shop of Ottoman 'Grand Illusion': Greece in the Making of Modern Turkey", (der.) Faruk Birtek ve Thalia Dragonas *Citizenship and the Nation-State in Greece and Turkey* (London and New York: Routledge, 2005), 37-48.

ideolojik aygıtlarına teslim olmuş aktörlerden çok kendi ajandalarını uygulamaya çalışan çıkar gruplarına benziyordu. Türk milliyetçilerinin "sivil toplum" üzerinde mutlak hakimiyetinden söz etmek için devlet-parti-sivil toplum "birlikteliğinin" sağlandığı küresel faşizm çağını beklemek gerekecekti.

SCF deneyiminin gözler önüne serdiği diğer bir nokta tek parti dönemini sadece "kimlik siyaseti" üzerinden kuran açıklamaların yetersizliğini göstermesi oldu. Vatandaşları etnik veya dinsel kategoriler üzerinden tanımlayan ve Kemalist elit ile halk arasında varolan yabancılaşmayı bu eksen üzerine oturtan modernleşme okulu ve kritiklerinin iddialarının aksine; SCF'nin Batı Anadolu turu, 1930 Belediye Seçimleri ve partinin yerel teşkilatlarının gelişimi, 1920'lerin sonunda ülkede ortaya çıkan toplumsal muhalefet ve kitle mobilizasyonunun aynı zamanda ekonomik-merkezli olduğunu ortaya koyuyordu. Daha uzun soluklu bir okumada ise, SCF'nin toplumsal tabanını oluşturan ticari köylülerin ve dünya ekonomisine entegrasyon dönemlerinde önem kazanan taşra burjuvazisinin aynı geleneği Demokrat Parti (DP), Adalet Partisi (AP) ve yakın zamanda Adalet ve Kalkınma Partisi'yle (AKP) sürdürdüklerini gözlemliyoruz.[16]

Tüm varlığı 1930 yılının ikinci yarısına sığan Serbest Cumhuriyet Fırkası, bir siyasi parti olmanın ötesinde Türkiye'nin cumhuriyet tarihi boyunca izleyeceği makro iktisa-

16 Kemal H. Karpat, *The Politicization of Islam: Reconstructing Identity, State, Faith and Community in the Late Ottoman State*, Studies in Middle Eastern History (New York: Oxford University Press, 2001), 89-116; Haldun Gülalp, "Globalization and Political Islam: the Social Bases of Turkey's Welfare Party", *International Journal of Middle East Studies* 33(3) (2001), 433-448; Ayşe Buğra, "Class, Culture and State: an Analysis of Interest Representation by Two Turkish Business Associations, *International Journal of Middle East Studies* 30(4) (1998), 521-539.

di dönüşümler ile siyaset arasındaki yakın birlikteliği gösteren ilk örnekti. Daha açık bir ifadeyle, Türkiye'de siyasetin ajanları ve sahip oldukları toplumsal taban, büyük oranda dünya sisteminde ortaya çıkan kırılmalar tarafından şekillenmişti. Bu duruma uygun bir şekilde, ülkenin dünya ekonomisine entegrasyon ya da içe kapanma dönemlerinde ilk olarak yerel ve küresel güçler arasında bir çatışma oluyor, bunu ekonomik ve siyasi temelli bir kriz anı izliyor ve son olarak da siyasette dünya sisteminin evrildiği yöne doğru bir değişim ortaya çıkıyordu. SCF, DP ve AKP bir kez daha aynı çizginin 20. yüzyıl boyunca korunduğunu ortaya koyuyor.

Son olarak, Serbest Cumhuriyet Fırkası, tek parti okumalarının kritik meta anlatısı olan devlet-toplum karşıtlığını yeniden düşünmek için önemli bir fırsat sunar. Meseleye bakan devlet-merkezli (state-centered) yaklaşımların vurguladığı gibi tek-parti döneminde Türk devleti despotik, patrimonyal ve toplumsal çıkarlardan tamamen bağımsız bir ajan mıydı? Yoksa, siyasi mücadelelerden galip çıkmış milliyetçi elitin merkezci fraksiyonunun 1930'larda liberal dünya sisteminin çöküşü ile şekillendirme fırsatı bulduğu sınıfsal ve konjonktürel siyasi bir proje mi?[17]

Serbest Cumhuriyet Fırkası'nı yerellerden ve toplumsal aktörlerin gözünden kuracağım bu sosyal tarih çalışmasında, temel vurgum SCF tecrübesini 1920'lerin sonunda derinleşen ekonomik kriz ve bu durumun sonucu olarak ortaya çıkan toplumsal muhalefet teması etrafında anlamak olacak. Argümanlarımı ampirik bulgularla desteklemek için ise ayrıntılı bir yerel gazete arşiv taraması, SCF yazınının analizi ve modern Türkiye tarihi literatürlerinden yararlan-

17 İki perspektifi başarıyla bir araya getiren bir analiz için bkz. Çağlar Keyder, *State and Class in Turkey: a Study in Capitalist Development* (London: Verso, 1987). [*Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, İletişim Yay., 1993.]

dım. Başka bir deyişle, ilk bölümde ayrıntılı olarak tartışacağım üzere, Serbest Cumhuriyet Fırkası'nı Cumhuriyet Halk Fırkası içindeki tartışmalar ışığında gören ve partiyi anlamakta diğer toplumsal aktörlere sınırlı rol biçen yaklaşımları bu çalışmada takip etmeyeceğim.

Onun yerine ikinci bölümde, SCF'nin kuruluş dinamiklerini anlamak için 1920'lerin sonunda Türkiye'nin kent ve kırlarında varolan ekonomik krizin ayrıntılı bir tasvirini yapıp; SCF program ve tüzüğünün nasıl kitlelerin talep ve beklentilerini yansıttığının altını çizeceğim. Üçüncü bölümde, Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın ticari bölgelerde bulduğu toplumsal desteği ve yarattığı kitlesel mobilizasyonunu, partinin Batı Anadolu turu ve yerel teşkilatlarının gelişimi ekseninde göstereceğim. Son bölümde ise SCF'nin kapanışını, 1930 Belediye Seçimleri özelinde, partinin yarattığı kitlesel mobilizasyona karşı Kemalist milliyetçilerin verdiği siyasi bir yanıt çerçevesinde tartışacağım.[18]

18 Hiç şüphesiz Kemalist projenin kritik özelliklerinden biri totaliter rejimlerin aksine kuvvetli bir anti-mobilizasyon ideolojisine sahip olmasaydı. Touraj Atabaki ve Erik J. Zürcher, "Introduction", (der.) Touraj Atabaki and Erik J. Zürcher *Men of Order- Authoritarian Modernization under Ataturk and Reza Shah* (London & New York: I.B. Tauris, 2004), 1-12.

BİRİNCİ BÖLÜM

SÖYLEM

"Bütün bir milleti ayağa kaldıran, milyonlarca vatandaşın tutumlarını ve ilişkilerini allakbullak eden bir olay, yani Serbest Fırka olayı, bir sofra tartışması ile bir tutulabilir mi?"

(Tarık Buğra, *Yağmur Beklerken*, s. 184)

Türkiye Tarihçiliği ve Serbest Cumhuriyet Fırkası

Serbest Cumhuriyet Fırkası, modern Türkiye tarihi çalışmalarında hakkettiği ilgiyi görmedi. Parti üzerine yapılan sınırlı sayıda monografik çalışmalar ve parti kurucularının yayınlanan anıları bir kenara bırakılırsa, SCF anlatıları Türkiye tarihi metinlerinde en çok iki sayfayla sınırlandırılmıştı.[1] Standart bir SCF tarihinin doğmasına zemin hazırlayan bu yaklaşıma göre, SCF, Mustafa Kemal'in emri ile kurulmuş ve kısa bir süre sonra cumhurbaşkanı ve iktidarı elinde tutan Cumhuriyet Halk Fırkası (CHF) ile arasında çıkan sürtüşmeler sonucu yine aynı kadrolar tarafından kapatılmıştı. Parti tarihini siyaset sınıfı içindeki ideolojik ve kişisel çekişmeler üzerine bina eden bu alışılageldik kurgu, B. Lewis'in deyişiyle, SCF'nin modern Türkiye tarihinde karanlık bir dönem olarak kalmasına yol açtı.[2]

1 Erik J. Zürcher, *Turkey: A Modern History*, yeni baskı (London & New York: I.B. Tauris, 2004) [*Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, çev. Yasemin Saner Gönen, İletişim Yay., 2004.]; Feroz Ahmad, *The Making of Modern Turkey* (London: Routledge, 1993). [*Modern Türkiye'nin Oluşumu*, Kaynak Yay. 1999.]

2 Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, üçüncü baskı (New York & Oxford: Oxford University Press, 2002), 280.

Bu çerçevede, Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın neden kurulduğu, partinin hangi toplumsal grupların desteğini aldığı ve son olarak neden çarçabuk kapatıldığı noktaları Türk siyaset tarihi tartışmalarında tali bir öneme sahip oldu. Modern Türkiye tarihi okumaları ile SCF üzerine yazılan çeşitli kaynak, anı ve çalışmalara dayanarak hazırlanan bu kısımda, SCF yazınına yukarıda ifade edilen üç soru etrafında yaklaşacağım. Temel vurgum iki nokta üzerinde olacak: (1) SCF kurguları ağırlıkla partinin meclis kurucuları ve diğer milliyetçi elitin fikir ve faaliyetlerini yansıtmaktadır, ve bu yaklaşımla uyumlu olarak; (2) Partide diğer sosyal grupların ve toplumsal süreçlerin varlığına ilişkin açıklamalar çoğunlukla tarihsel bulgularla desteklenmeyen önemli iddialardan oluşmaktadır.

SCF neden kuruldu?

Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın kuruluşuna ilişkin perspektiflerden ilki partinin doğuşunu yapısal nedenler etrafında inşa etti (Tablo 1). Siyaset alanında tek-parti rejimi, sosyal hayatı kuşatan tepedenci Batılılaşma projesi ve 1920'lerin ekonomik güçlükleri toplumda varolan huzursuzluğun çeşitli kaynaklarını işaret ediyorlardı.[3] Bu yaklaşımlar içerisinde en fazla ilgi gören açıklama biçimi siyasete ilişkin olandı. 1920'lerde toplumla bağları zayıflayan tek-parti rejimi, gittikçe daha otoriter hale gelmiş ve kamu hayatını tekeli altına almaya çalışmaktaydı.[4]

---

3 Abdülhamit Avşar, *Serbest Cumhuriyet Fırkası - Bir Partinin Kapatılmasında Basının Rolü* (Istanbul: Kitabevi, 1998), 36-46; Walter F. Weiker, *Political Tutelage and Democracy in Turkey- The Free Party and Its Aftermath* (Leiden: E.J. Brill, 1973), 55-63.

4 Hakkı Uyar, *Tek Parti Dönemi ve Cumhuriyet Halk Partisi* (Istanbul: Boyut Yayıncılık, 1998), 119.

TABLO 1
SCF Neden Kuruldu?

Yapısalcı Açıklamalar	*Siyasi*	*Sosyal*	*Ekonomik*
SCF'nin kuruluş nedeni	Baskıcı tek-parti rejimi	Toplumsal yabancılaşma	Finansal reform, büyük buhran

1930 yılı itibariyle ise siyaset kurumu hem toplum hem de meclis ile bağlarını koparmıştı. Bu çerçeveye göre, iktidarda olan Cumhuriyet Halk Fırkası hantal bir yapı kazanmış;[5] yerellerde güç sahibi olmak isteyen küçük bir azınlık dışında[6] halkla ilişkisi kopmuş siyasi bir kliğe dönüşmüştü.[7] Benzer şekilde, meclis, ulusal siyasette hükümeti denetlemekte etkisiz kalmaktaydı. Sözkonusu siyasi görünüm, farklı toplumsal projelere sahip dönemin iki entelektüel ismi Zekeriya Sertel ve Ahmed Ağaoğlu'nu, ilk olarak siyasal yapıyı eleştirmeye[8] ve daha sonra Türk siyasal sisteminin diktatörlükten pek de uzak olmadığını iddia etmeye kadar götürdü.[9]

Toplumda varolan diğer bir hassasiyet ulusal modernleşme programının hızı ve kapsamına ilişkindi.[10] Arnold Toyn-

5 Zürcher (2004), 177.

6 Şevket S. Aydemir, *Tek Adam*, cilt 2, ikinci baskı (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1966), 386.

7 Esat Öz, *Tek Parti Yönetimi ve Siyasal Katılım, 1923-1945* (Ankara: Gündoğan Yayınları, 1992), 103.

8 Ahmet Ağaoğlu, *Serbest İnsanlar Ülkesinde* (İstanbul: Sanayi Nefise Matbaası, 1930), 32-38; Fahri Sakal, *Ağaoğlu Ahmed Bey* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999), 44-48. Ağaoğlu'nun raporunun tüm metni için bkz. Hasan Rıza Soyak, *Atatürk'ten Hatıralar* cilt 2 (Ankara: Yapı Kredi Yayınları, 1973), 493-499.

9 Zekeriya Sertel, *Hatırladıklarım*, ikinci baskı (İstanbul: Gözlem Yayınları, 1977), 190-191. Farklı bir perspektif için bkz. Donald E. Webster, *The Turkey of Atatürk, Social Processes in the Turkish Transformation* (Philadelphia: The American Academy of Political and Social Science, 1939), 162.

10 Binnaz Toprak, "The Religious Right", (der.) I.C. Schick ve E.A. Tonak, *Turkey in Transition* (New York: Oxford University Press, 1987), 218-235; Cemil Koçak, "Siyasal Tarih (1923-1950)", (der.) Sina Akşin *Türkiye Tarihi* cilt 4 (İstanbul: Cem Yayınevi, 1987-1995), 106; Avşar (1998), 39-41.

bee daha 1927'de yeni Türkiye'nin geçirdiği büyük dönüşümü hayranlıkla teslim ettikten sonra Kemalist Batılılaşma projesinin sınırlarını işaret etti: "Özellikle kırsal kesimde yaşıyan nüfusun büyük kısmı ne okuma yazma biliyor ne de dış dünya ile bir bağlantısı var... Hurafeler insanların hayatını yönetmeye devam ederken, Anadolu'nun ücra köşelerinde hayat halen ilkel ve aynı."[11] Bu sosyolojik gözlemi paylaşan Türk milliyetçileri reform ajandalarını halkın gündelik hayatını kapsayacak şekilde genişlettiler.[12]

Türk ulus-devleti aile hayatını Batılı bir temele oturtmak için 1926 yılında önemli adımlar attı. İsviçre medeni hukuku esas alınarak, aile hayatına ilişkin yapılan düzenlemelerle çok-eşlilik ve dinsel evlilik kanun dışı hale getirildi. Bu gelişmelerden iki yıl sonra İslam, ülkenin resmi dini olmaktan çıkartılırken, yazı dili olarak Arapça yerine Latin harfleri benimsendi. İfadesini sembolik şapka devriminde[13] bulan kamusal hayattaki değişim rüzgârı, türbe ve zaviyelerin kapatılması ile yeni bir boyut kazandı. Başka bir deyişle, Türk milliyetçileri kitlelerin gündelik hayatını[14] tepeden

11 Arnold J. Toynbee & Kenneth P. Kirkwood, *Turkey* (New York: Charles Scribner's Sons, 1927), 243, 257. 1919 yılı Anadolusuna benzer bir perspektiften yaklaşan bir çalışma için, Richard D. Robinson, *The First Turkish Republic* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1965), 34-64.

12 Roderic H. Davison, *Turkey- A Short History*, üçüncü baskı (güncelleştiren Clement H. Dodd) (Huntingdon: Eothen Press, 1996), 147-165. Mustafa Kemal merkezli bir perspektif için Robert Mantran, "Mustafa Kemal Atatürk", (der.) Oliver Roy, *Turkey Today - A European Country* (India: Anthem Press, 2005), 119-130. Eğitim reformu için İlhan Başgöz & Howard E. Wilson, *Educational Problems in Turkey, 1920-1940* (Bloomington: Indiana University, 1968); Joseph S. Szyliowicz, *Education and Modernization in the Middle East* (Ithaca & London: Cornell University Press, 1973), 199-230.

13 Şapka devriminin batılı tanıkların gözünden tasvirî için Luigi Olivero, *Turkey without Harems* (London: Macdonald & Co., 1952), 99-117; H.E. Wortham, *Mustapha Kemal of Turkey* (Boston: Little, Brown and Company, 1931), 190-203; *New York Times*, 5 Ekim 1930.

14 Avşar (1998), 41. Muhafazakar toplumsal bir hareket tehdidi için, bkz. Toynbee and Kirkwood (1927), 243.

ve radikal bir Batılılaşma projesi etrafında o güne kadar varolan toplumsal rutinleri yıkarak dönüştürmeye başlamışlardı.[15]

Toplumda varolan huzursuzluğun diğer bir kaynağı ise yanlış ekonomi politikası tercihleriydi. Ülkenin ekonomik ajanları olan gayrimüslimleri savaş, tehcir, göç ve mübadele yoluyla büyük ölçüde yitirmiş olan genç Türk cumhuriyeti,[16] Batılı gözlemcilere göre bütçeyi milli savunma ve demiryolları inşasına endeksleyerek ekonomik meselenin katmerlenmesine yol açmıştı. Zira, ihracat ve tarım aktif olarak desteklenmiyor, uluslararası kuruluş ve yabancı uzmanların fikirleri ikinci plana itiliyordu. 1930 yılı bütçe gelirlerinin yüzde yedisine[17] denk gelen Osmanlı borç taksidini geri ödemede gösterilen isteksizlik, Kemalistlerin mali konularda uluslararası camia ile mesafeli ilişki kurmak istediklerini gösteren başka bir kanıttı.[18] Bu koşullar altında, Türkiye'de kapsamlı bir finansal reforma ihtiyaç vardı.[19]

Öte yandan, 1927-28'deki kıtlık, Lozan Antlaşması'nın gümrük vergilerinin artırılabilmesi önüne koyduğu engeller, Kürt ayaklanmalarının bütçede açtığı maddi hasar, yabancı sermaye azlığı ve Osmanlı borçlarının taksitler halinde geri ödenmesi, ülkede fakirliğin altyapısını ayakta tut-

15 Emre Kongar, *İmparatorluktan Günümüze Türkiye'nin Toplumsal Yapısı* dokuzuncu baskı (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1995), 153; Firouz Bahrampour, *Turkey- Political and Social Transformation* (NY: Theo Gaus' Sons, 1967), 16-18.

16 Osmanlı İmparatorluğu'nda işbölümünün etnik temellere dayandığı ve gayri-Müslimlerin müslümalara göre ticaret, ekonomi ve zanaat hayatında daha önemli rol oynadıkları argümanı için A.J. Sussnitzki, "Zur Gliederung wirtschaftslicher Arbeit nach Nationalitaten in der Türkei", (der.) Charles Issawi *The Economic History of the Middle East 1800-1914* (Chicago & London: The University of Chicago Press, 1966), 114-125.

17 *The Times*, 8 Eylül 1930.

18 *The Times*, Ağustos 29 1930.

19 *The Times*, Ağustos 11 1930.

muştu.[20] Tüm bunlara ek olarak, hükümetin özel sermaye birikimini desteklemek için çeşitli sektörlerde ticari tekellere (inhisar) onay vermesi ekonomik durgunluğu daha da ağırlaştırdı.[21] Son olarak Büyük Buhran, ülkede yaşanan ekonomik çöküşü geri dönülemez bir noktaya getirdi.[22] Kriz, bir taraftan kredi akışının durması ve yüksek vergilerden[23] dolayı iflaslara yol açarken,[24] öte yandan, dünya hammadde fiyatlarındaki düşüşe paralel olarak Türkiye'nin ticaret açıkları ile tanışmasını sağladı. Başka bir deyişle, toplumda yaygın olan kanı hükümetin iç ve dış kaynaklı ekonomik ve mali zorluklarla mücadelede yetersiz kaldığı yönündeydi.[25]

Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın doğuşunu siyaset ve ekonomi alanındaki problemlerle toplum hayatında yaşanan tepedenci reformlara bağlayan makro-yapısalcı analizler kadar, özne-merkezli ve cumhurbaşkanı Mustafa Kemal'in partinin kuruluşunda sahip olduğu motivasyonu öne çıkaran açıklama biçimleri de SCF anlatılarında önemli yer tuttu. Bu yaklaşımın en standart biçimi cumhurbaşkanının yeni partiyi sosyal sorunların parlamentoda daha etkin biçimde tartışılması ve hükümeti eleştirmesi için vücuda getirdi-

---

20 Weiker (1973), 59-63; Çetin Yetkin, *Serbest Cumhuriyet Fırkası - Atatürk'ün Başarısız Demokrasi Devrimi*, ikinci baskı (İstanbul: Toplumsal Dönüşüm Yayınları, 1997), 26-27.

21 Muzaffer Sencer, *Türkiye'de Siyasi Partilerin Sosyal Temelleri* (İstanbul: Geçiş Yayınları, 1971), 142; Kemal Karpat, *Turkey's Politics: The Transition to a Multi-Party Politics* (Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1959), 64.

22 SCF ile Büyük Buhran arasındaki ilişkiyi gösteren başarılı bir çalışma için bkz. Selim İlkin ve İlhan Tekeli, *1929 Dünya Buhranında Türkiye'nin İktisadi Politika Arayışları* (Ankara: Ortadoğu Teknik Üniversitesi, 1977), 154-184.

23 Hilmi Uran, *Hatıralarım* (Ankara: Ayyıldız Matbaası, 1959), 221.

24 Avşar (1998), 43.

25 Walter F. Weiker, "The Free Party of 1930 in Turkey: Loyal Opposition in a Rapidly Modernizing Nation" (basılmamış doktora tezi, Princeton University, 1962), 41-44; Yetkin (1997), 31-32.

gi fikri oldu.[26] Birçoklarına göre bu kararın ardında Mustafa Kemal'in demokratik ideallere olan inancı yatarken,[27] diğer yazarlar bu durumun cumhurbaşkanının Cumhuriyet Halk Fırkası'nda reform yapma isteğinden kaynaklandığını ifade ettiler. Aynı düşünce hattı üstünde daha polemikçi bir yaklaşım ise partinin kuruluşunda esas niyetin, bürokrasi ve CHF içinde gücünü artıran İsmet İnönü'yü dengelemek olduğunu vurguladı.[28]

İç siyaset dengelerini öne çıkaran yukarıdaki yaklaşımların aksine, bazı araştırmacılar Mustafa Kemal'in partiyi Batı merkezli uluslararası vizyonunu gerçekleştirmek için kurdurduğunun altını çizdiler. Genç Türkiye Cumhuriyeti'nin Batı dünyasına aidiyetini tescilleyecek bu girişim, Türkiye'nin Cemiyet-i Akvam'a[29] üyeliği ve Batı Avrupa'nın siyasi yapılarına uyumu ile yeni bir boyut kazanacaktı.[30] Mete Tunçay'ın ifadesiyle yeni parti girişimi aslında Türkiye'nin Batı tarafından takdir görme arzusundan kaynaklanmaktaydı.[31] Aynı

---

26 Ahmet Ağaoğlu, *Serbest Fırka Hatıraları*, ikinci baskı (İstanbul: Baha Matbaası, 1969), 40-45; Cemal Kutay (der.), *Üç Devirde Bir Adam* (İstanbul: Tercüman Tarih Yayınları, 1980), 416.

27 Metin Heper, "Introduction", (der.) Metin Heper ve Jacob M. Landau, *Political Parties and Democracy in Turkey* (London & New York: I.B. Tauris, 1991), 1-9; Selçuk E. Onulduran, "Political Development and Political Parties in Turkey" (basılmamış doktora tezi, University of Southern California, 1973), 80; Frank Tachau (der.), *Political Parties of the Middle East and North Africa* (Westport, Connecticut: Greenwood Press, 1994), 566-567; Weiker (1973), 55; Kutay (1980), 393.

28 Tekin Erer, *Türkiye'de Parti Kavgaları* (İstanbul: Ticaret Postası Matbaası, 1963), 47; Süreyya İlmen, *Dört Ay Yaşamış Olan Zavallı Serbest Fırka* (İstanbul: Muallim Fuad Gücüyener Yayınevi, 1951), 29, 36-37.

29 Bu yaklaşım Sina Akşin'e ait. Bkz. Hüsamettin Ünsal ve Hıfzı Topuz (der), *Cumhuriyetin Beş Dönemeci* (İzmir: Sergi Yayınları, 1984), 29. *Daily Telegraph* gazetesi SCF hakkında verdiği haberde benzer bir pozisyonu savunmuştu. Aktaran *Vakit*, 17 Ağustos 1930.

30 M. Philips Price, *A History of Turkey- From Empire to Republic*, Second Edition (New York: MacMillan Company, 1961), 138-139.

31 Mete Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetimi'nin Kurulması, 1923-1931*, üçüncü baskı (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999), 247-248. Bu

çerçevede yapılan uzun soluklu bir değerlendirme ise Serbest Cumhuriyet Fırkası'nı, Tanzimat döneminde başlayan ve cumhuriyetle devam eden Batılı modernleşme ajandasının bir parçası olarak gördü.[32]

Argümanını cumhuriyet kavramı üstüne kuran Çetin Yetkin *SCF Olayı* adlı çalışmasının üçüncü baskısında partinin kuruluşunu yine bir çeşit modernleşme okuması ile açıklıyor. Yetkin'e göre eğer Türkiye cumhuriyet ile yönetiliyorsa doğası gereği çok-partili hayatta ifadesini bulan bir halk yönetimi olmalı. Dolayısıyla bu noktada yapılması gereken demokrasiyi diktatörlükten ayıracak ve denetleyici/dengeleyici rol oynayacak siyasi bir parti. Serbest Cumhuriyet Fırkası bu saiklerle Mustafa Kemal tarafından hayata geçiriliyor.[33]

Modernleşme paradigması ve iç siyaset çekişmeleri üzerinden okunan cumhurbaşkanının SCF'yi kurdurma tercihi son olarak milliyetçi reformlarla bağlantılı olarak yorumlandı. Döneme tanıklık etmiş bir yazara göre, Mustafa Kemal'in esas niyeti devrimlerin topluma ne derecede nüfuz ettiğini görmek ve aynı zamanda devrimlere ve cumhuriyete karşı olan tepkiyi ölçmekti.[34] Başka bir deyişle, partinin esas misyonu sosyal ve siyasi bir deney olmaktan öteye gitmiyordu.

Özetle, özne merkezli analizler ile yapısalcı perspektifler SCF'nin kuruluşunda elitlerarası çatışmalar, toplumsal hu-

---

tezi destekleyen haberler için bkz. *The Times*, 15 Ağustos 1930; *New York Times*, 28 Eylül 1930. Alman, İtalyan ve Sovyet hükümetlerinin muhtemel farklı tutumları için, Dr. K. Krüger, *Kemalist Turkey and the Middle East* (London: George Allen & Unwin Ltd, 1932), 72-75; *The Times*, 16 Ağustos 1930; *New York Times*, 5 Ekim 1930.

32 Mehmet Kabasakal, *Türkiye'de Siyasi Parti Örgütlenmesi, 1908-1960* (İstanbul: Tekin Yayınları, 1991), 118; Öz (1992), 102.

33 Çetin Yetkin, *SCF Olayı*, üçüncü baskı (İstanbul: Otopsi, 2004), 122-132.

34 Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Politika'da 45 Yıl*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1984), 118.

zursuzluk ve kişisel çekişmelerin altını çizdiler. Bu noktada, cumhurbaşkanının toplumsal muhalefeti meclise taşıma fikri ile Serbest Cumhuriyet Fırkası fiilen doğmuş oldu.[35]

SCF tabanını nasıl anlamalı?

Kurulduğu ilk andan itibaren, Serbest Cumhuriyet Fırkası halktan yoğun bir ilgi gördü. Yüzlerce mektup partinin kurucusu ve lideri olan Fethi (Okyar) Bey ile muhalefetin sesi olan gazetelere[36] gönderildi. Bazıları yeni partiye iyi niyet dileklerini iletirken, diğer mektup sahipleri henüz yerel teşkilatların kurulmasını beklemeden üyelik başvurusu yapıyorlardı. SCF'nin üye sayısı ilk haftada on bine,[37] başvuru sayısı ikinci haftanın sonunda onüç bine ulaşmış;[38] dönemin görgü tanığı ve keskin gözlemcisi Şevket Süreyya (Aydemir), partiye ilişkin yaptığı tespitte aynı noktaya dikkat çekmişti: SCF hakkında ilginç olan şey kurucu kadroları ve politika tercihlerinden çok topluma getirdiği heyecan ve dinamizmdi.[39] Daha sonra Fethi Okyar da anılarında partinin kısa sürede gördüğü yoğun ilginin kendisini şaşırttığını itiraf edecekti.[40]

Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın toplumsal tabanına ilişkin açıklamalar partinin kuruluşuna ilişkin yapısal yaklaşımlar-

---

35 Stanford J. Shaw & Ezel Kural Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey* cilt 2 (Cambridge: Cambridge University Press, 1977), 382.

36 Bu gazeteler İstanbul'da *Yarın* ve *Son Posta*, İzmir'de *Hizmet*, *Yeni Asır* ve *Serbes Cumhuriyet*'ti. Aynı nokta için, bkz. Avşar (1998), 32-35; Hakkı Uyar, "SCF'nin Yayın Organı: Serbes Cumhuriyet Gazetesi", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Cilt 7, Liberalizm* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2005), 217-223.

37 Avşar (1998), 97.

38 Walter F. Weiker. "The Free Party, 1930", (der.) Metin Heper ve Jacob M. Landau, *Political Parties and Democracy in Turkey* (London & New York: I.B. Tauris, 1991), 88.

39 Aydemir (1966), 385; *The Times*, 20 Ağustos 1930.

40 Kutay (1980), 388.

la uyum içerisindeydi (Tablo 2). Siyasi açıklama tek-parti yönetiminden hoşnut olmayan grupları öne çıkarırken, sosyal perspektif, Kemalist reformların kitleler üzerinde yarattığı yabancılaşmayı vurguladı. Özellikle ikinci açıklamaya göre, cumhuriyet ve modernleşme karşıtları partinin tabanını oluşturmaktaydı. Son olarak SCF'nin bulduğu yoğun destek ekonomi merkezli bir yorumla değerlendirildi. Bu okumaya göre, muhalefet partisi, Büyük Buhran'dan bunalan kitleler ve hükümetin mali ve ekonomik politikalarından rahatsız olan toplumsal gruplar tarafından desteklenmişti.

TABLO 2
SCF Tabanı

Perspektifler	*Siyasi*	*Sosyal*	*Ekonomik*
Toplumsal gruplar	CHF dışındaki aydınlar	Cumhuriyet muhalifleri	Tüccarlar, halk sınıfları
Ortak nokta	Otoriterlik karşıtlığı	Din	Ekonomik kriz

Siyasi açıklamayı savunan pozisyonlar, tek-parti rejiminin otoriter niteliğine vurgu yaptılar. Bu yoruma göre, ülkede siyasi özgürlük olmadığından, işçiler örgütlenemiyor,[41] İslamcı entelektüeller, komünistler ve Halk Fırkası çizgisinde olmayan cumhuriyetçiler[42] siyasi temsil şansı bulamıyorlardı. Aynı zamanda, Ankara'da ki CHF merkezi, parti mutemedleri vasıtasıyla hem yerel teşkilatlar üzerindeki kontrolünü koruyor hem de toplum içinde ayrıcalıklı bir konum elde ediyordu. Kamu kurumlarında ve adliyelerde çürümüşlük ve adam kayırma yaygındı.[43] Bu duruma uygun

41 Sertel (1977), 191.

42 Avşar (1998), 130-132'de SCF tabanında Halk fırkalı olmayan cumhuriyetçilerin olduğunu belirtiyor. Fakat bu gözlem ampirik bulgularla desteklenmemiş durumda. Aynı nokta için ayrıca bkz. Yetkin (1997), 123.

43 Yetkin (1997), 30.

olarak, sözkonusu siyasi yapı içinde taleplerinin karşılık bulmadığının ayırdına varan kitleler,[44] Serbest Cumhuriyet Fırkası etrafında toplanarak yeni partinin kitle tabanını oluşturdular.[45]

İkinci açıklama biçimi olan sosyal perspektifin temelinde cumhuriyete ve devrimlere karşı olan kitleler yer aldı.[46] Bu kurguya göre, SCF kadroları reformlara karşı çıkan; medrese,[47] tekke ve zaviyeleri kapanan "gericiler" tarafından doldurulmuştu.[48] Reformların topluma kök salmadığı bir ortamda, Serbest Fırka yöneticileri yerel teşkilatları kontrol edememiş ve "istenmeyen sonuçlar" ortaya çıkmıştı.[49] Dönemin Cumhuriyet Halk Fırkası'na yakın olan düşünürleri bu pozisyonu hararetle savundular.[50] Cumhuriyete karşı olanların yeni partide toplandıkları iddiası[51] iki farklı biçimde daha Türk siyasi tarihi yazınında yer aldı. Yapısalcı bir argüman olan bunlardan ilki, liberal kapitalizmin sınıf

---

44 Yetkin parti programı ile partinin toplumsal tabanı arasında bir bağ olmadığını iddia ediyor. Bkz. Yetkin (2004), 162-165; Yetkin (1997), 122.

45 Stephane Yerasimos, "The Monoparty Period", (der.) İ.C. Schick ve E.A. Tonak, *Turkey in Transition* (New York: Oxford University Press, 1987), 87-88.

46 İbrahim Kaya, *Social Theory and Later Modernities- The Turkish Experience* (Liverpool: Liverpool University Press, 2004), 93; William Hale, *The Political and Economic Development of Modern Turkey* (London: Croom Helm, 1981), 53; Dankart A. Rustow, "Political Parties in Turkey: an Overview", (der.) Metin Heper ve Jacob M. Landau, *Political Parties and Democracy in Turkey*, (London & New York: I.B. Tauris, 1991), 14-15.

47 Kemalistler 1924 yılında ülke çapında faaliyet gösteren 479 medreseyi kapattılar. Başgöz & Wilson (1968), 77-78'de bu kurumlar kapanmadan önce altı bin kişinin aktif olarak öğrencilik yaptığını bildiriyorlar.

48 Muzaffer Sencer, *Dinin Türk Toplumuna Etkileri*, ikinci baskı, (İstanbul: Ant, 1971), 206; Webster (1939), 109; Weiker (1973), 117.

49 F. Hüsrev Tökin, *Türk Tarihinde Siyasi Partiler*, (İstanbul: Elif Yayınları, 1965), 72-75.

50 Uran (1959), 216-220; Falih Rıfkı Atay, *Çankaya* (İstanbul: Doğan Kardeş Matbaacılık, 1969), 465.

51 Metin Heper, *İsmet İnönü - the Making of a Turkish Statesman* (Leiden: Brill, 1998), 176-181. [*İsmet İnönü*, Tarih Vakfı Yurt Yay., 2002.]

yapısının oluşmadığı ülkede,[52] çeşitli sebeplerden ötürü hükümetten rahatsızlık duyanların dini bir sosyal mobilizasyon aracı olarak görüp SCF'nin çatısı altında buluştuklarını vurguladı.[53] Sınıf analizi merkezli diğer bir yorum ise dinsel muhalefet ile ezilen alt sınıflar arasında bağ kurarak partinin kitle tabanının oluşmasında İslam'ın toplumsal rolüne işaret etti.[54]

Serbest Cumhuriyet Fırkası'nı destekleyen kitlelerin sosyal kimliğini gün ışığına çıkarmaya çalışan son açıklama biçimi ise ekonomi merkezliydi. Bu görüşe göre, Fethi Okyar partiyi destekleyenlerin mürteciler olmadığını, Büyük Buhran ve ekonomik krizden olumsuz etkilenen kitleler olduğunu biliyordu.[55] Tam da bu yüzden, parti, tüccar sermayesi ve dış-ticaret merkezli burjuvazinin taleplerine yanıt veren liberal programına rağmen, fakir halk yığınlarının ve işçilerin[56] büyük desteğini aldı.[57] Aynı zamanda, ticari tekellerden[58] bıkmış olan tüccar sınıfının büyük bir kısmı da SCF saflarına katıldı.[59] Bu noktada birçok araştırmacının ulaştığı sonuç partinin çıkarları çelişen sosyal sınıflar tarafından desteklendiği yönünde oldu.

Kısaca özetlemek gerekirse, SCF'nin kuruluşuna ilişkin

---

52 Behice Boran, *Türkiye ve Sosyalizm Sorunları* (İstanbul: Sarmal Yayınları, 1992), 43.

53 Taner Timur, *Türk Devrimi ve Sonrası* (Ankara: İmge Yayınevi, 1993), 161.

54 Bekir B. Özipek, "Türk Siyasal Yaşamında Serbest Cumhuriyet Fırkası Olayı" (basılmamış master tezi, Hacettepe Üniversitesi, 1991), 165.

55 Yetkin (2004), 178-180; Weiker (1973), 150.

56 Erdal Yavuz, "The State of the Industrial Workforce, 1923-40", (der.) Donald Quataert ve Erik J. Zürcher, *Workers and the Working Class in the Ottoman Empire and the Turkish Republic, 1839-1950* (London & New York: Tauris, 1995), 95-125.

57 Timur (1993), 160.

58 Sencer (1971), 142.

59 Yetkin (1997), 108-109.

öne sürülen yapısal açıklamalar, partinin kitle tabanını anlarken de kullanıldı. Partinin daralan siyaset alanından dolayı kurulduğunu düşünenler bu durumdan o güne kadar zarar gören CHF dışı eğitimli grupları; tepedenci Batılılaşma ajandasının yarattığı toplumsal yabancılaşmanın SCF'yi vücuda getirdiğine inananlar İslam etrafında örgütlenen halk yığınlarını ve son olarak partiyi ülkedeki ekonomik krize bir yanıt olarak gören ekonomik perspektif ise tüccarları ve halk sınıflarını yeni partinin kitle tabanı olarak tescil ettiler.

Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın kapanışı

Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın kapanışına ilişkin değerlendirmelerin büyük bir kısmı siyasal eliti işaret etti. Sırasıyla Mustafa Kemal, Halk Fırkası liderleri ve Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın meclis kadrosu partinin kapanışından sorumlu tutuldular.[60] SCF deneyiminin başarısızlıkla sonuçlanmasının arkasında gözüken ilk aktör partinin kurulmasını sağlayan cumhurbaşkanı oldu.[61] Bu yorumlara göre, ilk önce iki partiye eşit mesafede kalacağını kamuoyuna bir mektupla açıklayan[62] ve Fethi Okyar'a bu konuda özel sözler veren[63] Mustafa Kemal, İzmir olayları[64] esnasında SCF taraftarları ile polis arasındaki çatışmalardan sonra fikrini değiştirerek Cumhuriyet Halk Fırkası'na desteğini ilan etmişti. Basına gönderdiği açık mektupta, cumhurbaşkanı, İzmir'deki olaylara değiniyor ve kanunsuzluğa müsaade edilemeyeceğini

60 Her üç sosyal aktörün tartışıldığı çalışmalar için Avşar (1998), 161-185; Yetkin (1997), 210-244; Yetkin (2004), 289-342; Weiker (1973), 141-151.

61 Metin Heper, "Conclusion", (der.) Metin Heper ve Sabri Sayarı, *Political Leaders and Democracy in Turkey* (New York: Lexington Books, 2002), 227.

62 Ağaoğlu (1969), 20-23; *The Times*, 12 Ağustos 1930.

63 Kutay (1980), 409, 426, 434.

64 Avşar (1998), 123; *New York Times*, 16 Kasım 1930.

bildirirken cumhurbaşkanı olarak görev süresi dolduktan sonra CHF liderliğini fiilen üstleneceğini ifade ediyordu.[65]

Bu açıklamaya göre, cumhurbaşkanının yeni parti hakkında fikrinin kesinlik kazanmasını sağlayan olay ise SCF'nin katıldığı 1930 Belediye Seçimleri oldu. Mustafa Kemal'e göre seçimlerde ortaya çıkan usulsüzlükler ve kargaşa, ülkenin İzmir olayları ile başlayarak hızla anarşiye doğru sürüklendiğinin açık kanıtıydı.[66] Öte yandan, SCF'ye gösterilen yoğun ilgi cumhurbaşkanını rahatsız etmiş; bunu halk tarafından kendisine duyulan güvensizlik olarak algılamıştı.[67] Zira, cumhuriyeti kurmuş ve Kurtuluş Savaşı'nı kazanmış Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri'nin devamı olan ve kendisi tarafından kurulmuş CHF, toplumda hızla zemin kaybediyordu. Mustafa Kemal'in vardığı sonuç Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın ülkenin siyasi sistemine artık katkı sağlayamadığı ve kapanması gerektiği yönünde oldu.[68]

SCF'nin kapanışında cumhurbaşkanını ön planda tutan diğer bir açıklama biçimi Mustafa Kemal'in CHF'den gelen baskılar sonucu böyle bir karar aldığının altını çizdi. Cumhuriyet Halk Fırkası'na mal olmuş ünlü gazetecilerden Yunus Nadi ve Falih Rıfkı (Atay) bu kampanyada özellikle önemli rol oynadılar.[69] Yunus Nadi, Gazi'ye[70] hitaben yazdığı açık mektupta,[71] devrimcilerin Türk devrimini tek başla-

---

65 Yetkin (1997), 210-213.

66 *New York Times*, 3 Kasım 1930.

67 Ahmad (1993), 59; Ağaoğlu (1969), 70-73.

68 A.L. Macfie, *Atatürk* (London & New York: Longman, 1994), 169-170; Avşar (1998), 198-199.

69 Bir örnek için bkz. Yunus Nadi "Yeni Fırka'nın Mahiyeti", *Cumhuriyet*, 2 Ekim 1930. Basının hem hükümet-destekli hem de muhalefet kanadını eleştiren bir yorum için Avşar (1998).

70 "Gazi" 1930'larda Mustafa Kemal'in sıkça kullandığı sıfatlarından biriydi.

71 *The Times* yerinde bir gözlemle M. Kemal'in yanıtında açık bir biçimde taraf tutmamaya çalıştığının altını çizdi. *The Times*, 11 Eylül 1930.

rına savunabilecek güçte olduklarını bildirdi.[72] Bu noktada eleştiri bayrağını devralan Falih Rıfkı, İsmet İnönü'nün tüm uyarılarına rağmen, basında Serbest Cumhuriyet Fırkası aleyhine sert ve yıpratıcı bir basın kampanyası başlattı.[73]

Cumhuriyet Halk Fırkası, yeni partiye yaklaşımında çoğu zaman "hükümet basınının" izlediği yolu takip etti. Birçok yazara göre, Halk Fırkası kendi gücünü tehdit eden alternatif oluşumu sindirememiş ve ortadan kaldırmak için her yolu denemişti.[74] Bu bağlamda, Mustafa Kemal'in tarafsız tutumu parti içinde yeterince kök salmamıştı. Tam aksine, Cumhuriyet Halk Fırkası, SCF ile mücadele için Kırklar Grubunu teşkil etmişti.[75] Grubun ilk icraatı cumhurbaşkanının "Ulusal Blok" fikrini reddetmek oldu. Ulusal Blok, Mustafa Kemal'e tüm adayları seçme hakkı tanırken, partiler mecliste seçimlerde aldıkları oy nispetinde temsil edileceklerdi.[76] Özetle, SCF'nin kapanışını Mustafa Kemal üzerine bina eden yorumlar, cumhurbaşkanının ya alternatifsizlikten ya da isteyerek yeni partiyi kapattırdığını iddia ettiler.

İkinci bir yorum biçimi ise SCF'nin kapanışında Cumhuriyet Halk Fırkası'nın rolüne işaret etti.[77] Kısa süreli Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası (1924-1925) deneyimi haricinde, tek başına iktidar olmaya alışmış Halk Fırkası, SCF'nin kuruluşu ve gördüğü büyük destek karşısında şaş-

72 "Bu meyanda aziz ve ebedi şefimiz olarak bildiğimiz zatı devletlerini, başka ve yeni fırkaların kendilerine mal etmeye çalıştıklarını görerek, öyle dahi olsa biz kendimizi yeddi emanetimize tevdi olunan *Cumhuriyetin muhafazası vazifesini kemaliyle ifaya muktedir* biliyoruz" (abç). Bkz. *Cumhuriyet*, 9 Eylül 1930.

73 Atay (1969), 464, 573.

74 Mahmut Goloğlu, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi* Kitap 1 Devrimler ve Tepkileri (1924-1930) (Ankara: Başnur Matbaası, 1972), 273-301. Farklı bir perspektif için bkz. İsmet İnönü, *Hatıralar* cilt 2 (Ankara: Bilgi Yayınevi, 1987), 230.

75 Ağaoğlu (1969), 48, 90; *Son Posta*, 28 Eylül 1930.

76 Avşar (1998), 140-141; Weiker (1973), 146.

77 Yetkin, SCF tecrübesinin Mustafa Kemal ile Cumhuriyet Halk Fırkası arasında bir mücadeleye dönüştüğünü savunuyor. Bkz. Yetkin (2004), 342-356.

kına dönmüştü. Özellikle İzmir'de Fethi Okyar'ın kurtarıcı olarak karşılanması, büyük İzmir Mitingi ve yakın gelecekte yapılacak Belediye Seçimleri, CHF taraftarları ve yerel teşkilatlarında panik havası estirdi.[78] CHF yöneticileri çözümü bürokrasiyi yardıma çağırmakta gördüler.[79] İzmir olayları ile başlayan ve Belediye Seçimlerinde devam eden dönemde Serbest Cumhuriyet Fırkası taraftarları çeşitli baskılara maruz kaldılar.[80]

Özellikle polis, ordu ve mülki erkan, Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın Belediye Seçimlerini kazanmasını engellemek için birçok kanundışı yönteme başvurdu. Kullanılan metodlar arasında SCF ile bağlantılı olan kişilerin isimlerinin seçmen listelerinden çıkartılması, SCF taraftarlarının oy verme merkezlerine girişinin engellenmesi, oy sandıklarının saklanması ve SCF oylarının çalınması vardı.[81] Böyle bir ortamda yapılan seçimlerde, Cumhuriyet Halk Fırkası seçimleri birçok yerde kazanırken, tüm baskılara rağmen, SCF, seçimlerde bazı noktalarda başarılı olmayı bildi.[82]

Cumhuriyet Halk Fırkası'nın yeni partiyi yok etmek için son hamlesi mecliste gerçekleşti. Fethi Bey'in Belediye Seçimleri'nde vuku bulan usulsüzlükleri tartışmak için verdiği gensoru önergesi, Halk fırkalılar tarafından memnuniyetle karşılandı. Fakat hükümet partisi mecliste yapılacak tar-

---

78 Birçok yerde Türk Ocakları, Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın tarafına geçmişlerdi. Bkz. Samet Ağaoğlu, *Babamın Arkadaşları* (İstanbul: Nebioğlu Yayınevi, 1958), 146; Füsun Üstel, *-İmparatorluktan Ulus-Devlete Türk Milliyetçiliği:- Türk Ocakları (1912: 1931)* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1997), 338-357.

79 Yetkin (1997), 183-185; Weiker, (1973), 145.

80 Avşar (1998), 146-148, 157-158; Ağaoğlu, (1969), 67, 142-145, 167.

81 İzmir seçimlerindeki usulsüzlükler için bkz. Serap Tabak, "Serbest Cumhuriyet Fırkası ve İzmir Vilayeti" (basılmamış master Tezi, Ege Üniversitesi, 1990), 139-143, 151-153.

82 Tüm baskılara rağmen, SCF, Belediye Seçimlerinde kırk noktada zafere ulaştı. Bu listenin büyük bir kısmı için Weiker (1962), 160-163.

tışma için farklı fikirler besliyordu.[83] Meclis oturumu Serbest Cumhuriyet Fırkası ve Fethi Bey'in siyasi meşruiyetinin birçok CHF'li konuşmacı tarafından sorgulandığı bir platforma dönüştü.[84] Meclis toplantısı onüç saat sonra sona erdiğinde, Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın seçimlerdeki usulsüzlüklere ilişkin verdiği önerge reddedilmiş ve daha önemlisi partinin siyasi geleceği fiilen sona ermişti.

Partinin ömrünün kısa süreli olmasını SCF sıralarında arayan yorumlar ise Mustafa Kemal ve Cumhuriyet Halk Fırkası'nı sorumlu tutan perspektiflerden sonra üçüncü ve son açıklama biçimini oluşturdular. Özellikle SCF kurucularının anılarına güvenirsek, parti beklenmedik olaylardan ötürü siyasi hayatına devam etmek için cumhurbaşkanını karşısına almak zorunda kalacaktı.[85] Gazi bu noktayı Fethi Okyar ile yaptığı konuşmada açıkça ifade etmişti: "Ben kendi, sen de kendi partinin başında olacaksın".[86] Bu noktada, SCF meclis kadrosu, Mustafa Kemal'e olan saygıları, Kemalist ilkelere olan bağlılıkları ve cumhurbaşkanının halk arasında sahip olduğu gücü dikkate alarak, SCF serüvenine son noktayı koymayı kararlaştırdılar.

Partinin kapanışında SCF'yi sorumlu tutan diğer bir eğilim ise partinin yerel teşkilatlarının altını çizdi.[87] Bu açıklamaya göre partinin ilk günahı iktidara gelme hedefiyle parlamento dışı muhalefeti mobilize etmiş olmasıydı.[88] Başka bir deyişle, eğer SCF meclis içinde kalsaydı, her şey yolunda

83 Avşar (1998), 182.

84 Kandemir, *Serbes Fırka Nasıl Kuruldu- Nasıl Kapatıldı* (İstanbul: Ekicil Tarih Yayınları, 1955), 123-127.

85 Ağaoğlu (1969), 92; Kutay (1980), 521; *The Times*, Kasım 18 1930.

86 Soyak (1973), 444.

87 Karaosmanoğlu (1984), 118-120. Farklı bir perspektif için Yetkin (1997), 232-233.

88 Patrick Kinross, *Atatürk- The Birth of a Nation* (London: Weidenfeld, 1993 [İlk basım 1964]), 446-454; Shaw & Shaw (1977), 382.

gidecekti.[89] Fakat Mete Tunçay'ın belirttiği gibi, Fethi Okyar, Mustafa Kemal ile partinin kuruluşuna ilişkin yaptıkları anlaşmada satır aralarını yeteri kadar iyi okuyamamıştı.[90] Cumhurbaşkanına o dönemde yakınlığıyla bilinen Hasan Rıza (Soyak) da yıllar sonra aynı noktayı vurguladı: Fethi Bey anlaşmaya uygun hareket etmemişti. Mustafa Kemal'in arzusu gerçek bir siyasi alternatiften çok hükümeti olumlu yönde etkileyecek meclis içi bir muhalefetten ibaretti.[91] Bu çeşit bir çerçeve, SCF hakkında varolan yaygın kanılardan birinin de güçlenmesini sağladı: SCF meclis üyeleri yerel teşkilatlarını kontrol edememiş, bu birimler "mürteciler" tarafından ele geçirilmişti.[92] Geriye kalan tek çare cumhuriyet, Türk devrimi ve ideallerine bağlı olan Serbest Cumhuriyet Fırkası kurucularının partiyi kapatması oldu.[93]

Sonuçlar

Serbest Cumhuriyet Fırkası yazınını üç soru etrafında değerlendirdiğim bu kısımda iki temel eksiklik göze çarpıyor. Bunlardan ilki, yazarların SCF analizlerinde çoğu zaman ulaştıkları sonuçları destekleyecek ampirik bulgulardan yoksun kalmaları oldu. Bu bağlamda, partinin kuruluşuna yol açan toplumsal ve elitlerarası hoşnutsuzluk, partinin

89 Avşar (1998), 197'de SCF'nin hatalarını benzer şekilde sıralıyor: seçimlere katılma, parti dergisi çıkarmama (Ağaoğlu (1969) ve yerel teşkilatlarını kontrolde yetersiz kalma (Weiker (1973), 141-142).

90 Tunçay (1999), 256.

91 Fethi Bey'in SCF'yi iktidara taşıma perspektifi üzerine, "İktidar Mevkiine Geçeceğiz...", *Son Posta*, 24 Ağustos 1930.

92 Mehmet Yaşar Geyikdağı, *Political Parties in Turkey - The Role of Islam* (New York: Praeger, 1984), 57.

93 Bu çeşit bir yorum CHF milletvekilleri tarafından Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin belediye seçimlerindeki usulsüzlükleri tartıştığı toplantıda sıkça dile getirildi. Ayrıca bkz. Ağaoğlu (1969), 165-166; Yetkin (2004), 274-276; Weiker (1973), 141-142.

kitle tabanının niteliği ve son olarak partinin kapanmasında meclis dışı aktörlerin rolü iyi savunulmuş argümanlardan çok, ortaya atılmış önemli iddialardı.

Örneğin, SCF yazınında tek-parti rejiminin baskıcı karakterini göstermek için ne kamusal hayat üzerindeki otoriter düzenlemelere ne de demokratik-toplumsal güçlerin taleplerine atıf vardı. Keza, Müslüman halkın Kemalist Batılılaşma ajandasından duyduğu rahatsızlık ve memnuniyetsizlik tarihsel bir gözlemden çok sosyolojik bir okumadan kaynaklanıyordu. Partinin kuruluşuna ilişkin son yapısal açıklama biçimi olan ekonomik zorluklardan dolayı SCF'nin hayata geçirildiği savı ise dikkatle incelenmesi gereken bir önermeydi. Zira, ne tüm sosyal sınıflar Büyük Buhran'dan olumsuz etkilenmiş ne de hoşnutsuzluk toplumun tüm kesimlerinde aynı biçim ve kapsamda ortaya çıkmıştı.

Benzer bir problem SCF'ye gösterilen yoğun ilginin algılanışında da ortaya çıktı. SCF yazını yerel teşkilatlarda siyaset yapanların kimliğine yeteri kadar vurgu yapmazken, parti tabanının İslamcılar, komünistler ve diğer "istenmeyen gruplardan" oluştuğu argümanı hiçbir zaman yeteri kadar kanıtlanamadı. Keza, tüccarların toplumsal bir grup olarak yeni partide oynadıkları rol karanlıkta kaldı. Köylüler ve işçi sınıfı, SCF anlatılarında sınırlı miktarda temsil olanağı bulduysa da, yeni partiye ilişkin taleplerinin ne olduğu pek anlaşılamadı. Oysa, ayrıntılı bir yerel basın taraması bize partinin Batı Anadolu turu ve yerel teşkilatlarının gelişimi hakkında değerli bilgiler vererek, SCF tabanının çeşitli parçalarını ortaya çıkarma şansına sahipti.

Partinin kapanışına ilişkin tüm yorumlar ise birleşerek milliyetçi siyasi elitleri işaret ediyor. Mustafa Kemal, SCF kurucuları ve CHF liderleri arasında geçmiş bu konudaki tüm yazışma, konuşma ve değerlendirmeleri ortaya çıkarmayı başarmış olan bu yaklaşım, ilk bakışta gayet tatmin

edici gözüküyor. Fakat, bu açıklama biçimi partinin kapatılmasında kritik rol oynayan SCF yerel teşkilatlarının ve kitle tabanının bu sürece katkısını yeterince vurgulamıyor.

SCF yazınında ortaya çıkan ikinci bir eksiklik ise açıklamaların iç tutarlılıklarının zayıf olmasıydı. Yazarların birçoğu partinin kuruluşu, kapanışı ve gördüğü yoğun desteğe ilişkin tüm yorumları yan yana sıralamalarına rağmen, SCF tecrübesini bir bütün olarak tek bir perspektif ışığında ortaya koyan çalışma sayısı gayet sınırlı kaldı. Örneğin, tipik bir SCF kurgusu partinin kuruluşunda Büyük Buhran'ın etkilerinden, parti kitle tabanında İslamcı muhalefetten ve partinin kapanışında Mustafa Kemal'in SCF'ye karşı pozisyon değiştirmesinden aynı anda bahsediyor olabilir. Başka bir deyişle, SCF okumaları belirli açıklama biçimleri üzerine bina edilmekten çok, tüm perspektiflere ait iddia ve argümanların birarada bulunduğu derlemeler olarak karşımıza çıkıyor.

Yukarıda vurguladığım iki temel problemin sonucu olarak Serbest Cumhuriyet Fırkası yönetici sınıfları oluşturan milliyetçi Kemalistlerin tekelinde bir girişim olarak kurgulandı. Bu kavramsal modele uygun olarak, diğer toplumsal aktörlerin partiye nasıl katkı yaptıkları ve partideki rolleri hakkında açıklamalar gayet sınırlı kaldı. Dolayısıyla, SCF'nin yerel teşkilatlarının üye kompozisyonu, partinin meclis dışı üyeleri ve sempatizanlarının kimliği hakkında yeteri kadar bilgi sahibi değiliz.

Serbest Cumhuriyet Fırkası tarihi hakkında ampirik bulgulara dayanan ve bütünlükçü bir perspektif sunmak isteyen bu çalışma, yukarıda ayrıntılı olarak tartıştığım üç soru etrafında kuruldu.[94] İlk olarak, ikinci bölümde, SCF'nin kuruluş dinamiklerini anlamak için 1920'lerin sonunda Tür-

94 Bu çerçeveye uygun olarak SCF'nin meclis çalışmaları büyük ölçüde bu çalışmanın sınırları dışında kaldı. Meclisin yaptığı olağanüstü oturum ve CHF hükümetinin kabine değişikliği üzerine bkz. *Vakit*, 23 Eylül 1930.

kiye'nin kent ve kırlarında ortaya çıkan ekonomik krizin ayrıntılı bir tasvirini yapıp; SCF program ve tüzüğünün nasıl kitlelerin talep ve beklentilerini yansıttığının altını çizeceğim.

İKİNCİ BÖLÜM

KURULUŞ

"Efendiler! Bilhassa ziraî memleketlerde hissolunan cihanşumul bir iktisadî buhran vardır. Bu buhran tabiatile bizim memleketimize de temas etmiş ve ağırlığını hissettirmiştir. Bu sıkıntı karşısında emsalsiz tahribattan dar ve kurak senelerden sonra vatanımızın gösterdiği hayatiyet ve tahammül ancak Türk milletinin bünyesindeki kudret ve büyük meclisinin tedbirlerindeki isabetle izah olunabilir."

(M. Kemal Atatürk, T.B.M.M. Üçüncü Dönem
1930 yılı sonbahar dönemi açılış konuşmasından
Hürriyet, 3 Kasım 1930)

Ekonomik Kriz İçinde Türkiye

Genç Türkiye Cumhuriyeti'nde ekonomik hayat sıkı sıkıya geç Osmanlı yapılarına bağlıydı.[1] Kıyı bölgeleri dünya pazarları için ticari tarım yapmaya devam ederken, İç Anadolu Bölgesi tahıl ürünleri vasıtasıyla iç pazarla bütünleşmekteydi. Kentler ve büyük kasabalar, imparatorluktaki rollerine paralel olarak, geniş hinterlandları sayesinde önemli ticaret merkezleri olmayı sürdürüyorlardı. İmalat sanayi sınırlı teknoloji ve düşük işgücü konsantrasyonu ile gıda işleme ve dokuma sektörlerinde toplanmıştı.[2] Yabancı serma-

1 Çağlar Keyder, *The Definition of a Peripheral Economy: Turkey, 1923-1929* (Cambridge: Cambridge University Press, 1981) [*Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye, 1923-1929*, Yurt Yay., 1982]. Kemalist ekonomik tecrübeyi ayrı bir bütün olarak kuran yaygın görüş için Z.Y. Hershlag, *The Contemporary Turkish Economy* (London & New York: Routledge, 1988), 1-4. Karşılaştırmalı bir çerçeve için Bent Hansen, *Egypt and Turkey - The Political Economy of Poverty, Equity and Growth* (Oxford: Oxford University Press, 1991).

2 Geç Osmanlı ekonomisinin sayısal bir dökümü için Vedat Eldem, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında bir Tetkik*, ikinci baskı (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1994); 20. yüzyıl başında Osmanlı sanayii için Gündüz Ökçün, *Osmanlı Sanayii- 1913-1915 İstatistikleri*, üçüncü baskı (İstanbul: Hil Yayın, 1984) ve Osmanlı İmparatorluğu'nun dünya ekonomisi ile bütünleşmesi üzerine Şevket Pamuk, *The Ottoman Empire and European Capitalism*,

ye, demiryolları, bankacılık, kent hizmetleri ve liman işletmeciliğinde sahip olduğu ayrıcalıklı konumunu Lozan Antlaşması sonrasında büyük ölçüde muhafaza etmeyi başarmıştı. Son olarak, cumhuriyet dönemine damgasını vuran temel farklılık Türk devletinin özel sermayeyi teşvik ve mali yapısını sağlam tutmak amacıyla bazı firmalara tekel olarak faaliyet gösterme izni vermesiydi.[3]

1920'lerin sonunda dünya pazarlarında tarımsal ürün fiyatlarının düşüşü ile birlikte Türk ekonomisi derin bir krizin içine yuvarlandı.[4] Azalan ihracat gelirleri, artan ticaret açıkları ve ortaya çıkan ödemeler dengesi problemleri Türkiye için ekonomik krizin farklı boyutlarına işaret ediyordu.[5] Denk bütçe ve dış borçsuz bir cumhuriyet sloganıyla hareket eden Kemalistler için iktisadi buhranın daha özel bir anlamı vardı: Uluslararası mali kontrolün getireceği siyasi baskıya meydan vermemek. Zira, Türk milliyetçileri, geç Osmanlı tecrübesinde, artan Osmanlı dış borçlarının hayata geçirdiği Düyun-u Umumiye'nin yarattığı mali yıkımı görmüşler; verilen borçların nasıl siyasi bir silaha dönüştüğüne bizzat tanık olmuşlardı.[6]

1820-1913: Trade, Investment and Production (Cambridge & New York: Cambridge University Press, 1987) [*Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme, 1820-1913*, Tarih Vakfı Yurt Yay., 1994.]; Reşat Kasaba, *The Ottoman Empire and the World Economy - The Nineteenth Century-* (Albany: SUNY Press, 1988).

3 Korkut Boratav, "Kemalist Economic Policies and Etatism", (der.) Ali Kazancıgil ve Ergun Özbudun, *Atatürk- Founder of a Modern State* (London: C. Hurst & Company, 1981), 165-189; Zvi Yehuda Hershlag, *Turkey: An Economy in Transition* (The Hague: Van Kuelen, 1959), 67-69.

4 Şevket Pamuk, "Turkey, 1918-1945", Roger Owen & Şevket Pamuk, *A History of Middle East Economies in the Twentieth Century* (Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1999), 16-17; Selim Ilkin ve Ilhan Tekeli, *1929 Dünya Buhranında Türkiye'nin İktisadi Politika Arayışları* (Ankara: Ortadoğu Teknik Üniversitesi, 1977), 29-155.

5 Dietmar Rothermund, *The Global Impact of the Great Depression, 1929-1939* (London and New York: Routledge, 1996), 74-81.

6 Parvus Efendi, *Türkiye'nin Mali Tutsaklığı* (Istanbul: May Yayınları, 1977); Do-

Ekonomik çöküşün Kemalistlerin ajandasında olmayan diğer bir sonucu ise ülkenin özellikle ticari bölgelerinde sosyal problemlerin büyümesine yol açmasıydı. 19. yüzyılın sonunda ekonomik kriz, endüstriyel kapitalizmden finans kapitale (haute capitalism), devrimler çağından emperyalistler arası rekabetin kızıştığı geçiş dönemine denk gelmiş;[7] Anadolu toprakları özellikle Alman sermayeli demiryolu yatırımlarından faydalanmıştı.[8] 1920'lerin sonundaki Büyük Buhran ise ekonomi alanında serbest ticaretçi, siyaset sahnesinde temsiliyetçi (parlamenter) ve uluslararası ilişkilerde büyük devletlerin uzlaşısına dayanan liberal dünyanın sonu anlamına geliyordu.[9] Başka bir deyişle, Kemalistler ekonomik krize "anti-emperyalist" mali çözümler bulmaya çalışırken, dünyadaki gelişmelere paralel olarak vatandaşların gündelik hayatında büyük bir ekonomik çöküş yaşanmaktaydı.

Bu kısımda, 1920'ler Türkiye'sinde ortaya çıkan derin ekonomik hoşnutsuzluğu toplumsal aktörlerin penceresinden aktarmaya çalışacağım. Dolayısıyla, temel vurgum Türk milliyetçilerinin ekonomi politikası tercihlerini takip etmek yerine, ekonomik krizin kırlar ve kentler üzerindeki

---

gan Avcıoğlu, *Türkiye'nin Düzeni (Dün-Bugün-Yarın)* Dördüncü Basım, 2 cilt (Ankara: Bilgi Yayınevi, 1969).

7 Eric J. Hobsbawm, *The Age of Empire, 1875-1914* (Vintage Books: New York, 1989) [*İmparatorluk Çağı*, 1875-1914) çev. Vedat Aslan, Dost Kitabevi Yay., 2001.]; Karl Polanyi, *The Great Transformation. - the Political and Economic Origins of Our Time*, ikinci baskı (Boston: Beacon Press, 2001 [İlk basım 1944]). [*Büyük Dönüşüm*, çev. Ayşe Buğra, iletişim Yay., 2000.]

8 Geç Osmanlı'da finans kapitalin rolü üzerine kısa bir değerlendirme için Clement M. Henry, *The Mediterranean Debt Crescent - Money and Power in Algeria, Egypt, Morocco, Tunisia and Turkey* (Gainsville: University Press of Florida, 1996), 100-106; revizyonist bir perspektif için Christopher Clay, *Gold for the Sultan- Western Bankers and Ottoman Finance, 1856-1881* (London & New York: I.B. Tauris, 2000).

9 Giovanni Arrighi, *The Long Twentieth Century: Money, Power, and the Origins of Our Times* (London & New York: Verso, 1994), 27-84.

etkisini incelemek olacak. Bunu yaparken ise yerel gazeteler, dönemin tanıklarının yazdığı hatırat ve eserler ile iktisat tarihi yazınına dayanarak, çeşitli toplumsal grupların krize nasıl yanıt verdiklerini ve ekonomik taleplerinin neler olduğunu ortaya koyacağım.

Kırlarda ekonomik kriz

Dönemin canlı tanıklarından W. Woytinski, Büyük Buhran'ın dünyada yarattığı sosyal yıkımı tartışırken krizin iki yüzü olduğunun altını çiziyordu: Bir tarafta gelişmiş ülke çalışanları için işsizlikle dolu yeni bir dönem başlarken, tarımsal ürünlerin dünya pazarlarında değer kaybetmesiyle birlikte köylüler krizin içine çekilmişlerdi.[10] İhracatı tarım ürünlerine dayanan Türkiye, Büyük Buhran'ın etkisini kısa sürede hem liman-kentleri hem de kırsal kesimde hissetti. Örneğin, İzmir'in hinterlandı olan Manisa'da üzüm fiyatları 1927-1930 arasında yüzde 40 gerilemişti.[11] Keza, ülkenin en değerli ihraç maddesi olan tütünün fiyatı Doğu Karadeniz'in en önemli limanı olan Samsun'da yüzde 40 oranında azalırken, diğer bir temel ihraç ürünü olan pamukta fiyatlar Çukurova'nın liman kenti Mersin'de yüzde 41.5 oranında düşüş kaydetmişti.[12]

Türkiye kırsalında zor bir döneme girilmesinin diğer bir nedeni iç ticaret hadlerinin tarım aleyhine gelişmesiydi.[13]

---

10 Wladimir Woytinski, *The Social Consequences of the Economic Depression* (Geneva: International Labor Office, 1936), 208-209.

11 Milli İktisat ve Tassarruf Cemiyeti, *1931 Ziraat Kongresi*, cilt 1 (Ankara: Milli İktisat ve Tassarruf Cemiyeti, 1931), 622.

12 Şevket Raşit Hatipoğlu, *Türkiye'de Zirai Buhran* (Ankara: Yüksek Ziraat Enstitüsü, 1936), 33-34.

13 Yorgaki Effimianidis, *Cihan İktisadi Buhranı Önünde Türkiye*, cilt 2 (İstanbul: Kaadcılık ve Matbaacılık A.Ş., 1935-1936), 185.

1927-1928 ortalamasıyla karşılaştırıldığında 1930 yılı itibariyle yüzde 35 tarım aleyhine gerileyen iç ticaret hadleri, kırlarda reel gelirin görece düşmesine yol açtı.[14] Bu durumun pratik anlamı, köylülerin piyasadan satın almak istedikleri her mal için geçmişe göre daha fazla tarımsal ürün satmak zorunda kalmalarıydı. Örneğin, 1930 yılında İç Anadolu'da temel tüketim ihtiyaçlarını piyasadan karşılamak isteyen bir köylü, bir kilo şeker almak için 1927'ye göre yüzde 22, bir litre gaz için yüzde 37 ve bir metre bez için yüzde 84 daha fazla buğday satmalıydı.

Hinterland bölgelerinde tarımsal fiyatların dramatik düşüşü ve iç ticaret hadlerinin tarım aleyhine dönmesi köylerde devlete olan vergi yükümlülüklerini tekrar yakıcı bir gündem maddesi haline getirdi.[15] Bu çerçevede, Aşar Vergisi'nin oynadığı tarihsel rolü arazi vergisi ve ağnam resmi gibi temel vergiler yanında geçici düzenlemelerle toplanan yol ve uçak vergisi almıştı.[16] Köylülerin çaresizliğini yansıtan iyi bir örnek yol vergisi ödemesinde kendisini gösterdi.[17] Onsekiz ile altmış yaş arası tüm yetişkin erkeklerden yıllık onüç Türk lirası ya da on gün yol yapımında zorun-

---

14 Yahya S. Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi*, üçüncü baskı (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1994), 426.

15 *Hizmet* gazetesinde Orhan Rahmi, Büyük Buhran yıllarında Anadolu köylerinin geçirdiği dönüşümü tüm çıplaklığıyla tasvir etti. Bu resimde, yıpranmış kıyafetleri içinde köylüler, tefeciye ve devlete ödenemeyen borçlarından ötürü ertesi gün satılacak arazi veya vergi memuru geldiği zaman nasıl saklanılabileceği üzerine kafa yormaktaydılar. *Hizmet*, 15 Ağustos 1930. Köyün devletle kurduğu bağları İkinci Dünya Savaşı'nın sonuna kadar vergi ödemesi ve askerlik hizmeti üzerinden kuran bir perspektif için bkz. Paul Stirling, *Turkish Village* (London: Weidenfeld & Nicolson, 1965).

16 Osmanlı İmparatorluğu'nda karayollarının teşvik-i için 1865'te çıkarılan bir kanun yol vergisi konusunda ilk adımı atmış, 1909-1910 yıllarında yapılan düzenlemelerle fiziki çalışma zorunluluğu nakdi ödemeye dönüştürülmüştü. Eldem (1994), 95. *Anadolu*, 10 Aralık 1930.

17 Richard D. Robinson, *The First Turkish Republic* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1965), 122.

lu çalışma biçiminde tahsil edilen bu vergi,[18] kriz şartlarında köylülere seçme şansı bırakmadı: Büyük çoğunluk nakit vergileri ödemektense yol yapımında çalışmayı tercih ettiler.[19]

Köylüler vergilerini ödemekte başka zorluklarla da karşılaştılar. Bunlardan biri Arazi Vergisi'ne ilişkindi.[20] Büyük Buhran ile ortaya çıkan ekonomik durgunluk, arazi bedellerini düşürmüş fakat bu değer kaybı vergilere yansımamıştı.[21] Başka bir deyişle, devlet geçmişte hesaplanan yüksek arazi değerleri üzerinden aynı miktarda vergiyi talep etmeye devam ediyordu.[22] Benzer bir sorun kullanılmayan araziler için de dile getirildi. Türk devleti, bu topraklardan kanun gereği değerinin yüzde 4'ü oranında vergi alması gerekirken, gerçek uygulamada oranlar 1928 yılından itibaren[23] yüzde 6.5'a kadar çıkmış, ekonomik hayatı tehdit eder bir nitelik kazanmıştı.[24]

Köy ekonomisinde yıkıcı etki yapan diğer bir vergi türü ağnam resmiydi (hayvan vergisi). Hayvan bedellerinin süratle düştüğü bir dönemde, 1929 yılı itibariyle koyun, keçi ve eşeklerden alınan vergiler iki katına çıkmış, öküz, at, deve ve domuzlarda ise artış yüzde 50 oranında olmuştu.[25]

---

18 Oya Silier, *Türkiye'de Tarımsal Yapının Gelişimi* (İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi, 1981), 39; *Son Posta*, 25 Aralık 1930.

19 Hatipoğlu (1936), 79-80.

20 *Hür Adam*, 7 Aralık 1930.

21 Arsa bedellerinin düşüşü Buhran yıllarında gelirini kent içinde sattığı arsalara bağlayan İzmir Belediyesi'nin de büyük bütçe açıkları ile tanışmasına yol açmıştı. Bkz. Erkan Serçe, *Tanzimattan Cumhuriyet'e İzmir'de Belediye (1868-1945)* (İzmir: Dokuz Eylül Yayınları, 1998), 230-232.

22 1931 yılında toplanan Ziraat Kongresi, bu durumu özellikle incir bahçeleri ve üzüm bağları için tespit etti. *Ziraat Kongresi* (1931), 482, 621.

23 *Anadolu*, 14 Aralık 1930.

24 Effimianidis (1935-1936), 278. 1929 yılı itibariyle arazi vergisi hükümetin yıllık gelirlerinin yüzde 13.7'sini oluşturuyordu. Hershlag (1959), 51.

25 Hatipoğlu (1936), 77-79.

Örneğin, elli kuruş değerinde bir koyuna sahip bir köylü devlete vergi olarak altmış kuruş öderken,[26] değeri otuz kuruşa kadar gerileyen keçilerden kırk kuruş miktarında vergi alınıyordu.[27] Bu duruma paralel olarak ağnam resminin doğrudan vergiler içindeki payı yüzde 45.7'den yüzde 58.7'ye,[28] bütçe içindeki payı ise 1929 itibariyle yüzde 3.1'den yüzde 6.2'ye yükseldi.[29] Tüm vergi türlerinde ortak sorun ise ödeme biçimiydi. Vergilerin nakit olarak tahsil edildiği bir ekonomik yapıda, köylüler gerekli parayı bulabilmek için daha fazla tarımsal ürünü daha düşük fiyatlar karşılığında pazarda satmak zorunda kaldılar.

Artan üretim giderleri ve buna karşılık azalan gelirler, köylüleri kredi kaynakları aramaya yöneltti.[30] 1924'te özel bir şirket olarak faaliyet gösterme izni alan Ziraat Bankası, geç Osmanlı döneminden beri köylülerin kredi ihtiyaçlarını karşılamaktaydı.[31] 1930 yılı itibariyle banka, köylülere çevirme ve donatma kredisi adı altında iki çeşit maddi destek sunmaktaydı. Bunlardan tek gerçekçi seçenek olan çevirme kredisi köylünün günlük ve sezonluk ihtiyaçlarını karşılarken, donatma kredisi ise uzun vadeli ve çiftliğe yatırım amacıyla verilmekteydi.[32] Ziraat Bankası 1930 yılına gelindiğinde operasyonlarını son iki yıla göre yüzde 13 artırarak 40 milyon Türk lirası civarında tarımsal kredi dağıtmıştı. Bu hafif artış daha çok bankanın iktisadi çıkarları-

26 Effimianidis (1935-1936), 278.

27 İsmail Hüsrev Tökin, *Türkiye Köy İktisadiyatı*, ikinci baskı (İstanbul: İletişim Yayınları, 1990), 145.

28 Silier (1981), 35.

29 Hershlag (1959), 51.

30 Faizcilik tartışması için lütfen bkz. *Hür Adam*, 11, 13 Aralık 1930.

31 Ömer Celal Sarç, *Ziraat ve Sanayi Siyaseti* (İstanbul: İstanbul Yüksek İktisat ve Ticaret Mektebi, 1934), 252.

32 Ziraat Bankası'nın köylüye uzun vadeli kredi verecek bir kurum haline dönüşmesi için sürekli çağrılar vardı. *Hizmet*, 20 Kasım 1930.

na uygun olan ipotekli kredi yerine kefilli kredi üzerinden olmuştu.[33]

Dönemin tarımsal krediler uzmanı olan Yusuf Zaim Atasagun'a göre ise gereken tarımsal kredi miktarı bankanın dağıttığının 4.5 katı olan 180 milyon Türk lirası civarındaydı.[34] Kısıtlı kaynakların ötesinde, köylüler Ziraat Bankası'ndan kredi alırken başka zorluklarla karşılaştılar. Örneğin, krediyi alacak köylü ya kendi arazisini ipotek etmeli ya da tüm köyü veya bir tüccarı kefil olarak göstermek zorundaydı.[35] Bazı durumlarda fakir köylüler, ihtiyar heyetinden çoğu zaman alınması gereken evraktan dolayı zor durumlara düştüler.[36]

Tüm bunlara ek olarak, Ziraat Bankası'nın şube sayısı gayet sınırlıydı.[37] 1923'te 316 olan şube sayısı 1930'a gelindiğinde 257'ye düşmüştü.[38] Dönem basını tarafından öne çıkarılan diğer bir mesele ise bankanın kredileri verirken çiftçilerden çok tüccarları tercih etmesiydi.[39] Keza, kredilerin büyük kısmı 30 Türk lirasının altında olmasından ötürü köylülerin ihtiyacını karşılamaktan uzaktı.[40] Son olarak,

---

33 Arazi bedellerinin ekonomik krizden ötürü sürekli düştüğü bir ortamda, Ziraat Bankası, köylülerin ödenmeyen borçlarına karşılık el koyduğu tarım arazisi ve diğer taşınmaz malları satmakta güçlük çekmekteydi. *Hizmet*, 15, 20 Ağustos 1930.

34 Yusuf Saim Atasagun, *Türkiye'de Zirai Borçlanma ve Zirai Kredi Politikası* (İstanbul: Kenan Matbaası, 1943), 287.

35 Hershlag (1959), 55.

36 Konya'daki durum için bkz. *Babalık*, 17 Nisan 1930.

37 Bankanın köylülere ulaşması yönündeki talepler için bkz. *Babalık*, 17 Nisan 1930.

38 Atasagun (1943), 368.

39 Örneğin Ali Naci Bey, siyasi bağlantıları sayesinde Ziraat Bankası'ndan 35 bin TL borç almıştı ve bu parayı yüksek faizle başkalarına borç vererek işletmekteydi. *Yarın*, 27 Ağustos 1930.

40 1929 yılında verilen kredilerin yüzde 88.6'sı 100 TL'nin altındaydı. Sarç (1936), 254.

Türkiye Cumhuriyeti demiryolları, (Kurt Ziemke, Die neue Türkei: Politische Entwicklung, 1914-1929*), 1930.*

banka, Büyük Buhran koşulları altında dağıttığı kredilere yüzde 12 faiz uygulayarak, köylülerin borçlarını geri ödemesini zorlaştırmıştı. *Yeni Asır* gazetesinde Feyzi, banka politikasının arka planına işaret ettiği yazısında, banka kaynaklarının başkent Ankara'nın altyapısını geliştirmek için kullanıldığını iddia etti. Köşe yazarına göre hükümet bankaya borçluydu ve yapılması gereken bankayı özerkleştirerek, tüccarlar ve hükümet yerine köylülere kredi veren bir kurum haline getirmekti.[41]

Ziraat Bankası'nın tarımsal kredi meselesine yaptığı sınırlı katkı, aynı alana eğilen yerel bankaların önemini artırdı. II. Meşrutiyet sonrası Türk milliyetçilerinden aldıkları siyasi destek ile hayata geçen Türk bankaları, dünya ekonomisi ile Anadolu tarımı arasında aracılık yapan[42] yeni bir ekonomik

41 *Yeni Asır*, 23 Aralık 1930.

42 19. yüzyıl Batı Anadolu'sunda Rumların ekonomik yükselişi ve devletdışı (non-state) alanda geliştirdikleri sivil toplum için bkz. Reşat Kasaba, "Econo-

sınıfın yükselişini tetiklerken, tarımsal ve ticari kredi dağıtımında uzmanlaşmışlardı. Bu anlamda, 1920'lerin "ulusal bankacılığı", İş ve Ziraat Bankası haricinde ticari tarımı geliştirmek için demiryolları hatlarını izleyen yerel bankalardan ibaretti. Bankalar tecrübesinin diğer bir çarpıcı özelliği ise buhran yıllarında kredi soruna çözüm bulabilmek, tefecilik yapmak ve ticari tarım ürünlerin satışını desteklemek için hayata geçen özel girişimlerin çokluğuydu (Tablo 3).[43]

TABLO 3
Türk Bankacılığı, 1909-1930

Kuruluş Yılı	*Banka Sayısı*	%
1909-1926	22	56.4
1927-1930	17	43.6
Toplam	39	100

Çoğu zaman bölgenin ekonomik gücü elinde tutan aktörleri tarafından organize edilen yerel bankalar ağırlıkla Batı Anadolu'da incir, üzüm ve tütün üreticileriyle, İç Anadolu'da ise buğday üreten köylülerle çalışıyorlardı. Örneğin, incir üreticileri tarımsal kooperatifi 1931 yılında 221 bin Türk lirası kredi alırken, 300 bin lira sermayeli Manisa Bağcılar Bankası bağcılara 141 bin liralık maddi katkı yaptı. Bu çerçevede faaliyet gösteren yerel bankalardan bazıları[44] Milli Aydın Bankası,[45] Manisa Bağcılar Bankası, Akhisar Tütüncüler Bankası, İzmir Esnaf ve Ahali Bankası[46] ve Akseki

mic Foundations of a Civil Society: Greeks in the Trade of Western Anatolia, 1840-1876", (der.) Dimitri Gondicas & Charles Issawi *Ottoman Greeks in the Age of Nationalism* (Princeton, NJ: The Darwin Press, 1999), 77-87.

43 Aynı nokta için bkz. Şefik Hüsnü, *Şefik Hüsnü-Yaşamı, Yazıları, Yoldaşları* (İstanbul: Sosyalist Yayınlar, 1994), 188.

44 Atasagun (1943), 134-151.

45 Milli Aydın Bankası, Aydın İncir Kooperatifi'ne kredi vermekteydi. Fadıl Hakkı, *Zirai Kredi* (İstanbul: Türkiye Matbaası, 1933), 65-66.

46 Sabri Yetkin & Erkan Serçe, *İzmir Esnaf ve Ahali Bankası'ndan Egebank'a (1928-2000)* (İstanbul: Tarih Vakfı, 2000), 25-125.

Ticaret Bankası'ydı.[47] Her şeye rağmen, yerel bankaların performansı kredi krizini aşmaya yeterli olmadı.[48]

Köylülerin kaynak ihtiyacının karşılanamadığını gören hükümet, 1929 yılında kredi kriziyle savaşta Ziraat Bankası'nın yardımıyla yeni bir cephe açmaya karar verdi.[49] Yeni çözüm kooperatif hareketiydi. Türkiye'de kooperatifler en çok piyasa için üretimin geliştiği kentler olan İzmir, Manisa, Aydın, Balıkesir, Bursa ve Giresun'da yaygınlaştı.[50] Kaba bir hesapla, kooperatifler 367 köyde tarımsal işgücünün yüzde 3'ünden daha küçük olan 20 bin kişilik bir üye grubuna 1930 yılında 3.5 milyon Türk lirası borç verirken,[51] aynen yerel bankalar örneğinde olduğu gibi beklentileri karşılamaktan uzak kaldı.[52]

Ayrıca, kooperatifler, köylüler ve tüccarlardan çok kendi çıkarlarını kollamak iddiası ile suçlandılar.[53] Örneğin, Kemalpaşa, İzmir'deki Dedebaşı Kooperatifi köylülere ait bağlarda geceleri bekçi tutarak kooperatifin elli liralık alacağına karşın köylülerin ürünlerini pazarda satışını engelliyordu. Basında çıkan diğer bir habere göre ise İzmir'in Lonca

---

47 500 bin TL sermayesi olan bankanın, Ödemiş ve Aydın'da şubeleri, Bayındır'da ise temsilciliği vardı. *Hizmet*, 7 Ekim 1930.

48 A. Gündüz Ökçün, *İktisat Tarihi Yazıları* (Ankara: Sermaye Piyasası Kurulu, 1997), 213-278.

49 CHF destekli Anadolu gazetesine göre kooperatif hareketi tefeci sermayesinin hükümdarlığına son verecek ve Ziraat Bankası rençberin borçlarını kendi üstüne alarak, köylülere borçlarını uzun vadede geri ödeme fırsatı tanıyacaktı. *Anadolu*, 10 Aralık 1930.

50 Yusuf Saim Atasagun, *Türkiye'de Zirai Kredi Kooperatifleri 1929-1939* (İstanbul: Kenan Matbaası, 1940), 71-73.

51 Atasagun (1940), 63-73, 112-115.

52 Alman ve Balkan örneklerinin başarısını yakından takip eden Türk basını, başlangıçta kooperatif hareketi hakkında gayet heyecanlı ve iyimserdi. *Akın*, 20-27 Ekim 1930; *Samsun Ticaret Gazetesi*, 4 Aralık 1929.

53 Kooperatifler kendi üyelerine kredi verirken, diğer köylüleri tefeci sermayesi ile baş başa bırakmakla suçlandılar. *Yeni Asır*, 18 Aralık 1930.

köyünde köylüler ve onlara borç veren tüccarlar, Armutlu'daki kooperatifin üzümleri ucuza satmasından dolayı zor durumdaydılar. [54]

Köylülerin artan üretim maliyetlerini ve tüketim masraflarını karşılamak için başvurduğu son çare tefeci sermayesi oldu. Tefeciler yaptıkları "sivil soygunda" üç çeşit mekanizmayı kullanmaktaydılar.[55] Bunların ilkinde, köylü tefeciden aylık yüzde 3-12 arasında değişen faiz oranlarıyla borç alıyor ve çoğu zaman borcunu geri ödeyemediği için tefeci tarafından arazisine el konuluyordu. Bu çeşit vakalar Armutlu, Ordu, Giresun ve Adana'da görüldü.[56] İkinci borçlanma metodu ise ilkinin aksine nakit para üzerinden değildi. Borcu veren genellikle köylünün ürününü alacak olan tüccardı. Tüccar, köylüyle yaptığı anlaşmaya istinaden, tohum, tarımsal makinalar ve hayvanları temin ediyor, bunun karşılığında ise belirli bir süre için köylünün ürününü satın almayı önceden garanti altına alıyordu (*a livré* satış). Bu yöntem zeytin ve tütün üreticileri arasında özellikle Aydın ve Edremit'te yaygındı.[57] Eğer köylü borcunu ödeyemez ve borç nakde çevrilirse, tüccar köylüye sağladığı üretim araçları için faiş fiyatlarla hesaplama yapar ve arazi dahil köylünün diğer üretim araçlarına el koyardı.

Üçüncü ve son borçlanma biçimi *ayni*ydi. Bu borçlanma türünde köylüler satın aldıkları tekstil ürünleri, ayakkabı ve gazyağı gibi tüketim malları için tüccara borçlanırlardı. Kasaba tüccarı, köylülere ihtiyaçlarını alışveriş esnasında

54 *Hizmet* gazetesi, kooperatiflerin niteliği hakkında Ziraat Bankası yetkilileri ile ateşli tartışmalara girişmişti. *Hizmet*, 20 Ağustos 1930.

55 Tefeci Sermayesini "sivil soygun" olarak adlandıran bir yaklaşım için bkz. *Babalık*, 11 Mart 1930.

56 Tökin (1990), 146-147.

57 Aynı stratejinin 20. yüzyılın başında yabancı firmalar tarafından fındık ticaretinde kullanıldığını gözlemliyoruz. Hüseyin Avni Şanda, *1908 İşçi Hareketleri / Yarı Müstemleke Oluş Tarihi* (İstanbul: Gözlem Yayınları, 1978), 91.

para almadan satar ve borcu daha sonra nakit ya da ayni olarak almak üzere köylüyle anlaşırdı. Dolayısıyla, köylü borcunu ödemeye gelinceye kadar borcunun toplam miktarını bilemez ve bu durum tüccara borcu üç-dört katına kadar katlama olanağı tanırdı. Köylü durumun farkında olduğu zamanlarda bile yeterli nakit parası olmadığı için aynı tüccardan alışveriş yapmaya devam etmek zorunda kalırdı.

Başka bir deyişle, hem nakti hem de ayni borçlanma biçimlerinde, üretici köylüler dezavantajlı durumdaydı. Köylüler, aylık yüzde 3-12, yıllık ise ortalama yüzde 50-80 arasında değişen oranlarda faiz ödemek zorunda bırakıldılar. Diğer bir problem ise borçların genelde kısa vadeli olmasından kaynaklanıyordu. Bu durumun doğrudan bir sonucu olarak ekonomik kriz Türkiye üzerinde etkisini artırdıkça, köylüler daha fazla borç tuzağının içine çekildiler.[58] İlk olarak, Ziraat Bankası borçlu köylülerin yakasına yapıştı.[59] Hükümete yakınlığı ile bilinen *Anadolu* gazetesi dahi Ziraat Bankası'nın İzmir, Kasaba, Manisa, Akhisar ve Salihli'de köylülerinin elinden aldığı arazilerin satış ve kiralanması için verdiği açık artırma ilanlarıyla doluydu.

Ziraat Bankası'nın kendi rakamları da köylülerin borçlarını ödemeyediklerini ortaya koyuyor. Tarımsal krizin dünya çapında başladığı ilk yıl olan 1927'de köylüler bankaya 17.2 milyon Türk lirası borçlu kalırken, ertesi yıl bu rakam 21.8 milyona ve 1930'da rekor düzeye ulaşarak 26.3 milyon liraya çıktı. Bu meblağ o yıl verilen tüm tarımsal kredilerin yüzde 65'ine denkti.[60] Benzer şekilde, koopera-

58 Salihli kasabası tohum yardımı için Ziraat Bankası'na başvururken, köylüler paraları olmadığını ve borçlarını ödeyemeyeceklerini bildirdiler. *Hizmet*, 18 Ağustos 1930.

59 Fadıl Hakkı (1933), 51-52'de Ziraat Bankası depolarının ödenmeyen borçlardan dolayı el konulan mahsulle dolu olduğunu yazıyor. Borçlu köylülere ait arazilerin banka tarafından satışına ilişkin ilanlar için bkz. *Anadolu*, 19 Aralık, 1930.

60 Atasagun (1943), 131'deki verilere dayanarak yaptığım hesaplamalar.

tiflerin en temel sorunu 1930 yılında 2 milyon lirayı bulan dağıttıkları paranın yarısından fazlasının geri dönmemesiydi.[61] Köylülerin tefeci sermayesine ya da yerel ve yabancı bankalara[62] olan toplam borçlarının tutarını ise henüz bilmiyoruz.[63]

Özetle, Türkiye'deki ekonomik kriz dünya tarım piyasasında fiyat düşüşleri ile başladı ve köylüler için yüksek vergiler, artan borçlanma ve çoğu zaman kaybedilen üretim araçları anlamına geldi. Bu duruma yanıt olarak, köylüler çeşitli ayakta kalma stratejileri geliştirdiler.[64] Tütünden şekerkamışına[65] ya da hükümetin önerdiği yeni ürünlere[66] geçiş bu yöntemlerden sadece ikisi olurken köylülerin başvurduğu en yaygın strateji üretimi olabildiğince artırmak[67]

---

61 Atasagun (1940), 69'daki verilere dayanarak yaptığım hesaplamalar.

62 Yabancı bankalar, diğer alacaklılar gibi, Adana köylülerinden borçlarını tahsil etmek için sıraya girmişlerdi. *Yeni Asır*, 18 Aralık 1930. Adana ve havalisinde krizin boyutlarına hükümete yakın bir kaynak olan Yunus Nadi de dikkat çekti. Bkz. Yunus Nadi, "İş İşten Geçmeden", *Cumhuriyet*, 19 Eylül 1930.

63 Dönemin Adalet Bakanı Mahmut Esat (Bozkurt), 1929 yılında iflas kanunu hakkında yapılan meclis tartışmalarında, 1928-1929 yıllarında dörtyüz elli bini ilamsız olmak üzere toplam bir milyon elli bin tane icra vakası olduğunu ifade etti. Kazım Öztürk (Türk Parlamento Tarihi Araştırma Grubu), *Türk Parlamento Tarihi (1927-1931)*, cilt 1 (Ankara: Türkiye Büyük Millet Vakfı Yayınları no. 3, 1995), 207-208.

64 Elif Akçetin, "Anatolian Peasants in the Great Depression, 1929-1933", *New Perspectives on Turkey*, no. 23 (Güz 2000), 79-102.

65 *Edirne Postası*, 3 Ağustos 1931.

66 Türk hükümeti, Batı Anadolu bağcılığını şarap üretimine kaydırmak istiyordu. *Hizmet* 25 Ağustos 1930.

67 Bu tutum, Türkiye ihracatının 1930'lardaki yapısında gözlenebilir. Tonaj olarak Türkiye'nin ihracatı 1930-1935 arasında iki katından fazla artmasına rağmen, gelirler 1930 yılında 151.4 milyon TL'den 1935 yılında 95.9 milyon TL'ye kadar düşmüştü. Refii-Şükrü Suvla, *Cihanda ve Türkiye'de Beynelmilel Tediye Meseleleri* (İstanbul: Arkadaş Basımevi, 1937), 172. Türk tarımının 1930'larda gösterdiği yüksek performans için bkz. Şevket Pamuk, "Dünya İktisadi Bunalımı ve 1930'lara Yeniden Bakış", (yay. hazırlayan)' Zeynep Rona, *Bilanço 1923-1998: Türkiye Cumhuriyeti'nin 75 Yılına Toplu Bakış*, cilt 2 (İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 1999), 33-40.

ve/veya piyasa ile olan tüketim ilişkilerini azaltmaktan geçmekteydi.[68]

Tüm çabalara rağmen, köylüler toplumsal bir grup olarak ekonomik krize karşı verdikleri mücadelede başarılı olamadılar. Açlıktan ahlat (yabani armut) yiyen köylülerin varlığına ilişkin haberler Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde sert tartışmalara yol açarken,[69] üretim araçlarından yoksun kalan köylülerin çoğu zaman tek isteği tohum yardımıydı. Diğerleri ise iş bulabilmek için büyük kentlere gitmeyi dahi göze aldı.[70]

Ekonomik krizin kırsal alanda diğer bir özelliği eşitsiz gelişmiş oluşuydu. Dış piyasalara yönelik üretim yapan Batı Anadolu (pamuk, tütün, üzüm, incir), Karadeniz sahilşeridi (tütün, fındık) ve Çukurova bölgesi (pamuk)[71] köylüleri krizin etkilerini en ağır biçimde yaşarken, onları iç pazar için üretim yapan İç Anadolu Bölgesi ve Trakya üreticileri izledi. Bu durumun iki temel sebebi vardı. Bunlardan ilki bu bölgelerin iktisadi hayatının yetiştirdikleri ticari ürünlere bağlı olmasıydı. İkinci neden ise pazar için üretim yapan köylülerin piyasa ile ilişkisinin iki ayağının bulunmasıydı. Zira, piyasa için uzmanlaşma, aynı zamanda tüketim ihtiyaçlarının da artan biçimde pazardan karşılanması anlamına geliyordu. Dolayısıyla, ticari bölgeler hem üretim hem

---

68 1929-1930 yılları arasında Marmara Bölgesi'ne bağlı tüm illerde koyun sayısının yüzde 11 ila yüzde 16 arasındaki düşüşü bu çerçevede değerlendirilebilir. Bkz. *Marmara Gücü* (Ankara: Ulusal Ekonomi ve Artırma Kurumu, 1936), 32-41.

69 İzmir'de çıkan *Yeni Asır* gazetesi verdiği haberde, Söke'nin Serçin köyünde köylülerin hasat, tohum ve paraları olmadığı için ahlat yediklerini haber verdi. Bkz. *Yeni Asır*, 12, 17 Aralık 1930. SCF'nin eski başkanı Fethi (Okyar) Bey olayı meclise taşıdı. Fethi Okyar ve *Yeni Asır* gazetesini köylü devrimi yapmayı istemekle suçlayan bir perspektif için bkz. *Hürriyet*, 14 Aralık 1930.

70 Kentlere giden köylü dalgaları için *Hüradam*, 3 Aralık 1930. İnebolu ve çevresinden İstanbul'a göç eden köylüler için *Güzel İnebolu*, 22 Nisan 1930.

71 Arnold J. Toynbee & Kenneth P. Kirkwood, *Turkey* (New York: Charles Scribner's Sons, 1927), 204-219.

de gelişen tüketim kalıplarından dolayı krizden zarar gördüler.

Büyük Buhran'ın değişen derece ve biçimlerde tarımı vurması kısa sürede etkisini kasabalar ve kentler üzerinde gösterdi. Tüccarlar, küçük esnaf ve işçiler bozulan bir iktisadi düzenin çaresiz kurbanları olmuşlardı.

Kentlerde bir iktisadi yapının çöküşü

Kentlerde ortaya çıkan kriz kırsal alandaki gelişmelerle yakından bağlantılıydı. Tüccarlar, kent ve kasabalarda, köylüler ve yabancı firmalar arası faaliyet gösteren aracılar olarak, krizin kurbanı ve aynı zamanda taşıyıcısı oldular. Birçok tüccar, üretimi finanse edecek kredi kaynaklarının tükenmesi ve kızışan uluslararası rekabetten ötürü dış piyasalara uygun koşullarda mal satma fırsatının ortadan kalkmasıyla birlikte iflas etmek zorunda kaldı. Yerel gazeteler özellikle İzmir, Manisa ve Aydın dolaylarında ortaya çıkan iflas haberleriyle doluydu.

Ticaret erbabının yaşadığı zorlukları yansıtan sıradışı bir örnek ise ekonomik durumu krizle bozulan bir tüccarın İzmir'de intiharında[72] kendisini gösterdi. Üzüm tüccarı olan Yenişehirli Alaettin Bey devlete olan borcunu ödeyemediği için kendisini İzmir borsasında asmıştı.[73] İzmir gazetesindeki habere göre, Alaettin Bey'in bir tüccara beş yüz ve devlete iki yüz lira borcu vardı. Buna karşılık, piyasadan tüm alacakları yirmi bin Türk lirasını bulmakta fakat parayı kriz dolayısıyla tahsil edememekteydi. Çevresinde dürüst bir in-

---

72 Ünlü sosyolog Emile Durkheim, ekonomik patlama ve kriz zamanlarında intihar oranlarının arttığı iddiasında bulunmuştu. Emilé Durkheim, *Suicide: a Study in Sociology* (New York: Free Press, 1966). Anomi intiharları için bkz. ss. 241-259.

73 *Yarın*, 19 Ağustos 1930.

san olarak bilinen Alaettin Bey çareyi kendi hayatına son vermekte buldu.[74]

Tüccarların en büyük şikâyetlerinden biri pahalı demiryolu taşımacılığı ile liman tekelinin aldığı yüksek ücretler oldu.[75] Dönemin canlı tanıklarının çoğu, İzmir'i hinterlandına bağlayan Aydın Demiryolları'nın mal taşımacılığını pahalıya yaptığına işaret ederken; liman inhisarının yükleme, boşaltma ve ambar ücretlerinin yüksekliğine ve olanaklarının sınırlılığına vurgu yaptılar. Bu çerçevede, 1930 yılında yaptıkları İzmir Ticaret ve Sanayi Odası yıllık kongresinde, İzmir tüccarları, limanlarda iyileştirmeler ile İskenderiye ve Pire limanlarına yeni seferler düzenlenmesini istiyorlardı.[76] Benzer bir sorunla karşı karşıya olan Edirne tüccarları,[77] İstanbul piyasasını kaybetmelerini kente yüksek ücretlerle taşımacılık yapan Oriental Railways Şirketi'ne bağlıyor ve Trakya'da kısa süre önce Yunanistan'ın kontrolüne geçen Dedeağaç ile yarışabilecek bir limanın yapılmasını talep ediyorlardı.[78]

Özetle, dünya ekonomisine entegrasyonda gayrimüslim unsurların yerini alan Müslüman-Türk tüccarlar ekonomik krizden dolayı kâr olanaklarının hızla düşüşüne tanık oldular. Bir taraftan azalan kredi olanakları ve piyasalarda düşen fiyatlar ihracatı daha az cazip hale getiriyor, öte yandan ya-

---

74 *Anadolu*, 17 Ağustos 1930.

75 Aynı zamanda, köylülere üretim giderlerini düşürme ve ürettikleri mamulleri yabancı tüketiciler için standartize etme çağrısı yapılıyordu. Bkz. T.C. İktisat Meclisi Umumi Katiplik, *Ali İktisat Meclisi Raporları, Türkiye İhracat Ticaretinin İnkişafı Tedbirleri*, Yayın A no. 6 (Ankara: Başvekalet Müdevvenat Matbaası, 1931).

76 *Anadolu*, 12, 17 Haziran 1930.

77 İstanbul piyasasını Anadolu'dan gelen buğday kontrol etmeye başlarken, Edirne tüccarları İzmir ve Karadeniz piyasalarını da kaybetmişlerdi. *Edirne Postası*, 26 Şubat 1930.

78 *Edirne Postası*, 1 Mayıs 1930.

bancı sermaye egemenliğinde olan ya da hükümet tarafından tahsis edilen tekeller aracılık maliyetlerini artırıyorlardı. Bu perspektifle uyumlu olarak, tüccarlar tüm eleştirilerini küresel düzeyde yıkıcı etki yapan Büyük Buhran'dan çok hükümetin tekeller politikasına yönelttiler.

Pazara yönelik köylülerle tüccarları yıkıma götüren kriz, ülkedeki iş organizasyonunu bozarak işçi sınıfını da etkisi altına aldı. İktisadi buhranın işçiler üzerinde etkisi işçi sınıfının yapısı ve siyasi iktidarın tercihleri etrafında şekillendi. 1927 yılı itibariyle sayıca küçük işçi sınıfının yüzde 90'ı Batı Anadolu ve İstanbul'da, beş ve daha az kişinin bulunduğu işletmelerde çalışıyordu.[79] Sınıf kimliğinin oluşmasında önemli rol oynayan büyük işletmelerde çalışan "modern işçiler" ise Anadolu topraklarının dünya ekonomisine eklemlendiği liman kentleri ve İstanbul'da, ihracat ve modern kent hizmetlerinde yoğunlaşmıştı. Bu bağlamda, limanlar, ulaştırma sektörü, madencilik ve tütün rejisi "yeni işçilerin" toplandıkları sektörlerdi.[80] Öte yandan, eski lonca geleneğini[81] modern bir formda sürdüren esnaf cemiyetleri bazı işkollarında önemini korumaktaydı.[82]

Siyasi olarak, 1920'lerin ikinci yarısı işçi sınıfı ve sosyalistler için gayet çetin geçti. Önceki döneme damgasını vu-

79 Erdal Yavuz, "The State of the Industrial Workforce, 1923-40", (der.) Donald Quataert ve Erik J. Zürcher, *Workers and the Working Class in the Ottoman Empire and the Turkish Republic, 1839-1950* (London & New York: Tauris, 1995), 95-125.[*Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiyesine İşçiler, 1839-1950*, çev. Cahide Ekiz, İletişim Yay., 1998.]

80 İzmir'de 1930 yılı itibariyle, sadece 14 firmaya ait tütün depo ve mağazalarında büyük çoğunluğu kadın olmak üzere 8795 işçi çalışmaktaydı. *T.C. Manisa Vilayeti* (İzmir: Ticaret Basımevi, 1932), 43.

81 Ortadoğu'da lonca geleneği tartışmasının bir değerlendirilmesi için bkz. Joel Beinin, *Workers and Peasants in the Modern Middle East* (Cambridge & New York: Cambridge University Press, 2001), 16-19.

82 Dönemin ünlü sosyalistlerinden Şefik Hüsnü sanayi işçileri ile zanaatkâr derneklerinde örgütlü işçi sayısının birbirine çok yakın olduğunun (sırasıyla 60 ve 62 bin) altını çiziyor.

ran grevler, sosyalist basın-yayın organları, siyasi partiler ve sınıf siyaseti,[83] 1925 yılında çıkan Takrir-i Sükun yasasıyla adeta tepetaklak oldu. Şeyh Sait ayaklanması sonrasında siyasi gücünü konsolide etmek isteyen Kemalistler, her çeşit muhalefeti ortadan kaldırmakta kararlıydılar. Bu bağlamda, hükümetin yeni siyasi stratejisi sosyalistlere yaşam hakkı tanımazken, birçok entelektüel ülke dışına çıkmak, ağır hapis cezalarını kabullenmek,[84] ya da genç Osmanlıların izinden giderek devlette önemli pozisyonlar karşılığında muhalefetten çekilmek seçenekleri arasında bocaladı.[85]

Türk milliyetçilerinin sınıf siyaseti ve araçlarını ortadan kaldırma kararlılığı işçi haklarını alaşağı eden perspektifi ile birleşince, işçiler, kriz koşullarında artan işsizlik oranları, sabit ücretler ve kötüleşen çalışma koşullarını kabullenmek zorunda kaldılar (Tablo 4).[86] Bu çerçevede, Türkiye'de tüketici fiyatları 1915-1930 aralığında 10.5 kat artarken, aynı dönemde imalat sanayinde reel işçi ücretleri yüzde 19 gerilemişti.[87] Ancak Serbest Fırka'nın faaliyete geçmesinden sonradır ki işçi sınıfının büyük işletmelerde

---

83 Feroz Ahmad, "The Development of Working-Class Consciousness in Turkey", (der.) Zachary Lockman *Workers and Working Classes in the Middle East* (Albany: SUNY Press, 1994), özellikle 133-141; Feroz Ahmad, "The Development of Class Consciousness in Republican Turkey, 1923-45", (der.) Donald Quataert ve Erik J. Zürcher, *Workers and the Working Class in the Ottoman Empire and the Turkish Republic, 1839-1950* (London & New York: Tauris, 1995), 75-94. [*Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiyesine İşçiler, 1839-1950*, çev. Cahide Ekiz, İletişim Yay., 1998.]

84 Kerim Sadi, *Türkiye'de Sosyalizmin Tarihine Katkı* Genişletilmiş Yeni Basım (İstanbul: İletişim Yayınları, 1994), 707-819.

85 George S. Harris, *The Origins of Communism in Turkey* (Stanford: Hoover Institution, 1967).

86 Zor çalışına koşullarını betimleyen bir çalışma için, bkz. Ahmet Hamdi Başar, *Atatürk'le Üç Ay ve 1930'dan sonra Türkiye*, ikinci baskı (Ankara: Ankara İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi, 1981).

87 Şevket Pamuk, *İstanbul ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler, 1469-1998* (Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü, 2000), 32, 84.

örgütlü olan kesimi seslerini tekrar duyurma fırsatı buldular.

TABLO 4
İmalat Sanayiinde Reel Ücretler, 1923-1930 (1914: 1.00)

1923	1924	1925	1926	1927	1928	1929	1930
0.74	0.57	0.65	0.60	0.75	0.72	0.73	0.70

Kaynak: Pamuk (2000, 84)

İncir işleme depolarında çalışan işçiler bu duruma iyi bir örnekti. Levanten Mösyö Şarl Jiro'ya ait Kemeraltı incir handa[88] çalışan beş yüz kadar kadın işçi, günde 110-140 kuruş karşılığında on sekiz saat çalıştırıldıkları işyerlerinde, maaşlarının yarıya düşürülmesi tehditi ile karşı karşıya kaldılar. Bu durumu protesto eden kadın işçiler greve gidip yerel makamları maaşlarının yükseltilmesi için göreve davet ettiler.[89] Şerif Remzi Bey'in deposunda çalışan incir işçileri ise bir süre sonra tekrar yerel basında yer aldıklarında, üzüm-deposu işçilerinin de desteğiyle protesto yürüyüşü yapmaktaydılar.[90] Bin kişiye ulaşan ve jandarma tarafından dağıtılmaya çalışılan kalabalık o gün iki temel talepte bulundu: (1) Plaka başına ücretlerin 34 kuruştan 22 kuruşa düşürülmemesi; (2) Her gün iki-üç işçinin değiştirilmesi uygulamasına son verilmesi.

İşçilerin çalışma koşullarının kötüye gitmesi işletmelerin yaptıkları yeni düzenlemelerin de bir sonucuydu. *Hizmet* gazetesi, Aydın Demiryolları Şirketi'nin işçilerini iki vardiyaya bölerek bir kısmını gece çalıştırmak istediğini haber verdi.[91]

88 Emel Göksu, *İzmir ve Suç Coğrafyası -1929 Dünya Ekonomik Buhranı Yıllarında* (İzmir: İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayını, 2003), 55.

89 *Hizmet*, 12 Ekim 1930.

90 *Hizmet*, 9 Eylül 1930; *Milliyet*, 9 Eylül 1930.

91 *Hizmet*, 29 Eylül 1930.

Bu yeni düzenlemeye göre, gece grubu akşamüstü saat beşten sabah yediye kadar çalışacaktı. Bu karar işçilere haber verilmeden alınmıştı ve şirket fazladan yevmiye vermeyi düşünmüyordu. Şirketin yeni uygulamasını protesto etmek isteyen işçiler, 1926 yılında Soma-Bandırma demiryollarında çalışan iki bin işçinin yaptığı gibi, durumu yerel idareye bildirselerde bir sonuç alamadılar. İşlerini korumak isteyen işçilerin ellerindeki tek seçenek, yeni koşullarda çalışmayı kabul etmekten öteye gitmedi.

Büyük kasabalar ve kent sakinleri de ekonomik krizden çeşitli biçimlerde etkilendiler. Hayat pahalılığının 1914 ile 1929 arasında 13.8 kat arttığı ülkede;[92] İstanbul'da bir ailenin geçimi savaş öncesinde 11 liradan 1930 yılında 145 liraya fırlamıştı.[93] En yakıcı mesele ise devletin topluma karşı sorumlu olduğu sosyal düzenin sarsılmasıydı.[94] Osmanlı sosyal hayatında kentlerin iaşesinin öncelikli konumu[95] ve İslam'ın Ortaçağ Katolisizmi ile ortaklaşa sahip olduğu cemaatin fakir ve düşkün üyelerine yardım elini uzatma anlayışının;[96] ekonomik kriz ve Kemalistlerin hukuki düzenlemeleriyle sarsılması, vatandaşları yeni ekonomik sürecin adil olmadığı fikrine götürmüştü.[97] Tüm bunlara ek olarak, Birinci Dünya Savaşı'nda büyük kentler ve özellikle İstan-

92 Eldem (1994), 136-138.

93 *Cumhuriyet*, 13 Ağustos 1930.

94 Mehmet Genç, "Osmanlı İktisadi Dünya Görüşünün İlkeleri", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Dergisi*, III (1989), 175-185.

95 Suraiya N. Faroqhi, *Towns and Townsmen of Anatolia: Trade, Crafts and Production in an Urban Setting, 1520-1650* (Cambridge: Cambridge University Press, 1984). [*Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, çev. N. Kalaycıoğlu, Tarih Vakfı Yurt Yay., 2000.]

96 E.K. Hunt, *Property and Prophets: the Evolution of Economic Institutions and Ideologies*, yedinci baskı (New York: M.E. Sharpe, 2003).

97 Aynı perspektifin kuvvetli bir ifadesini Mısır ekonomisinin dışa açıldığı son dönemde bulmak mümkün. Walter Armbrust, *Mass Culture and Modernism in Egypt* (Cambridge: Cambridge University Press, 1996), 11-36.

bul'da milli burjuvazi yaratmak için göz yumulan haksız kazançlar (ihtikâr) buhran yıllarında geri gelmişti.[98]

Bu çerçevede, yerel makamlar sürekli olarak ekmeğin fiyatının yüksek olduğu yönünde şikâyetler aldılar.[99] Örneğin, Salihli kendi ekmeğini üretme kapasitesine sahip olmasına rağmen, 14 kuruş olan ekmeğin fiyatı Manisa ve İzmir'den daha pahalıydı.[100] Ülkenin güneyinde portakal ihracatçısı bir bölge olan Dörtyol'da ihtikârdan bahsedilmekteydi.[101] İzmir kent sakinleri ise belediyenin ekmeği 9-10 kuruşa satmasından duydukları rahatsızlığı ifade etmekteydiler. İstanbul borsasında ekmek ununun fiyatının aynı olmasına rağmen, İstanbul'da ekmeğin daha ucuz olması İzmirlileri bu sonuca götürmüştü.[102] İkinci kalite ekmeğin 14.5 kuruşa satıldığı Edirne, İzmir'le aynı kaderi paylaşıyordu.[103] Güneyin önemli liman kenti ve Çukurova'nın dış pazarlara açılan kapısı olan Mersin'de ekmeğe 12.5 kuruş ödeyen Mersinliler, un fabrikalarını haksız kazanç elde etmekle suçluyorlardı.[104]

---

98 *Hareket*, 1 Haziran 1929. Birinci Dünya Savaşı yıllarında milli ekonomi çabaları ve ihtikâr için bkz. Zafer Toprak, *Türkiye'de Milli İktisat, 1908-1918* (Ankara: Yurt Yayınları, 1982). 20. yüzyıl savaşlarının Ortadoğu'da devlet kapasitesi, toplum-devlet ilişkileri ve sosyal kimlikleri dönüştürücü etkisi üzerine bkz. Steven Heydemann (der.), *War, Institutions and Social Change in the Middle East* (Berkeley: UC Press, 2000).

99 *Hareket*, 15 Haziran 1929. Ekmeğin sosyal düzenin devamı açısından rolü üzerine Eliot Grinnell Mears, *Modern Turkey* (New York: Macmillan Company, 1924), 284. Ortadoğu'da ekmek ve sosyal protesto arasındaki yakın ilişki için David Seddon, "Austerity Protests in Response to Economic Liberalization in the Middle East", (der.) Tim Niblock and Emma Murphy, *Economic and Political Liberalization in the Middle East* (London & New York: British Academic Press, 1993), 88-113.

100 *Hizmet*, 21 Ağustos 1930.

101 *Hizmet*, 12 Ekim 1930.

102 *Hizmet*, 21 Ekim 1930.

103 *Edirne Postası*, 10 Nisan 1930.

104 *Akın*, 27 Ekim 1930.

Ticaretle uğraşan küçük esnafın en büyük şikâyeti vergilerdi.[105] Buhran yıllarında yapılan tahsilatın gittikçe düştüğü İzmir'de, serbest meslek sahibi birçok kişiyle yapılan mülakatlarda ortaya çıkan ortak kanı vergilerin yaşanan zorlukların sebebi olduğu yönündeydi.[106] İlk eleştiri Musakkafat Vergisi'ne geldi. Yunanistan'dan gelen mübadiller sayesinde değeri yükselen binaların değerleri Büyük Buhran sonucu düşmüş fakat vergiler olduğu yerde bırakılmıştı. Bu duruma paralel olarak hükümet bu vergi kaleminden aldığı gelirleri 1928'den 1930'a gelindiğinde tam 6.4 milyon Türk lirası kadar artırmayı başarmıştı.

Tüccarın belini büken ikinci kalem ise kazanç vergisiydi.[107] Bu vergi özellikle kendi yeri olmayan ve dükkan kiralamak zorunda kalan tüccarları olumsuz etkilemişti. Ayrıca iflas kanununun tüccarı senenin önceki dönemine ait vergi borçlarını ödemekle yükümlü tutması işleri daha da zorlaştırıyordu. Dönemin birçok köşe yazarı ve yabancı gözlemcisinin ifade ettiği gibi eğer borçların taksitlendirilmesi ve dükkanların satılması sözkonusu olmasaydı, hapishaneler kazanç vergisi borcunu ödeyememiş kişilerle dolar taşardı.[108] Örneğin, İstanbul Lokantacılar Cemiyeti'ne göre kentteki tüm lokantaların yüzde 25'i vergi borçlarından dolayı kapanmak zorunda kalmıştı.[109]

---

105 Hükümet-destekli *Anadolu* gazetesinde vergilerin indirileceğine dair haberler sürekli olarak yer aldı. Bkz. *Anadolu*, 30 Eylül 1930. Vergi reformu için ayrıca bkz. *Cumhuriyet*, 30 Eylül 1930.

106 *Anadolu*, 5 Aralık 1930.

107 İlk olarak 1926 yılında toplanmaya başlayan Kazanç Vergisi'nin aynı yıl bütçeye yaptığı katkı ağnam resmi ile aynı orandaydı. Şevket Süreyya Aydemir, *Cihan İktisadiyatında Türkiye* (Ankara: Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti, 1931), 161.

108 Edirne'deki Bulgaristan Başkonsolosu'nun Trakya ekonomisi üzerine gözlemleri için bkz. Mete Tunçay, *T.C.'nde Tek Parti Yönetiminin Kurulması, 1923-1931* Üçüncü Basım (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999), 274.

109 *Cumhuriyet*, 14 Ağustos 1930.

Bu bağlamda, İbrahim Hayri Efendi'nin hikâyesi küçük esnafın kriz yıllarındaki durumunu yansıtan iyi bir örnekti. Çulluoğlu Han'da dükkan işleten İbrahim Hayri Efendi, yirmidokuz liralık kazanç vergisi ile karşılaşınca hayatı değişti. Zira, haberden öğrendiğimize göre, on kişiye bakmakla yükümlü olan tüccar, hapse gitmeyi göze alamadı ve dükkanda var olan mallarını satarak vergi borcunu ödedi. Bu noktadan sonra tek talebi ise bir *aylak* olarak devletten vergileri yüzde 50 indirmesini istemek oldu.

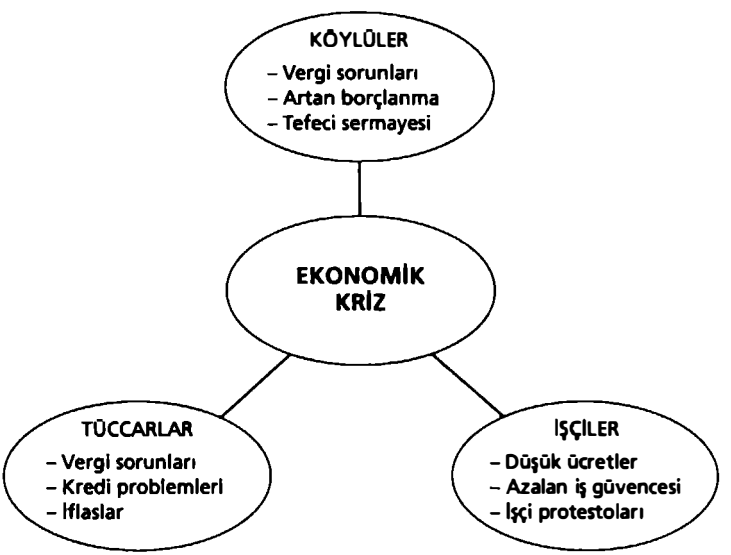
Özetle, 1920'ler Türkiye'sinde ekonomik yapı 20. yüzyılın başında olduğundan çok farklı değildi. Nüfus yoğunluğunun yüksek olduğu kentler, geniş tarımsal hinterlandları sayesinde ticaret ve ihracata yönelik tarımsal ürün işlemesinde uzmanlaşmışlardı. Kriz, kasaba ve kentleri vurduğu zaman, tüccarlar ve işçiler, iç ve dış piyasaya üretim yapan aynı çarkın halkaları olarak kendilerini ekonomik bunalımın ortasında buldular. Bazı tüccarlar iflas ederken, diğerleri krizin etkilerini işçi ve köylülerin üstüne yıkmaya çalıştılar. Ancak fiyatların devamlı düştüğü ve piyasaların küçüldüğü bir ortamda hiçbir tüccar krizin etkisinden tamamen kurtulamadı.

Küçük esnafın temel şikâyeti ise vergilerdi. Kırsal alanda ortaya çıkan yüksek vergi temasına paralel olarak, bina değerleri ve iş hacminin sürekli düştüğü bir ortamda, kent tüccarları ödemeye çalıştıkları vergilerden şikâyetçiydi. Çoğu zaman bu durum iflaslarla sonuçlanırken kent sakinleri Büyük Buhran yıllarında ticari tekeller ve koruma duvarlarından ötürü çoğu zaman satın aldıkları mamüllere yüksek fiyatlar ödemek zorunda kaldılar. Bu duruma en klasik örnek ve en çok şikâyet alan kalem ise ekmekti.

Sonuçlar

Türkiye'de ekonomik kriz henüz milliyetçi elitler fark etmeden önce ülkeye yayılmıştı. 1927 yılında tarımsal ürünlerin fiatlarının düşüşü ile başlayan Türkiye krizi 1929'daki büyük çöküşten sonra Üçüncü Dünya'ya kredi akışının zayıflamasıyla birlikte yeni bir evreye girdi. Bu noktadan sonra, Türkiye'de ekonomik buhran çok yüzlü ve çeşitli gruplar üzerinde farklı sonuçları olan toplumsal bir olaya dönüştü (Şekil 1).

ŞEKİL 1
Türkiye'de Buhran Döngüleri, 1927-1930

Anadolu köylüsü ekonomik krizi vergiler, borçlar ve kredi yokluğundan dolayı tefeci sermayesine artan bağımlılık olarak yaşadı. Krizin niteliği ise coğrafi bölgelerin piyasayla kurdukları farklı ilişki biçimleri üzerinden şekillendi. Dış

piyasalar için üretim yapan bölgeler krizden en çok etkilenirken, iç pazara yönelik üretim yapan köylüler onları izledi. Kentlerde ortaya çıkan ekonomik zorluklar ise tarımsal krizle içiçeydi. Ticaret merkezi olan kentler ve büyük kasabalarda kriz, tüccarlar için iflas, işçiler için kötü çalışma koşulları anlamına geldi. Kentlerde alt gelir gruplarının düşen fiyatlardan yararlanamamasının en önemli nedeni koruyucu gümrükler ile yine özel sermayenin teşviki için bir süre önce hayata geçirilmiş olan ticari tekellerdi. Küçük tüccarların en önemli şikâyeti ise krizle yeniden düzenlenmesini istedikleri vergilerdi.

Milliyetçi Kemalist ekonomik ajanda kısa vadede ne köylülerin sorunlarını ne de kentlerde varolan yüksek fiyatları hedef aldı. Ziraat Bankası ve kooperatifler tarafından kredi krizini aşmak için dağıtılan kredi miktarları sorunu çözmekten uzaktı. Keza, ticaret açıkları ile ödemeler dengesi problemleri ile karşılaşan devlet, yeni gelir artırıcı kalemler olarak ticari tekellere imtiyaz verdi ve yerli sanayiyi geliştirmek için koruyucu gümrük duvarlarını yükseltti. Bu duruma paralel olarak, kentlerde hayat dünya tarımsal ürün fiyatlarının düşüşüne paralel olarak aynı düzeyde iyileşme göstermedi.

Özetle, farklı biçimlerde piyasaya bağımlı gruplar ekonomik buhrana karşı kendi savaşlarını vermek zorunda kaldılar. Krize ekonomik çözüm bulmakta zorlanan Kemalistler, krizin yarattığı sosyal hoşnutsuzluğu uzun süre görmezden gelemedi. Bu noktada, cumhurbaşkanı Mustafa Kemal kendi inisyatifi ile ülkede oluşan toplumsal muhalefetin yeni bir siyasi parti ile meclise taşınmasına karar verdi.[110] 1930 yazında ülkede artık iki siyasi parti ve yeni bir heyecan vardı: Serbest Cumhuriyet Fırkası kurtarıcı rolü ile Anadolu topraklarına ayak basmıştı!

---

110 Andrew Mango, *Atatürk* (London: John Murray, 1999), 471-480.

"...Ebediyen iktisadi bir çıkmaz içinde bocalayıp kalamayız. Bugünkü sıkıntılı vaziyetten bizi kurtaracak çareler aramak ve düşünmek lazımdır... S.C.F'nin istihdaf ettiği en büyük emel işte budur. Bir memleket iktisadi sahada müstakir bir mevcudiyet gösterirse, umumi servetini her an bir parça daha tezyit ederse, camiayı teşkil eden efradın hayat seviyesini yükseltebilirse ve bilhassa vasati hayat seviyesini refaha ne kadar çok yaklaştırabilirse, ancak o zaman istiklal ve hürriyetin nimetlerine layik olur. Ve ancak o zamandır ki istiklal ve hürriyet nimetlerinin zevklerini alıp tatabilir..."

(SCF Lideri Fethi Okyar'ın Yunus Nadi'ye verdiği mülakattan, *Cumhuriyet*, 24 Ağustos 1930)

Kuruluş, Parti Programı, Tüzük

Mustafa Kemal'in siyasi rüyası eski bir başbakan ve yakın dostu olan Türkiye'nin Fransa Büyükelçisi Fethi Okyar'ın yıllık iznini geçirmek üzere Temmuz 1930'da ülkeye dönmesi ile gerçekleşti.[1] Büyükelçinin cumhurbaşkanına yaptığı ziyaret sırasında bir muhalefet partisinin[2] kurulmasına karar verilmesi ile Serbest Cumhuriyet Fırkası (SCF) fikren doğmuş oldu.[3] Gayrimemnun kitlelerin taleplerini seslendirecek yeni parti, hem halkın hoşnutsuzluğunu parlamento içine kanalize ederek rejim açısından kabul edilebilir bir hal almasını sağlayacak hem de siyasi kadrolar içindeki muhalif unsurların tek çatı altında toplanmasını olanaklı kılacaktı. Cumhuriyet Halk Fırkası'ndan ayrılan 14 milletvekilinin

---

1 Ali Fethi Okyar'ın biyografisi için bkz. Walter Weiker, *The Free Party of 1930 in Turkey: Loyal Opposition in a Rapidly Modernizing Nation* (Basılmamış Doktora Tezi, Princeton University, 1962), 49-56.

2 *The Times*, 16 August 1930.

3 Osman Okyar ve Mehmet Seyitdanlıoğlu (der.), *Fethi Okyar'ın Anıları: Atatürk, Okyar ve Çok Partili Türkiye*, ikinci baskı (Ankara: İş Bankası Yayınları, 1999), 91-100.

katılımı[4] ile güçlenen SCF, ilk iş olarak ülkenin ekonomik problemlerini gündeme taşıyan bir program ve partinin işleyiş mekanizmalarını belirleyen bir tüzük yayınladı.

Bu kısım, SCF programı ve tüzüğünü ayrıntılı olarak tartışıyor. Temel vurgum, SCF parti programının, ikinci kısımda ayrıntılı olarak ele aldığım ekonomik krize, kitlelerin talepleri çerçevesinde yanıt arayan bir manifesto olduğu noktasına odaklanacak. Liberal dünya görüşü ile siyasi vatandaşlık haklarını birleştiren parti tüzüğünün ise otoriter ve tepedenci Türk modernleşme çizgisine bir alternatif sunduğunun altını çizeceğim. Son olarak ise, birlikte düşünüldüğünde, SCF parti programı ve tüzüğünün Türk ulus-devletinin yapısı ve niteliğinde temel değişiklikler önerdiğini vurgulayacağım.

Parti programı

Fethi (Okyar) Bey, Mustafa Kemal'e gönderdiği 9 Ağustos tarihli açık mektupta, SCF programında yer alacak fikirlere değindi.[5] SCF liderine göre, iktisadi buhran, tüm dünya ile birlikte hammadde üreten ve tarım yapan ülkeleri olumsuz etkilemiş fakat krizin niteliği ülkelerin uyguladığı politikalar ışığında şekillenmişti. Bu noktada, tartışmayı Türkiye eksenine kaydıran Fethi Bey, İsmet İnönü hükümetini üç temel hata yapmakla suçladı:[6] (1) Vergiler çok yüksekti; (2)

---

4 *The Times*, 26 Ağustos 1930. Serbest Cumhuriyet Fırkası milletvekillerinin iki karakteristik özelliği İsmet İnönü'nün politikalarına muhalif ve Mustafa Kemal'e sadık olmalarıydı. SCF milletvekillerinin biyografileri için bkz. Mete Tunçay, *T.C.'nde Tek Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931)*, üçüncü baskı (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999), 259-263.

5 Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler* 1859-1952 (İstanbul: Doğan Kardeş, 1952), 632-635; *Milliyet*, 11 Ağustos 1930.

6 *Serbest Cümhuriyet Fırkasının teşekkülü üzerine dahili siyasi vaziyet hakkında rapordur*, Hariciye Vekaleti Matbuat Umumi Müdürlüğü: 9 (Ankara: Hariciye Vekaleti Matbası, 1930).

Vergi gelirleri masraflı yatırımlar için kullanılıyordu; (3) Hükümet ülkenin ihraç mahsullerini yeterince desteklememekteydi.[7] Mektup siyasi elite bir uyarıyla son buldu: Halk sınıfları hükümet politikalarından memnun değildir.[8]

Cumhurbaşkanından gelen olumlu yanıtın basında yer almasından sonra,[9] Serbest Cumhuriyet Fırkası 12 Ağustos 1930'da resmen kuruldu.[10] Üç gün gibi kısa bir süre sonra ise parti programı kamuoyuna açıklandı.[11] Programın ilk maddesi, SCF'yi milliyetçi, laik ve cumhuriyetçi olarak tanımlıyor; dolayısıyla yeni partinin bölgesel-etnik milliyetçiliklerle din merkezli kimlik siyasetine olumlu bakmayacağının altını çiziyordu.[12] İkinci maddede İnönü hükümetinin ekonomik ve mali hatalarına atıf vardı: Vergiler ulusun "tahammül sınırını" aşmayacak düzeye çekilmeli ve vergi toplama yöntemleri iyileştirilmeliydi. Üçüncü madde, bütçeyi büyük ölçüde "kemiren" ve vergi gelirlerinin öncelikli harcama kalemlerinden biri olan demiryolu yatırımlarını sorguladı. SCF'ye göre, demiryolu gibi pahalı bir altyapı harcamasının tek bir neslin üstüne yıkılması doğru değildi.[13]

---

7 *Cumhuriyet*, 11 Ağustos 1930.

8 *The Times*, 16 Ağustos 1930.

9 *The Times*, 12 Ağustos 1930.

10 *Yarın*, 12 Ağustos 1930; *Milliyet*, 13 Ağustos 1930.

11 *Hizmet*, 13 Ağustos 1930; *Anadolu*, 13 Ağustos 1930; *Vakit*, 13 Ağustos 1930.

12 *Cumhuriyet*, 13 Ağustos 1930.

13 Demiryolu politikasını hükümet ve hükümete yakın kaynaklar ekonomik rasyonalite ve milli müdafaa perspektifleri üzerinden savundular. Bkz. Falih Rıfkı, "Emniye Tezi", *Milliyet*, 19 Ağustos 1930. İkinci nokta tipik anlatımını İsmet (İnönü) Paşa'nın Sivas Nutku'nda buldu. Konuşmanın tüm metni için bkz. *Cumhuriyet*, 31 Ağustos 1930; Vakit, 31 Ağustos, 1-2 Eylül 1930. Diğer yorumlar için *New York Times*, 1 Eylül 1930; *The Times*, 1 Eylül 1930; *Hürriyet*, 23 Ekim 1930. Tek-parti dönemi demiryolu politikalarının genel bir değerlendirmesi için bkz. İlhan Tekeli & Selim İlkin, "Cumhuriyet'in Demiryolu Politikalarının Oluşumu ve Uygulanması", (yay. hazırlayan) Zeynep Rona, *Bilanço 1923-1998: Türkiye Cumhuriyeti'nin 75 Yılına Toplu Bakış* cilt 2 (İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 1999), 359-378.

Beşinci madde, kent ve kasabalarda iş yapan tüccarlara göz kırptı. Parti, vatandaşların girişimciliğinin önünde engel teşkil eden devlet müdahaleciliğine karşıydı. Bu çerçevede, programda yer alan pratik öneri liman tekelinin kaldırılmasıydı. Altıncı madde, Ziraat Bankası'nı daha fazla kaynağı daha düşük faizle köylüye dağıtmaya davet ederken ekonomik kriz altında ezilen köylülere seslendi. SCF nihai hedefini köylüyü tefeci sermayesinden kurtarmak olarak açıkladı. Yedinci madde ticari köylüler ile tüccarların ortak arzusunu dile getiriyordu: Ülkenin ihraç maddeleri daha fazla desteklenmeli, ulaşım maliyetleri düşürülmeli ve bu ürünlere yeni pazarlar bulunması için çaba sarf edilmeliydi.

SCF programı kitlelerin kısa dönemli talepleri kadar uzun vadeli önerileri de barındırdı. Örneğin, dördüncü maddede, dönemin Avrupalı uzmanlarının raporlarıyla uyumlu olarak,[14] Türkiye'nin parasını istikrarlaştırması ve ülkeye daha fazla yabancı sermaye çekilebilmesi için gerekli altyapının hazırlaması salık veriliyordu.[15] Onuncu madde ise Türkiye'nin, dönemin siyasi ve ekonomik konjonktürüne uygun olarak,[16] iktisadi buhranın bölgesel kurbanları olan Romanya,[17] Bulgaristan ve Yunanistan ile daha yakın ekonomik ilişkiler içine girmesini tavsiye ediyordu.[18] Yunanistan, her iki

14 *New York Times*, 31 Ağustos 1930. Müller Raporu için bkz. *Vakit*, 8-10 Ağustos 1930. Raporun Serbest Cumhuriyet Fırkası tarafından değerlendirilmesi için bkz. *Cumhuriyet*, 16 Ağustos, 26 Eylül 1930; *Milliyet*, 16 Ağustos 1930; *The Times*, 15 Ağustos 1930.

15 *New York Times*, 14 Ağustos 1930.

16 Balkan Konferansları'nın ekonomik boyutu için bkz. Theodore I. Geshkoff, *Balkan Union- A Road to Peace in Southeastern Europe* (New York: Columbia University Press, 1940), 143-162.

17 Romanya'daki ekonomik krizin tasviri için *The Times*, 15 Ekim 1930.

18 Cem Emrence, "Rearticulating the Local, Regional and Global: the Greek-Turkish Rapprochement of 1930", *Turkish Studies*, 4(3) (2003), 26-46; Dilek Barlas, *Etatism and Diplomacy in Turkey: Economic and Foreign Policy Strategies in an Uncertain World, 1929-1939* (New York: Brill, 1998), 6-28.

ülkenin de önemli ihracat kalemi olan tütünde böyle bir birlikteliği Türkiye'ye zaten önermekteydi.[19]

Ekonomik ve mali konulara göre daha tali bir konumda kalmakla birlikte, SCF programının diğer ayağı siyasi gelişme ajandasıydı. Serbest Cumhuriyet Fırkası, cumhurbaşkanı Mustafa Kemal'in desteğiyle, parti programının son maddesinde tek dereceli seçimler ve kadınlara seçilme hakkı konusunda çağrıda bulunmaktaydı.[20] Bu bağlamda, dönemin önde gelen kadın hakları savunucularından Türk Kadınlar Birliği eski başkanı ve kurucusu Nezihe Muhittin[21] ve birçok kadın yeni partiye üye yazılmışlardı.[22] Öte yandan, programın sekiz ve dokuzuncu maddesi, hantal devlet bürokrasisini hukuk devletine dönüştürme yolunda önemli bir perspektif sundu. Bu yaklaşıma göre, devleti şeffaf ve bürokrasiyi işler hale getirmek için "mahkemeler sürekli teftişe tâbi tutulacak" ve rüşvete savaş açılacaktı.[23]

Özetle, SCF programı iki parçalı kısa bir manifesto niteli-

---

19 Senelik toplam tütün üretimi 1928-1930 arasında ortalama 75 milyon tonu bulan Türkiye ve Yunanistan dünya tütün piyasasının önemli aktörleri durumundaydılar. *Hizmet*, 1 Ekim 1930.

20 *New York Times*, 24 Ağustos 1930.

21 "Türk kadını intihap hakkı istiyor", *Hareket*, 22 Mayıs 1929. Nezihe Muhittin hakkında eleştirel bir perspektif için bkz. Serpil Çakır, "Kadın Tarihinden İki İsim: Ulviye Mevlan- Nezihe Muhittin", yay. hazırlayan Hamdi Can Tuncer *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e - Problemler, Araştırmalar, Tartışmalar* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998), 272-287.

22 *Son Posta*, 23 Ağustos 1930. Atatürk'ün kardeşi Makbule, ünlü romancı Suat Derviş, Ahmet Mithat Efendi'nin yeğeni Seniha Bürhan Hanım, İzmir'de ilk defa uçak kullanmış ve Kızılay'da çalışan Cevriye İsmail yeni partiye katılan tanınmış kadınlar arasındaydı. Özellikle öğretmen-kadınların rolü üzerine bkz. *Cumhuriyet*, 24, 26, 27 Ağustos 1930; *Milliyet*, 25 Ağustos 1930; *Vakit*, 25-26 Ağustos 1930. Suat Derviş'in sahip olduğu muhalif kimliğe ait bir değerlendirme için bkz. Fatmagül Berktay, "İki Söylem arasında bir Yazar", yay. hazırlayan Hamdi Can Tuncer *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e - Problemler, Araştırmalar, Tartışmalar* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998), 288-299.

23 *The Times*, 14 Ağustos 1930. Adalet Bakanı Mahmut Esat (Bozkurt) Bey'in sert yanıtı için bkz. *New York Times*, 14 Eylül 1930.

gindeydi. Kritik öneme sahip ekonomik bölüm, buhran koşullarında hayatları zorlaşan kitlelerin taleplerini liberal bir program etrafında yansıtırken, çözüm olarak dünya ekonomisi ve ulus-devlet üstü yapılarla daha fazla entegrasyon çağrısında bulunuyordu.[24] Programın siyasi parçası ise hukuk devleti, siyasal vatandaşlık hakları ve özgürlükçü bir Batı Avrupa modernleşme okuması üzerine bina edilmişti.

Parti programının kamuoyuna açıklanmasından sonra, SCF lideri, muhalif gazetelerden biri olan *Yarın*'a verdiği mülakatlarda fikirlerini ayrıntılı olarak tartışma olanağı buldu.[25] Fethi Bey söze ilk olarak parti programının neden kısa olduğunu açıklayarak başladı. Program kısaydı zira vatandaşların içinde bulunduğu sıkıntıları yansıtmaktaydı. Muhalefet partisi başkanı, *Yarın* başyazarı Arif Oruç'a 14 Ağustos 1930'da verdiği başka bir mülakatta, hükümetin sahip olduğu mali kaynaklara kıyasla demiryollarına fazla yatırım yaptığını vurguladı. Fethi Bey'e göre, hükümet oluşan gelir gider farkını vatandaşları daha fazla vergilendirerek kapatıyor; ödenemeyen borçlardan ötürü yüzlerce kişi hapse atılıyordu.[26]

SCF lideri, 23 Ağustos tarihinde *Yarın*'a verdiği üçüncü mülakatta tekrar vergiler konusuna eğildi.[27] Fethi Bey'e göre, vergiler, kırsal kesimdeki köylüleri üretimden uzaklaştırırken, kentlerde mülk sahiplerini mallarını satmak zorunda bırakıyordu. Tüm bunlar ise halkın sermayesine el uzatılması ve mülkün yok olması anlamına gelmekteydi. Ülke-

---

24 Romanya'da buhran mağduru köylülerin olağanüstü desteği ile 1928 yılında iktidara gelen Ulusal Köylü Partisi benzer bir siyasi programı uygulamaya sokmuştu. Bkz. Kurt W. Treptow (der.), *A History of Romania*, East European Monographs (New York: Columbia University Press, 1996), 416-419.

25 *Yarın*, 12 Ağustos 1930.

26 *Yarın*, 14 Ağustos 1930.

27 *Yarın*, 23 Ağustos 1930.

nin içinde bulunduğu ekonomik ve mali zorluklardan hükümeti sorumlu tutan Fethi Bey, konuşmasının sonunda aynı etik soruyu tekrar gündeme getirdi: "İnsanları hapse atarak vergi toplamak marifet midir?"

Basına verdiği diğer iki mülakatta Fethi Bey zamanının büyük bölümünü yüksek vergilerin olumsuz etkilerine ve yabancı sermaye meselesine ayırdı. SCF liderine göre, bir ziraat memleketi olan Türkiye'de ihraç ürünlerinin pahalı hale gelmesinin temel sebebi vergilerin artırdığı üretim maliyetleriydi. Fethi Bey, yabancı sermayeye ilişkin soruya verdiği yanıtta, Türk lirasının istikrarının ve ülkenin "itibar-ı malisinin" Avrupa'da olduğu gibi altın standardına bağlı kalarak korunabileceğini ve ancak bu yolla ülkeye yabancı sermaye çekilebileceğinin altını çizdi.

SCF tüzüğü

Partinin kuruluşu kamuoyunda duyulduktan sonra, Fethi Bey binlerce tebrik ve yeni partiye başvuru mektubu aldı. Fakat parti nizamnamesi (tüzük) hazır olmadığı için SCF yerel teşkilat kurmaya henüz hazır değildi. SCF'in ideologlarından olan Ahmed Ağaoğlu'nun[28] gerekli belgeyi kaleme alıp Ağustos ayının son günü, cumhurbaşkanı Mustafa Kemal'e teslim etmesi ile sorun çözüldü.[29] İki kısımdan oluşan tüzükte, ilk bölüm parti prensipleri ışığında bir Türkiye perspektifi sunarken, ikinci bölüm partinin teşkilat yapısını tanıtıyordu.

---

28 Ahmet Ağaoğlu üzerine bkz. Fahri Sakal, *Ağaoğlu Ahmed Bey* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999); A. Holly Shissler, *Between Two Empires- Ahmet Ağaoğlu and the New Turkey* (London & New York: I.B. Tauris, 2003) [*İki İmparatorluk Arasında: Ahmed Ağaoğlu ve Yeni Türkiye*, çev. Taciser Ulaş Belge, Bilgi Üniversitesi Yay., 2005].

29 *Yarın*, 30-31 Ağustos 1930.

Tüzüğün özellikle üç maddesi Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın Türkiye vizyonunu anlamak açısından önemliydi. Dördüncü madde, vatandaşlık haklarına hukuk devleti ekseninde yaklaşıyor; vatandaşların, "vicdan, fikir, kalem, kelam ve içtima hürriyetleri"ni savunuyordu.[30] Başka bir deyişle, her vatandaş fikir oluşturmakta, bunu açıklamakta ve yaymak için basın ya da toplantı yoluyla hareket etmekte serbest olmalıydı. Ayrıca vatandaşların yöneticileri denetleme ("icra kuvvetini murakebe ve kontrol") ve devlet kurumlarında "kendi işlerini kendileri görme" hakları vardı.

Tüzük, aynı zamanda Ankara'nın belirmeye başlayan ekonomik devletçilik ajandası ile Türk milliyetçilerinin tavizsiz merkezileşme politikasını "yumuşatma" niyetindeydi. Bu bağlamda, beşinci madde devletin görevlerini vatandaşların kültürel ve ekonomik olarak özgür gelişiminin önündeki engelleri kaldırmakla sınırlıyordu. Dolayısıyla, SCF tüzüğü liberal dünya görüşünün iki temel argümanına sadık kalmaktaydı: (1) Devletin ekonomik sahaya müdahalesi engellenmelidir; (2) Sivil toplumun gelişimi toplumsal aktörlere bırakılmalıdır. Bu perspektifle uyumlu olarak, SCF'ye kendi isteğiyle katılan eski İstanbul valisi ve Ankara şehremini, milletvekili Ali Haydar (Yuluğ) Bey basına verdiği mülakatta, "demokrasinin mektebi" olarak gördüğü[31] belediyelerin tüzel kişiliğinin ve ademi-merkeziyetçilik ilkesinin önemini vurguladı.[32]

Tüzüğün son maddesi, Serbest Cumhuriyet Fırkası'na üyelik kriterlerini belirledi. Siyasi ve medeni haklardan

30 İstanbul ve İzmir'deki muhalif gazeteciler SCF kurulduktan bir ay sonra mahkeme karşısına çıkarılınca Fethi Bey'in desteği tam oldu: "Meſkure uğrunda hapishaneye girişiniz matbuat hürriyeti namına sizin için bir şereftir. Teesürünüz varsa müşterekiz." *Milliyet*, 17 Eylül 1930.

31 *Milliyet*, 14 Ağustos 1930.

32 *Cumhuriyet*, 11, 14 Ağustos 1930. Belediyelerin atanmışlar yerine seçilmişler tarafından yönetilmesi fikrini Fethi Bey de seslendirdi. *Vakit*, 14 Ağustos 1930.

men edilmemiş, vatana hıyanet ile suçlanmamış ve Türk harsını kabul etmiş, onsekiz yaşını doldurmuş herkes partiye özgürce üye olabilirdi. Bu anlamda, Türkiye Cumhuriyeti'nin aleyhine düzenlenen Kürt ayaklanmalarına katılanlar *de facto* olarak parti dışında kalırken,[33] SCF önderleri, gayrimüslimleri partiye davet etmekteydi.[34] Fethi Bey, Ermeni gazetecilere verdiği beyanatta "Türkiye'de bilatefrik cins ve mezhep, herkes(in) kanunun bahşettiği hukuka malik"[35] olduğunun altını çizdikten sonra "akaliyetlerin her sahada teşriki mesaisine ve bunu temine taraftar olduğunu" yüksek sesle tekrarladı.[36] Zira, SCF'ye göre, Türk vatandaşlığının ortak paydası etnik köken yerine Türk kültürünü benimsemiş olmaktan geçiyordu.[37]

Tüzüğün ikinci bölümü partinin işleyiş esaslarını saptadı. "Kuvvetli şahıslardan ziyade" teşkilata önem atfeden belgeye göre, partide örgütlenme aşağıdan yukarıya bir niteliğe sahip olacak ve her yerel teşkilata ocak ismi verilecekti.[38] Köy ile başlayan yapıda sırasıyla nahiye, kaza ve vilayet birimlerinde ocaklar yer alacaktı. Merkez Ocak ise tüm ülkeyi temsil ede-

---

33 İstiklal Mahkemeleri 1925 Şeyh Sait Ayaklanması ile bağlantılı olarak tutukladığı 7446 kişiden 660'ını idam etmişti. Bkz. Erik J. Zürcher, *The Unionist Factor: the Role of the Committee of Union and Progress in the Turkish Nationalist Movement, 1905-1926* (Leiden, 1984), 146. [*Milli Mücadelede İttihatçılık*, çev. Nüzhet Salihoğlu, İletişim Yay., 2003.]

34 *The Times*, 3 Kasım 1930.

35 *Cumhuriyet*, 14 Ağustos 1930.

36 *Yarın*, 14 Ağustos 1930.

37 Etnik öğeyi öne çıkaran perspektifi dönemin adalet bakanı Mahmut Esat (Bozkurt) Bey'in Ödemiş'te yaptığı konuşma tüm çıplaklığı ile yansıttı: "Benim fikrim, kanaatim şudur ki, dost da, düşman da, dağ da bilsin ki bu memleketin efendisi Türk'tür. Öz Türk olmayanların Türk vatanında bir hakkı vardır o da hizmetçi olmaktır, köle olmaktır." Konuşmanın tüm metni için bkz. *Vakit*, 19 Eylül 1930.

38 Türk siyasetini dört büyük adam (Mustafa Kemal, İsmet İnönü, Fevzi Çakmak ve Fethi Okyar) üzerinden okuyan bir perspektif için bkz. *The Times*, 3 Kasım 1930.

cekti. Parti teşkilat yapısına paralel olarak, parti kongresi küçük birimlerden seçilen temsilcilerin daha büyük birimlere katılımı ile gerçekleşecekti. Yılda bir kere toplanacak Büyük Kongre'ye vilayet temsilcileri ile partinin meclis grubu katılacaktı. Son olarak eğer ekonomik gücü varsa her üye en az beş kuruş aidat ödemekle yükümlüydü.[39] Bu duruma ek olarak, milletvekili maaşlarından parti kasasına aktarılmak üzere yüzde bir oranında kesinti yapılacaktı.

Türk modernleşmesi ve SCF belgeleri

Serbest Fırka'nın tüzüğü ve programı bir arada düşünüldüğünde Türk ulus-devletinin yapısı ve niteliğinde değişikliğe yol açabilecek üç temel noktaya vurgu vardı. *Ekonomik sahayı* ilgilendiren ilk argüman, vatandaşların içinde bulundukları sıkıntıların ancak liberal bir programla çözülebileceğinin altını çizdi. Bu yaklaşım, o dönemde Sovyetler Birliği'nin öncülüğünde gelişen devlet ve planlama merkezli ekonomik kalkınma modelinin reddi anlamına geliyordu.[40] Dolayısıyla, SCF'nin ekonomik perspektifi yükselmekte olan ekonomik devletçilik ajandasının alternatifini oluşturmaktaydı.[41] Serbest Fırka'nın ikinci önerisi *idari yapıya* iliş-

39 Kentlerde oturan SCF üyelerinden ayrıca 25 kuruş daha alınacaktı. Parti, aidat ödemeleri konusunda ısrarcı olmamıştı. *Hizmet*, 3 Eylül 1930; *Milliyet*, 17 Ağustos, 2 Eylül 1930.

40 Sovyet modeli için Maurice Dobb, *Soviet Economic Development since 1917* (New York: International Publishers, 1948); Alec Nove, *An Economic History of the USSR 1917-1991*, üçüncü baskı (London & New York: Penguin Books, 1992), 78-330.

41 Ekonomik devletçilik ajandasının entelektüel temelleri için Mustafa Türkeş, "A Patriotic-leftist Development-Strategy Proposal in Turkey in the 1930s: the case of the Kadro(cadre) Movement", *International Journal of Middle East Studies*, 33(1) 2001, 91-114; Mustafa Türkeş, "The Ideology of the Kadro (Cadre) Movement: a Patriotic Leftist Movement in Turkey," *Middle Eastern Studies*, 34(4) 1998, 92-111; Temuçin Faik Ertan, *Kadrocular ve Kadro Hareketi* (Ankara: Kültür Bakanlığı, 1994).

kindi. Muhalefet partisi, çürümüş ve aynı zamanda bir güç merkezi haline gelmiş bürokrasinin hukuk devleti sınırlarına çekilmesini ve bu bağlamda bir adalet reformu yapılmasını talep ediyordu.

Son olarak, her iki Serbest Fırka belgesi *vatandaşlık hakları* üzerine bina edilmişti.[42] SCF, vatandaşlığı, devletin tepeden dağıttığı haklar yerine devlet ve birey arasında yapılan bir kontrat üzerinden okuyarak sivil haklara, yöneticilerin vatandaşlar tarafından denetlenmesinin gerekliliğine işaret ederek ise siyasal haklara referans verdi. Bu anlamda, SCF'in bakışaçısı, tarihsel olarak devleti öne çıkaran Osmanlı idare geleneğinden[43] ve aynı zamanda konjonktürel olarak vatandaşların görev ve sorumluluklarını kalın çizgilerle belirleyen dönemin otoriter ve totaliter rejimlerinin yaklaşımlarından ayrılıyordu.[44]

"Serbesçilerin", vatandaşlık haklarına ilişkin sundukları açılımının diğer ayağını önerdikleri "genişletilmiş" Türk vatandaşlığı modeli oluşturdu. Alman ulus-devlet inşa tecrübesinden esinlenen ve etno-kültürel unsuru vatandaşlığın temeli gören yaklaşımların[45] aksine, Serbest Fırka, Türk vatandaşlığını etnik Türk kimliği ile eş tutmaya karşı çıktı.[46] Bir çeşit kültürel milliyetçilikle siyasal vatandaşlığı birleştiren SCF yaklaşımının pratikteki anlamı, 20. yüzyılın ilk

---

42 Vatandaşlık hakları tartışmasına giriş için bkz. T.H. Marshall and Tom Bottomore, *Citizenship and Social Class* (London: Pluto Press, 1992), 3-51.

43 Metin Heper, *The State Tradition in Turkey* (Beverley: Eothen Press, 1985).

44 Farklı vatandaşlık modelleri için bkz. Bryan S. Turner, "Reflections on the Sociology of Citizenship and Islamic Studies", (der.) Nils A. Butenschon, Uri Davis and Manuel Hassassian *Citizenship and the State in the Middle East* (Syracuse: Syracuse University Press, 2000), 28-48.

45 Rogers Brubaker, *Citizenship and Nationhood in France and Germany* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1992).

46 Fethi Bey basına verdiği demeçte aynı noktanın altını çizdi: "Vatandaşlar arasında hiçbir fark görmüyoruz... bizim için din ve mezhep farkları, cins ve ırk ayrılıkları yoktur." Bkz. *Milliyet*, 14 Ağustos 1930.

çeyreğinde zorunlu göçler, savaşlar, nüfus mübadelesi ve ulus-devlet inşa projesi dolayımıyla demografik yapısı yeniden şekillenen Anadolu'daki,[47] "Türk-olmayan unsurlara" yeni bir politik açılım sunmasıydı. Serbest Fırka'nın siyasi hayatı boyunca özellikle Yahudiler ve göçmenler bu sahayı kullanmaya çalıştılar.

Ekonomik liberalizm, idari reform ve vatandaşlık haklarının şampiyonluğunu yapan Serbest Fırka'nın, parti tüzüğü ve programındaki kırmızı çizgileri kültürel haklar merkezli kimlik siyasetiydi.[48] Parti programının daha ilk maddesinde belirtildiği üzere SCF, din merkezli siyasetin karşısındaydı. Dolayısıyla, modernizasyona Batılılaşma üzerinden bağlı SCF kurucularının ne Batılı reformları geriye döndürmek ne de hızını yavaşlatmak gibi bir niyetleri yoktu. Benzer şekilde, SCF'nin kültürel Türk milliyetçiliği ve laik çizgisi, Kürtlere bakışında etkili olmuş ancak son sözü muhtemelen ülkenin doğusunda 1925-1930 yılları arasında süregiden Kürt ayaklanmaları,[49] ulusal güvenlik kaygıları ve Doğu Anadolu'nun piyasalar ile entegre olmamış yapısı söylemişti.[50]

---

47 Geç Osmanlı'da şekillenen milliyetçi projeler ve akabinde kurulan ulus-devletlerin bölge halkları için yarattığı ağır sonuçlar için bkz. Erik Jan Zürcher (der.), *-Imparatorluktan Cumhuriyete- Türkiye'de Etnik Çatışma* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2005).

48 SCF'ye üye olmak isteyenlerin imzalaması gereken taahütname (teklif varakası) bu perspektifi kuvvetle yansıttı. "Layik bir cumhuriyetçi ve milliyetçi sıfat ve kanaat ile Serbest Cumhuriyet Fırkası programını benimsedim. Bu programın tatbiki için reyimle, fikrimle çalışmağı taahüt ederim." Bkz. *Milliyet*, 22 Ağustos 1930.

49 Kürt ayaklanmaları için Martin Van Bruinessen, *Agha, Shaikh and State - The Social and Political Structures of Kurdistan* (London & New Jersey: Zed Books, 1992), 265-305 [*Ağa, Şeyh, Devlet*, çev. Banu Yalkut, İletişim Yay., 2004.]; David McDowal, *A Modern History of the Kurds*, ikinci gözden geçirilmiş baskı (London & New York: I.B. Tauris, 2000), 184-213.

50 Bu perspektifle uyumlu olarak, Serbest Cumhuriyet Fırkası ne doğu bölgelerinde teşkilat kurmuş ne de önerdiği kazanımların bölge için pratik bir değeri olmuştu.

Sonuçlar

Serbest Cumhuriyet Fırkası belgeleri Türk ulus-devletinin niteliğinde yapısal değişiklikler yapabilecek birçok öneriyi barındırdı. Bu çerçevede değerlendirildiğinde, idari reform, genişletilmiş vatandaşlık anlayışı, siyasal haklar vurgusu ve ekonomik liberalizm ajandası, SCF'nin uygulamaya koymayı vaad ettiği yapısal reform programının farklı ayaklarını işaret ediyordu.

Bununla birlikte her iki metin de asıl gücünü toplumun çeşitli kesimlerine ait şikâyetleri siyaset sahnesine taşıyabilmesinden aldı. Başka bir deyişle, "Serbesçilerin" üç ay gibi kısa bir sürede ülke tarihinin en büyük siyasi mobilizasyonlarından birisine imza atmalarının arkasında, SCF parti programının ve daha genel anlamda muhalefetin mesaisinin büyük bölümünü ekonomik krize ve krizden çıkış yollarına ayırmış olmasının payı büyüktü. Zira, SCF geniş halk kitleleri nezdinde adeta bir "kurtarıcı" olarak karşılanmış; bir çözüm merci olarak görülmüştü.

Önümüzdeki bölüm, Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın yarattığı büyük toplumsal hareketlenmeyi sırasıyla partinin Batı Anadolu turu ve yerel teşkilatlarının gelişimi ekseninde gösterecek.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Mobilizasyon

"Bütün gerçek Kuvayı Milliyeciler gibi, bir tek soruya sarılmıştı... Millet ne istiyordu kurtarıcılarından, hem de kurtuluştan yedi yıl sonra?.."

(Kemal Tahir, *Yol Ayrımı*, s. 145)

"Bizi sarraflardan kurtar, Allah aşkına kurtar."

Aydınlı peştemalli kadınlar
(*Son Posta*, 11 Eylül 1930)

"Bu buket bizi iktisadi ölümden korumayı vadeden yeni fırkaya İzmir şöförlerinin teşekkürüdür."

(İzmirpalas Otelli'nde Fethi Okyar'a bir buket takdim eden Tayyar isminde bir genç, *Cumhuriyet*, 6 Eylül 1930)

"...Öyle ise diyebilirler, bu kadar alkışlar bu kadar tezahürler nelerdir? Onun sebebi şu olabilir: Kısmen bütün dünyaya şamil bir buhranın ve kısmen kendi ihtiyat ve tedbirlerimizin mahsulü olarak memlekette bir buhran var. Bunun bizde iyice tetkik ve hallolunmamış bir mevzu olduğunu biliriz: Galiba İzmir ve havalisi yeni fırkayı bu muammayı halledecek bir teşekkül zannederek Fethi Beyin şahsında bir nevi münci karşıladı..."

(Yunus Nadi, *Cumhuriyet*, 14 Eylül 1930)

"...İzmir'de, Manisa'da, Aydın'da, Balıkesir'de ve birçok kazalarda tezahürler yapan halk kendiliğinden toplanmamıştır. Birtakım muharrikler bütün bu halkı kukla gibi istedikleri yerlerde toplamışlardır... Efendiler ben bu muharriklerin kimler olduğunu bu kürsüden size haber vereceğim. Bu muharrikler hükümetin bilhassa mali, iktisadi siyasetidir. Ve ancak bu mali ve iktisadi siyasettir ki bütün halk tabakalarına bu kadar derin bir memnuniyetsizlik vermiştir."

(Fethi Okyar'ın 15 Kasım 1930 Meclis konuşmasından)

Batı Anadolu Turu

Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın toplumda bulduğu kitlesel desteği gösteren en önemli kanıtlardan biri SCF önderlerinin organize ettiği Batı Anadolu turu oldu. Gezi, ülkenin en büyük ihraç limanı ve ticari antrepolarından biri olan İzmir, dünya çapında incir üretimi ile öne çıkmış Aydın, bağcılığın merkezi Manisa ve zeytinciliğin kalbi Balıkesir'i kapsayacaktı. Benzer şekilde, Batı Anadolu demiryollarının iki temel aksı olan İzmir-Aydın ve İzmir-Kasaba hattı ve uzantıları üzerinde yer alan birçok gelişmiş kasaba seyahate dahildi.[1]

SCF heyetinin İzmir'e ayak basması ile başlayan Batı Anadolu turu, muhalefet partisi hakkında iki temel gerçeği kısa süre içinde gözler önüne serdi: (1) Yeni parti özellikle ticari bölgelerde eşi görülmemiş bir siyasi mobilizasyon yaratmaktaydı; (2) Bu desteğin arkasında büyük ölçüde vatandaşların karşılaştıkları ekonomik problemlerin SCF tarafından çözülebileceğine dair kuvvetli bir inanç yatmaktaydı. Tur kapsamında binlerce kişinin katılımı ile büyük kent-

1 Batı Anadolu demiryolları için bkz. A. Nedim Atilla, *İzmir Demiryolları* (İzmir: İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayını, 2002), 52-120.

lerde yapılan SCF mitingleri, görkemli karşılama törenleri ve demiryolu istasyonlarında halkın partiye gösterdiği yoğun ilgi, bu çeşit bir toplumsal sürecin belirginleştiği tarihsel anlara denk geldi.

Bu kısım, SCF Heyetinin İzmir faaliyetlerinin ayrıntılı bir tasviri ile açılıyor. Devamında SCF lider kadrosunun sırasıyla Manisa ve Aydın'a demiryolu ile yaptıkları ziyaretleri ele alacağım. Son kısım ise Batı Anadolu turunun bitişini haber veren İzmir-Balıkesir yolculuğu ve Balıkesir gezisini konu edinecek.

SCF heyeti İzmir'de

Batı Anadolu turu SCF heyetinin Konya vapuru ile İstanbul'dan ayrılmasıyla başladı.[2] Vapur henüz gezinin ilk ayağı olan İzmir'e ulaşmadan, halk kurtarıcı olarak gördüğü SCF liderini beklemekteydi.[3] Bu çerçevede, yüzlerce sandal denizde yerlerini almış, dükkan sahipleri Türk bayrakları asmışlar,[4] kasabalardan gelenler ise Basmane'de konaklamaktaydılar. 4 Eylül 1930 günü saatler bir buçuğu gösterdiğinde iki bini kadın olmak üzere toplam on beş bin kişi birinci Kordon'da araba ve tramvay trafiğinin durmasına yol açtı. Konya vapuru karadan göründüğünde, işçi ve tüccarların aktif katılımı ile büyüyen kalabalık kırk bin kişiye ulaşmıştı.[5]

Vapurdan güçlükle inerek ikamet edeceği İzmirpalas Oteline ulaşan SCF lideri İzmir programına otel balkonundan

---

2 SCF Heyetinde Fethi (Okyar) Bey, Ahmet Ağaoğlu, Ali Haydar (Uluğ) ve Tahsin (Uzer) Beyler yer aldılar. Nuri (Conker) Bey geziye daha sonra katıldı.

3 *Hizmet*, 4 Eylül 1930; *The Times*, 4 Eylül 1930.

4 *Cumhuriyet*, 6 Eylül 1930. Dokuz kişi kısa süreli olarak "bayrak kanununa" uymadıkları gerekçesiyle hapse atıldılar. Bkz. *Cumhuriyet*, 10 Eylül 1930.

5 *Hizmet*, 5 Eylül 1930; *Cumhuriyet*, 5 Eylül 1930.

SCF kafilesini İzmir'de coşkulu karşılama, 4 Eylül 1930 (Okyar & Seyitdanlıoğlu, 1999, ss. 206-207)

halka yaptığı kısa bir konuşmayla başladı.[6] Herkese teşekkür eden Fethi Bey, özellikle bölgenin aydınlarından birçok mektuplar aldığını ifade etti ve herkesi kentte yapacağı büyük konuşmaya davet etti. SCF başkanının bir sonraki gündem maddesi Batı Anadolu'nun çeşitli noktalarında[7] yerel teşkilatlar kurmak için gelen heyetleri kabul etmek oldu.[8]

Programına daha sonra İzmir müstahkem mevki komutanı Hüseyin Hüsnü Emir (Erkilet) Paşa'yı ziyaret ederek[9] devam eden muhalefet lideri, günün son siyasi mesaisi olarak SCF yanlısı *Hizmet* gazetesine kısa bir mülakat verdi. Mülakatta, İzmir mitinginde başbakan İsmet (İnönü) Paşa'nın Sivas nutkuna cevap vereceğini ve siyasi programını anlatacağını ifade eden Fethi Bey, İzmir'e gelişinde yaşanan olaylarla ilgili yaptığı değerlendirmede devlet güçlerini her iki

6 *Milliyet*, 5 Eylül 1930.

7 SCF lideri Manisa, Aydın, Balıkesir, Kırkağaç, Urla, Kemalpaşa, Çeşme, Tire, Kasaba, Akşehir, Kula ve Alaşehir'den gelen heyetlerle görüştü. *Vakit*, 5 Eylül 1930.

8 *Cumhuriyet*, 6 Eylül 1930.

9 *Hizmet*, 7 Eylül 1930.

partiye eşit mesafede durmaya davet etti. SCF başkanı geceyi partinin İzmir teşkilatında görev alacak olan akrabası ve eski Edirne milletvekili avukat Süleyman Faik Bey'in Karşıyaka'daki evinde geçirdi.

Aynı gece Cumhuriyet Halk Fırkası il merkezinde yapılan bir toplantı ertesi günün hareketli geçeceğinin ilk sinyallerini veriyordu. CHF parti müfettişi Zühtü Bey, İzmir mutemedi Salih Bey, parti yöneticisi Mehmet Şevki Bey, taşradan gelen diğer mutemetler ve bazı CHF milletvekillerinin katılımı ile yapılan toplantıda, Bahribaba parkında bir CHF mitingi yapma kararı alındı.[10] Bu sayede Cumhuriyet Halk Fırkası bir gün önce SCF Heyetine yapılan görkemli karşılama törenine karşılık verecek ve aynı zamanda halkın "kimin yanında" olduğu hiç şüpheye yer bırakmayacak şekilde ortaya çıkacaktı.

İzmir'de birçok olayın yaşanacağı 5 Eylül günü böyle bir siyasi havada başladı.[11] Miting planını uygulamaya sokan Halk fırkalı yöneticiler halkı mobilize etmek için ilk olarak muhtarlara, karakollara ve parti nahiye ocaklarına haber ulaştırdılar. Fakat beklenmedik bir gelişme oldu. Karşıyaka parti sorumlusu Fikri Bey'in haber verdiği üzere, halk, hükümet partisi lehine bir gösteriye katılmakta isteksiz davranıyordu. Keza, ne Buca'ya gönderilen sekiz araba ne de taksicileri kiralayarak "adam toplama" taktiği sonuç verinemişti.[12]

Cumhuriyet Halk Fırkası İzmir mutemedi Salih Bey pes etmedi ve sahip olduğu siyasi gücü kullanarak çeşitli grupları mitinge katılmaya zorladı. Bu bağlamda, belediye temizlik işçileri Kemer'de bir ahırda toplanırken, tersane müdürü Kasım Bey üç yüz tersane işçisini mobilize etmeye ça-

10 *Cumhuriyet*, 7 Eylül 1930.

11 *Hizmet*, 6 Eylül 1930.

12 Zira, iş hacminin düşmesinden hükümeti sorumlu tutan yüz kadar taksici Halk fırkalı yöneticilerin teklifini ısrarla geri çevirdiler.

Fethi Bey'i İzmirpalas'ta ziyaret eden heyetler (Okyar & Seyitdanlıoğlu, 1999, s. 208).

lıştı. Halk Fırkası mutemedinin uyguladığı baskıdan müzik bandosu üyeleri ve Kürtler paylarını sürgün tehdidiyle aldılar. Tüm çabalardan sonra Bahribaba parkında toplanan kalabalığa, hükümet lehine yapılan konuşmalar ilk kıvılcımı ateşledi.

Bardağı taşıran son damla ise mitinge katılanların içinden bir grubun SCF lehine tezahürat yapması üzerine Cevahirci Sabri Bey'in Cumhuriyet Halk Fırkası lehine bağırmayanları "namussuz herifler, alçaklar"[13] şeklinde itham etmesi oldu.[14] Bu noktada, mitingin sonu gelirken aynı zamanda İzmir sokaklarında büyük bir hareketlenme başladı. Miting alanından dağılanlar Pasaport mevkiinde ikiye ayrılırken SCF taraftarları güçlerini birleştirmek ve sayıca çoğalmak için ilk olarak İzmirpalas'ın önünde ve daha sonra Kemeraltı'nda toplandılar.

13 *Cumhuriyet*, 6 Eylül 1930.

14 Olayların nasıl geliştiği hakkında tarihsel kaynakların ve o döneme ait gazetelerin birleştiği bir açıklama/yorum mevcut değil.

SCF lehine sokaklarda konferansların verildiği bir ortamda, harekete geçen SCF sempatizanları için geriye kalan tek şey hedef belirlemekti. Kalabalık ilk olarak Cumhuriyet Halk Fırkası binasına ve daha sonra hükümeti destekleyen *Anadolu* gazetesine yöneldi. İlk noktada SCF taraftarlarının öfkesi CHF otomobilinin parçalanması, parti tabelasının sökülmesi ve parti binasının taşlanmasına neden olurken hükümet partisi ve devlet kurumlarıyla bağlantılı birçok kişi parti binasında mahsur kaldı.[15] Bu arada, yürüyüşçülerin bir kısmı bir gün önce SCF lideri Fethi Bey'i karşılayan binlerce kişiyi "bir kısım satılmışlar, sarhoşlar ve baldırıçıplaklar" diye nitelendiren *Anadolu* gazetesine yöneldiler. Buradaki olaylar kanlı bitti: Göstericilerin matbaayı taşa tutması karşısında,[16] polisin kalabalığa ateş açması üzerine ondört yaşında bir öğrenci olan Necati öldü ve dördü ağır on beş kişi yaralandı.

Jandarmanın bölgeye gelişi ile durum sakinleşirken, yürüyüşçüler üzerlerine açılan ateşin şoku içindeydiler. "Yaşasın asker, yaşasın Gazi" sloganlarına kalabalığın öfkesi ve hüznü karışmıştı. Göstericiler ölen çocuğu bir sedyeye koyarak tekrar İzmirpalas'ın yolunu tuttular. Kalabalığın içinde yer alan Necati'nin babası, oğlunu SCF liderine bu uğurda kaybedilmiş ilk kurban olarak takdim etti.[17] Olaylardan derinden etkilenen Fethi Bey, göstericilere çocuğu hastahaneye götürmelerini, hak aramanının ancak kanun dahilinde yapılabileceğini ve hemen dağılmaları gerektiğini bildirdi.[18]

---

15 Bu kişiler CHF müfettişi Zühtü, İzmir CHF mutemedi Salih, eski Karşıyaka belediye başkanı Fikri, sağlık müdürü Lütfi, polis yöneticisi İhsan ve Tayyare Cemiyeti'nden Şevki Beyler'di.

16 *The Times*, 8 Eylül 1930.

17 Büyük gösterileri engellemek ve naaşı bir sembol haline getirmek istemeyen hükümet, Necati'yi askeri bir müfrezeye gömdürdü. Çocuğun babası İsmail Efendi, Fethi Bey'in destek olmak için verdiği yüz lirayı kabul etmedi. Bkz. *Cumhuriyet*, 7 Eylül 1930.

18 *Son Posta*, 10 Eylül 1930.

Cumhuriyet Halk Fırkası'nın halkı mobilize etme arzusu fazlasıyla gerçek olmuştu. Ancak hükûmet partisinin beklentilerinin aksine harekete geçenler yine SCF'yi kurtarıcı olarak gören büyük kalabalıklardı. SCF'liler ilk olarak CHF mitinginde grup kimliklerini oluşturmuşlar, daha sonra sayıca çoğalmışlar ve son olarak hükûmet partisini temsil eden noktalara karşı harekete geçmişlerdi (Şekil 2).

ŞEKİL 2
5 Eylül Yürüyüşünün Anatomisi

Safha 1: Grup Kimliği Konsolidasyonu

Bahribaba Parkı → Pasaport Mevkii →

Safha 2: Lojistik Destek

İzmirpalas → Kemeraltı →

Safha 3: Mobilizasyon

Halk Fırkası Binası → *Anadolu* Gazetesi → İzmirpalas Oteli

6 Eylül günü kentte SCF rüzgârı esmeye devam ediyordu. İlk haber işçi sınıfından geldi. Serbest Fırka yöneticilerinin İzmir'e gelişinde ön safta yer alan işçilerden, liman şirketi amelesi SCF'ye destek için grev ilan etmişti. Geçmiş tecrübeleri, organize yapıları ve sınıf bilincinin oluşmasında büyük birikimleri olan liman işçileri, karşılarında jandarma ve polisi buldular.[19] Fethi Bey ise kente bağlı banliyöler olan Buca ve Karşıyaka'yı ziyaret ederek büyük kalabalıklara hitap etmekle meşguldü.[20] Bu noktada, İzmir valisi kentte süregiden toplumsal hareketliliğe müdahale etme ihtiyacını duydu. Kazım (Dirik) Paşa yayınladığı beyanna-

19 *Cumhuriyet*, 7 Eylül 1930.

20 *Vakit*, 7 Eylül 1930.

mede, SCF heyetinin karşılanması sırasında başlayan ve kentte devam eden olaylara değiniyor ve türlü biçimlerde devletin manevi şahsına hakaret edenlerin zabıta ve jandarma kuvvetleri sayesinde etkisiz hale getirileceğinin altını çiziyordu.[21]

SCF heyetinin Batı Anadolu seyahatini taçlandıran ve aynı zamanda gezinin en büyük mitingi 7 Eylül 1930 günü İzmir Alsancak stadyumunda yapıldı.[22] Aslında kentte miting hazırlıkları öğleden itibaren başlamıştı. Mağazalar kapanmış, çarşı sessizleşmiş, otomobiller süslenmiş ve tramvaylar durmuştu. Saat iki gibi İzmirpalas'ın önünden Tavün Birliği bayrağı altında geçen işçiler "Gazi idaresinde hükümete sadık olduklarını" ve yalnız "iktisadi şikâyetlerinin" ortadan kalkmasını istediklerini Fethi Bey'e aktardılar.[23] SCF lideri ise geçen kafilelelere otelin pencerisinden "yaşasın çalışkan esnaf, yaşasın çalışkan millet" sloganıyla karşılık veriyordu.

Sokaklarda beş kuruşa Fethi Bey'in yakaya takılan küçük resimleri satılıyor, Cumhuriyet Halk Fırkası mitingine destek vermeyen yüz elli taksici, halkı hükümet binasının önünden miting alanına bedavaya taşıyorlardı.[24] Kente, Karşıyaka ve Seydiköy'den birçok kişi SCF mitingine katılmak için gelmiş; hükümet yanlısı *Cumhuriyet*'e göre, "bütün amele ve işçi Alsancak'a taşınmaktaydı."[25] İkinci Kordon'da ise askeri müfrezeler sokakları turluyorlardı.

Alsancak stadyumu SCF mitinginin yapılacağı gün görülmeye değerdi. Sabah onbir gibi Urla, Bergama, Kemalpaşa, Seferihisar, Kasaba ve Salihli gibi uzak noktalardan gelen

21 *Cumhuriyet*, 7 Eylül 1930.

22 *Hizmet*, 7 Eylül 1930.

23 *Cumhuriyet*, 8 Eylül 1930.

24 *Vakit*, 8 Eylül 1930.

25 Benzer bir değerlendirme için bkz. *Milliyet*, 8 Eylül 1930.

İzmir, Alsancak mitingi, 7 Eylül 1930 (Okyar & Seyitdanlıoğlu, 1999, s. 209).

kasabalılar ve köylüler çadırlarını kurmuşlar; SCF liderini dinlemeyi beklemekteydiler. Saat oniki itibariyle, yoğun kalabalıktan ötürü stadyuma ulaşan duvarlar yıkılmış; stadyumun tribünleri ve koşu pisti elli bin kişi tarafından tamamen doldurulmuştu. Her çeşit sınıftan insanlar, işçi kadınlar, evhanımları, salon hanımları, sandalcılar ve Şoförler Cemiyeti herkes aynı soruya yanıt arıyorlardı: "Yaşadığımız sıkıntı ve zorlukların sebebi nedir?" [26]

Fethi Bey, saat dörde çeyrek kala başlayan ve kırk beş dakika süren konuşmasına, üzerinde SLC (Serbest, Laik, Cumhuriyetçi) harflerinin yazılı olduğu ve üzeri Türk bayrağı ile örtülü bir arabayla geldi. Etrafı bayraklarla donanmış saha ortasındaki kürsüye çıkan SCF lideri, parti genel sekreteri Nuri (Conker) Bey'in megafonla tekrarladığı sözlerine, partisinin toplumda bulduğu karşılığı vurgulayarak başladı.[27] Ül-

26 *Hizmet*, 7 Eylül 1930.

27 *Hizmet*, 8 Eylül 1930.

kenin iktisadi gelişmişlik açısından en önemli kentlerinden biri olan İzmir'de kendisine gösterilen ilgi, partinin "ne büyük bir ihtiyacı ifade ettiğinin" en önemli kanıtıydı. Dolayısıyla, SCF, tek-parti taraftarlarının itham ettikleri gibi ne "mürteci" ne de "yeni harfleri kaldırma" gibi bir iddiası olan bir teşekküldü.

Fethi Bey daha sonra parti programını örneklerle açıklamaya ve başbakan İsmet Paşa'nın Ankara-Sivas demiryolu hattının açılışında verdiği nutku eleştirmeye girişti. Seçtiği ilk tema hükümetin ağır şartlarla yaptığı demiryolları yatırımlarıydı.[28] Muhalefet liderine göre, yeni demiryolu hatlarının ülke ve hükümet için maliyeti yüksekti. Ankara-Sivas hattı için Belçika ve İsveç firmalarıyla yapılan kontratlar ülkenin yararına olmamış; hükümet önceden büyük bir meblağı peşinat olarak ödemiş ve vagonları firmanın belirleyeceği bir bedel üzerinden İsveç'ten ithal etmeyi taahüt etmişti. Kütahya-Tavşanlı ve Kayseri-Ulukışla hatlarının anlaşma koşulları daha da ağırdı.[29] Zira, hükümet proje için ödediği paranın yüzde 35'ini komisyon ve faiz olarak kaybetmişti. SCF lideri bu noktada kararlıydı; yapılan anlaşmalar tekrar gözden geçirilmeliydi.

Fethi Bey, aceleyle hayata geçirilen yüksek maliyetli demiryolu yatırımlarının ortaya çıkardığı vergi meselesiyle konuşmasına devam etti. Eğer hükümet varolan yaklaşımını sürdürürse, ilk olarak vatandaşların ekonomik gücü tükenecek, bu durum ödenemeyen vergilere yol açacak ve son olarak tüm bu gelişmeler hükümetin demiryolu siyasetini içi boş bir slogana dönüştürecekti. Oysa yapılması gereken vergilerin vatandaşların "iktisadi tahammül kudretini" aşmayacak bir noktaya çekilmesi ve hükümetin Türk mille-

28 *The Times*, 9 Eylül 1930.

29 *The Times*, 8 Ağustos 1930.

tinin ekonomik refahını koruyacak ve "iktisadi kabiliyetini" yükseltecek çareler bulmasıydı.

SCF lideri çözüm yolunu ekonomi politikası tercihleri tartışmasında ortaya koydu. Serbest Cumhuriyet Fırkası'nı ekonomik anlamda liberal bir parti olarak tanımlayan Fethi Bey, "devlete ait olan vazifeleri devlete ve millet efradına ait olan vazifelerin de şahsi teşebbüslere terk eden ve bu teşebbüslerin inkişafına engel olacak müdahaleleri asla tecviz etmeyen" bir yaklaşımı benimsediklerini ifade etti. Dolayısıyla, SCF, devletin asli görevlerini vatandaşların gelişmesi önündeki engelleri kaldırmakla sınırlıyordu. Lider bu noktada liberalizm tartışmasını pratik bir temele oturtmak için, halka "...her şeyi hükûmetin yapmasına imkân tasavvur olunabilir mi?" sorusunu yöneltti.[30]

Muhalefet partisi başkanı liberalizm tezini desteklemek için Avrupa'nın tarihsel gelişiminden örnekler verdi. Fethi Bey'e göre modern Avrupa, devlet girişimciliği yoluyla değil, sermaye ve emeğin "müşterek faaliyeti" sonucunda meydana gelmişti. Dolayısıyla, bu noktada atılması gereken doğru adım "halkın kabiliyet ve şuuruna daha ziyade emniyet ve itimat etmek(ten)..." geçiyordu. Bu perspektif, hiç şüphesiz, Sivas nutkunda Cumhuriyet Halk Fırkası'nın "mutedil devletçi" olduğunu kamuoyuna açıklayan başbakan İsmet Paşa'ya bir cevap niteliğindeydi.

SCF lideri konuşmasında yabancı sermaye meselesine de değindi. Köylüler ve esnafın yüzde kırklar ve elliler oranında faizle borçlandığı bir ekonomik yapıda ortada olan bir gerçek, paranın pahalı oluşuydu. Fethi Bey'e göre kaynak sorununa çözüm yabancı sermayeden geçmekle birlikte bunu varolan iktisadi yapı içinde dış borçla sağlamak bile pek güçtü. Bu noktada, Avrupalı uzmanların raporlarını onayla-

30 *Cumhuriyet*, 8 Eylül 1930.

yan Fethi Bey'in iki çözüm önerisi oldu: (1) Harcamaları azaltmak; (2) Türk lirasının istikrarını sağlamak.

Kent sakinleri, tüccarlar ve ticari köylüler için yakıcı mesele ise tekellerdi. PTT ve tuz tekeline karşı olumlu tavır takınan SCF lideri, özellikle liman tekelini bir ekonomik sahayı kendi çıkarı için rekabete kapatmakla suçladı. Benzer şekilde, şeker ve gaz tekelleri de muhalefet partisinin eleştiri oklarından payını aldı. Zira, her iki tekel dış rekabete kapalı olmalarından yararlanarak vatandaşlardan sattıkları mallar için yüksek fiyatlar talep etmekteydiler. Fethi Bey tütün tekeli için ise temkinli konuştu: "İşletme tetkik edilmeliydi."

Konuşmasının sonunda tekrar vergiler mevzuuna dönen SCF liderine göre ülkedeki yüksek vergilerin iki olumsuz yan etkisi olmaktaydı: (1) Vergiler hayat koşullarını pahalandırıyordu; (2) Üretim maliyetlerini artırarak Türk ürünlerinin dış piyasalarda rekabet gücünü azaltıyordu. Muhalefet partisi başkanı, yüksek vergilerin toplumda açtığı yarayı göstermek için başbakanı iflaslar ve kazanç vergisini ödeyemediği için kaç ticarethanenin kapandığını bulmaya davet etti. Başka bir deyişle, vergiler, hükümetin göstermeye çalıştığı gibi teknik bir mesele değil aslında hükümetin mali siyasetinin ta kendisiydi.[31] Lider konuşmasını nüfus mübadelesi kapsamında Yunanistan'dan gelen göçmenlerin durumlarının iyileştirilmesi çağrısı ile noktaladı. Nutuk, Alsancak stadyumundaki kalabalığın alkış yağmuru içinde sona erdi.

Manisa ve Aydın gezileri

SCF kafilesi 8 Eylül sabahı saat sekiz itibariyle Manisa'ya doğru trenle hareket etti.[32] Manisa gezisi tüm SCF seyahatle-

31 *Yarın*, 8 Eylül 1930.

32 *Hizmet*, 8 Eylül 1930.

rinde görüleceği üzere demiryolları üzerinde konumlanmış birçok kasabayı kapsamaktaydı. Vatandaşlar, İzmir-Manisa arasında yer alan demiryolu istasyonlarında[33] karşıladıkları SCF heyetine, gündelik hayatlarında yaşadıkları ekonomik zorlukları aktarma fırsatı buldular. Tren, Basmane garından demiryolu işçilerinin yoğun desteği altında ayrıldı[34] ve gezinin ilk durağı olan Çiğli demiryolu istasyonuna ulaştı.

Köylüler Çiğli istasyonunda yerlerini almışlar, ellerinde bayraklarla bekliyorlardı. Kalabalığı geçmeye gönlü razı olmayan Fethi Bey, trenden indi, kalabalıkla tek tek el sıkıştı ve kendisine ikram edilen yumurta ve sütü kabul etti. Köylüler hep bir ağızdan "çok yaşa Gazi, çok yaşa Fethi Bey, bizi bu zorluklardan kurtar oyumuz senin" diye bağırmaktaydılar. Tren, Çiğli istasyonundan ayrılırken, Menemen'den gelen bir genç, SCF liderini görmek için toplanan kalabalığı jandarmanın süngü takarak dağıtmaya çalıştığı haberini verdi.[35]

Tren, Menemen istasyonuna ulaştığında, kaymakamın tezahürat yapmayı yasaklamasına rağmen büyük bir kalabalık istasyonda beklemekteydi.[36] Muhalefet lideri halktan bir tepsi içinde tuz, ekmek, su ve halkın iyi dileklerini ileten bir not aldı. Notta, Menemenlilerin zor günler geçirdiği ifade edilmekteydi. Fethi Bey kendisini güç koşullarda görmeye gelen kalabalığa yakın ilgi gösterdi. Yaptığı konuşmada SCF'nin amacının halkın hayat standardını yükseltmek ve ekonomik serveti artırmak olduğunu belirtti. Buna karşılık kalabalıktan gelen yanıtlar yeni partinin programını bildikleri ve o yüzden burada oldukları yönünde oldu.

---

33 *Cumhuriyet*, 9 Eylül 1930.

34 Aynı gün beş bin işçi İzmir'de greve başlamıştı. Bkz. *Cumhuriyet*, 9 Eylül 1930; *Milliyet*, 9 Eylül 1930.

35 *Hizmet*, 9 Eylül 1930.

36 Menemen'de Cumhuriyet Halk Fırkası ile halk arasındaki gerginlik için bkz. *Cumhuriyet*, 10 Eylül 1930.

Fethi Bey konuşmasının ikinci bölümünde partisinin karşılaştığı önemli bir tehlikeye dikkat çekti. SCF liderine göre tek parti taraftarları "zabıta kuvvetlerinden yararlanmak" istiyorlardı. Dolayısıyla yapılması gereken şey kanun dahilinde hareket ederek amaca medeni yollarla ulaşmaktı. Bu bağlamda, Menemen'de ordunun isteklerine ve kanunlara uyulması gerektiğini ifade etti ve sözlerini "çok yaşa Menemen halkı, Gazi ve hür Türk halkı" diyerek bitirdi. Bu konuşmadan sonra halkın "yaşasın asker" sloganları atması duygusal bir atmosfer yaratmış, sevinç ve alkış gözyaşlarına karışmıştı.

Horosköy istasyonunda, Çobanisa ve Karaağaçlı'dan gelen kalabalıklar SCF liderini beklemekteydiler.[37] Burada halkın, "rekoltenin az, fiyatın düşük" olduğundan ve "yüz lira için ayda onbeş lira faiz" ödediklerinden şikâyet etmesi üzerine, SCF lideri vatandaşları refaha götürme sözü verdi. Tren, nihai hedefi olan Manisa tren garına saat 11.30 gibi ulaştığında kent halkı ve çevre kasabalardan gelen kasabalılar, SCF heyetini davul zurna ile karşıladılar. Manisalı bir gencin alkışlar arasında hoşgeldiniz konuşması yapmasından sonra SCF delegasyonu halk tarafından doldurulmuş bir yolu otobüsle aşarak kent merkezinde kalacakları İstanbulpalas oteline ulaştı.[38]

Bu arada, Fethi Bey'in kente gelişinden önce asker süngü takmış, kalabalıktan en az altı kişi yaralanmış ve bir kişinin bacağı kırılmıştı.[39] SCF taraftarları ilk olarak belediyeye ve oradan da İstanbulpalas otelinin önüne yöneldiler. Burada, SCF Manisa vilayeti yönetim kurulu üyesi ve özel hastahane sahibi operatör doktor Orhan Bey'in eşi kadınlar adına

37 *Hizmet*, 9 Eylül 1930.

38 *Vakit*, 10 Eylül 1930.

39 *Cumhuriyet*, 10 Eylül 1930.

İstanbul ***Oteli*** **(Manisa, *1932, s. 48*).**

SCF liderine hoş geldiniz konuşması yaptı. Yaptığı açılış konuşmasında Manisa halkı için günün anlam ve önemini vurgulayan Celal Bey ise kentin düşman işgalinden kurtuluşunun yıldönümü ile SCF liderinin kente gelişinin aynı güne rastlamasının Manisa'da çifte bayram havası estirdiğini ifade etti.

Fethi Bey burada yaptığı konuşmanın giriş bölümünde, uygarlık ölçüleri içinde kendisine ve partisine gösterilen destekten duyduğu memnuniyeti dile getirdikten sonra, İzmir ve Menemen'de vuku bulan olaylara değindi. Muhalefet başkanına göre cumhuriyet mefkuresi herkese siyasi haklar vermiş ve fikrini serbestçe söyleme hakkı tanımıştı. "Türk milletinin vicdanında yerleşen bu prensipleri susturmak için İzmir'de ve Menemen'de olduğu gibi zabıta kuvvetleri istimal edenler" yanlış yolda ilerlemekteydiler. Devlet güçlerini tarafsız kalmaya davet eden SCF lideri daha sonra parti programını Manisa halkının ihtiyaçları çerçevesinde açıklamaya girişti.

Halkın refahı ve servetini artırmayı hedefleyen Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın arzusu zengin Manisa ovasında çalışan bağcıların çıkarları için çalışmaktı. Bu çerçevede, SCF liderinin vurguladığı ilk nokta vergilere ilişkindi. Devlet, bağcıların iktisadi gücünü dikkate almalı ve gelir toplamak için "bu mübarek mahsulü" sömürmemeliydi. İkinci büyük mesele ise muhalefet liderinin "iktisadi dertlerimizin en büyük menbaı" diye nitelendirdiği tefecilikti (murabahacılık). Tefeci faizlerinin yüzde yüze tırmandığına dikkati çeken Fethi Bey, bu durumun köylülerin geçimini imkânsız hale getirdiğinin altını çizdikten sonra Ziraat Bankası'nı yalnız köylülere yardım eden bir kuruma dönüştürmeyi vaad etti.

SCF lideri son olarak Manisa'nın bağımsızlık gününü kutladı ve Gazi'ye teşekkür etti. Kalabalık, "çok yaşa Gazi" sadaları ile karşılık verirken, SCF Manisa konuşması *Yeni Asır* gazetesi sahibi Sıtkı Şükrü Bey'in "mutemetler saltanatını" ve hükümetin para siyasetini eleştirdiği konuşması ile sona erdi. Fethi Bey yaptığı konuşma sonrasında arabayla İzmir'e dönerken, SCF Heyetinden Ahmet Ağaoğlu kentte kalarak akşam İstanbulpalas otelinde onuruna verilen ziyafete katıldı.

Fethi Bey'in Aydın gezisi bir gün sonra 9 Eylül tarihinde İzmir'den başladı.[40] Manisa gezisinde İzmir-Kasaba hattını takip eden SCF Heyeti, bu sefer İzmir-Aydın demiryolunu kullanarak dünya incir üretiminde önemli bir yere sahip olan Aydın vilayetini ziyaret edeceklerdi. Aydın yolu üzerinde birçok noktada duran tren,[41] istasyonlarda büyük kalabalıkların toplandığı, vagondan nutukların verildiği ve

---

40 Aydın gezisinin *Hizmet*, *Cumhuriyet*, *Milliyet*, *Vakit* ve *Son Posta* gazetelerinde yer alan tasvirlerinde bazı farklılıklar yer alıyor. Bu çeşit durumlarda bölgenin gazetesi olması ve muhalefeti desteklemesinden dolayı *Hizmet*'in anlatımını tercih ettim.

41 *Hizmet*, 10 Eylül 1930.

Aydınpalas Oteli (Okyar & Seyitdanlıoğlu, 1999, s. 214).

Fethi Bey'in halkla sohbet ettiği birer açık demokrasi platformuna dönüşmüştü.[42]

Bu çerçevede ziyaret edilen ilk nokta Selçuk oldu. Tren istasyonu köylü kadınlarının aktif katılımıyla tıklım tıklım

42 *Cumhuriyet*, 10 Eylül 1930.

dolmuştu. SCF lideri trenden inip dışarı çıktığında karşılaştığı ilk soru "Büyük Buhran ve müskirat tekelinden ne zaman kurtulacağız" oldu.[43] Fethi Bey verdiği yanıtta Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın onlar için çalıştığını ve partisinin köylünün üstünden gelir sağlayan aracı grupları ortadan kaldırmakta kararlı olduğunun altını çizdi. Ayrıca, yeni partinin vergileri tümden kaldıracağı ve Arap alfabesini geri getireceği sözlerine inanılmamasını salık verdi. SCF liderini onaylayan Selçuklular, bu çeşit sahte sözlere hiçbir zaman kulak asmadıklarını ifade ettiler.

Bir sonraki durak olan Reşadiye (Ortaklar), İzmir-Aydın demiryolu sayesinde gelişmiş bir kavşak kasabasıydı. Aydın'dan SCF liderine refakat etmeye gelen heyetler, Söke'den gelen SCF taraftarları, Gazi ve Fethi Bey'in portreleri ile bayraklar ve çiçeklerle süslenmiş istasyonda toplanmışlardı. Katar, Reşadiye'ye ulaştığında kalabalık davul zurna eşliğinde SCF liderine ayran ve taze meyve ikram etti. Muhalefet partisi başkanı burada yaptığı konuşmada serbest ticaretin avantajlarından ve tekellerin zararlarından bahsetti.[44]

Muhalefet partisi başkanının değindiği diğer bir konu SCF programına yöneltilen eleştiriler oldu. Fethi Bey'e göre, parti programı acilen yapılması gereken şeyleri kapsıyordu. Kalabalık lideri onayladı ve parti programının hayata geçirilmesi için SCF'yi desteklediklerini bildirdiler. Liderin konuşmasından sonra, bir genç ayağa kalkarak yeni partiye gösterilen büyük ilginin nedenlerini açıklıkla ortaya koydu. Parti programını incelediklerini ve tüm buhran mağdurlarının SCF ile birlikte olduğunu ve bu yüzden partiyi başarılı kılmak için öne çıktıklarını belirtti.

Bir sonraki istasyon incir üretimi ile ünlü Germencik'ti.

---

43 *Son Posta*, 11 Eylül 1930.

44 *Son Posta*, 11 Eylül 1930.

İlk olarak yerel halktan Tahsin Bey karşılaştıkları güçlükleri sıraladı ve liderden çözüm bekledikleri bildirdi. Erbeyli istasyonunda ise herkes için üzücü bir atmosfer vardı. Genç bir adam köylünün durumunu işaret ederek, "şu ayakları çıplak, karınları aç, sefalet içinde yaşayan köylü bu vaziyette kaldıkça binayi devlet payidar olamaz. Kurtuluşumuz sizin programınızdır. Sizden tek ricamız hükümet olduğunuzda köylünün durumunu ve onlara verdiğiniz sözleri unutmamanız", dediğinde Batı Anadolu turunun uzun süre hafızalardan silinmeyecek bir anı geride kalmıştı.

Karapınar (İncirliova) demiryolu ile büyümüş bir kasabaydı. Tren, bu istasyonda kısa süre durmuş, SCF liderine bir buket takdim edildikten sonra Karapınarlıları alarak Aydın'a ulaşmıştı. Aydın garı bir baştan diğerine bayraklarla süslenmiş; müzik bandosu ve davul-zurna SCF heyetini karşılamak üzere yerlerini almışlardı. Kentte "minarelere dahi bayrak çekilmiş",[45] halk gözyaşları içinde istasyona akın ederek mahşeri bir kalabalık meydana getirmişti. SCF delegasyonu trenden indikten sonra Aydınpalas oteline geçtiler ve SCF lideri burada kendisini görmeye gelen kalabalıklara otel balkonundan bir konuşma yaptı.

Fethi Bey düzenledikleri karşılama töreni için bütün Aydınlılara teşekkür ederek Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın gerçek bir ihtiyaca karşılık geldiğini görmekten dolayı mutluluğunu ifade ederek sözlerine başladı.[46] "Basın, fikir ve münakaşa hürriyetinin" cumhuriyeti güçlendirecek nitelikler olduğunu belirttikten sonra Aydın konuşmasının geri kalanını parti programını ayrıntılı olarak tartışmaya ayırdı. SCF liderine göre, Büyük Buhran'ın her yeri etkilediği doğruydu fakat buhrana çözüm ülke içinde bulunmalıydı. Ser-

45 *Cumhuriyet*, 10 Eylül 1930.

46 *Hizmet*, 10 Eylül 1930.

best Cumhuriyet Fırkası serbest ticareti savunuyor ve köylüyü ezen tekellerin karşısında yer alıyordu. Kalabalık adeta kendinden geçmişti; kasketler havada uçuşuyor, peştemallı kadınlar SCF liderini çılgınca alkışlıyorlardı.[47]

Konuşmasına kaldığı yerden devam eden Fethi Bey ilk olarak liman tekelini örnek verdi. Muhalefet liderine göre tekel, devletin halktan topladığı parayı kendi cebine atıyor ve bu sayede hem "devlet yoluyla zenginleşme" yaratıyor hem de ticarete sekte vuruyordu. Lider, müskirat tekelinin üzüm ve incirde uygulayacağı yeni metodlar hakkında temkinli konuştu: eğer köylüyü ezmeyecekse, bandrol uygulamasını kabul edebileceklerini ifade etti. Şeker ve petrol üzerinden alınan harçlar (rüsum) ise kentlerde hayat pahalılığının önemli sebeplerinden biri olarak muhalefet liderinin eleştirilerinden payını aldı.

Fethi Bey daha sonra kredi meselesine geçti. Ziraat Bankası'nı yeteri kadar kredi vermeyerek köylüleri yüzde yüz faizle borçlanmak zorunda bıraktığı için suçlayan muhalefet lideri, bankayı rençbere daha fazla kredi açmaya davet etti. Bu noktada kalabalıktan büyük alkış aldı. SCF lideri parti programının aleyhine seslendirilen eleştirileri de yanıtladı. Muhalefet partisi başkanına göre önemli olan amaçlar hakkında konuşmak değil fakat aynı zamanda uygulamaya sokmaktı. Bunu yapmanın yolu ise cumhuriyetin siyasi haklarını kullanmaktan geçiyordu. Aydınlıların çok yaşa nidaları arasında Ethem Vassaf ve Necati Beyler ile iki genç yaptıkları konuşmalarda ise Aydın'ın toprağının zengin, insanının çalışkan olduğunu fakat neden parayı ceplerinde tutamadıklarını sordular.[48]

Saat beşe doğru Aydın belediyesi ve valiliğini ziyaret eden

47 *Son Posta*, 11 Eylül 1930.

48 *Son Posta*, 11 Eylül 1930.

Fethi Bey, akşam parti şerefine Aydın gençliği tarafından verilen yemeğe katıldı ve yerel teşkilat kurmak için Germencik, Reşadiye, Karapınar, Sultanhisar, Köşk, Çine, Söke ve Nazilli'den gelen heyetleri kabul etti.[49] Bu arada, *Hizmet* gazetesi editörü Zeynel Besim ve SCF örgütleyicisi Ethem Vassaf Bey yerel teşkilat açılışı yapmak üzere Denizli'ye gittiler. Tren Denizli'de büyük bir coşkuyla karşılandı. Karşılayan halk içinde "gençler ve münevverler" en önde sıralarda yerlerini almışlardı. Gençlik namına Vecihi Bey yeni fırkayı selamladı.[50] Zeynel Besim kentte bir konferans verirken, muhalif gazetecinin binlerce kişi önünde Dikiliçınar mevkinde yapacağı ikinci konuşma izin alınmadığı gerekçesiyle iptal edildi.[51]

Serbest Cumhuriyet Fırkası lideri Fethi Bey'in 10 Eylül 1930'da Aydın'dan dönüş yolculuğu tren garında gençlikle fotoğraf çektirmesi ve binlerce kişi tarafından uğurlanması ile başladı. Yolculuğun ilk kısmını arabayla geçen Fethi Bey, Erbeyli'de incir kooperatifinin depolarını gezdi ve Germencik'te "kırmızı beyaz kurdelalarla süslenmiş" çok zarif bir kutu içinde halk tarafından kendisine ikram edilen incirleri kabul etti. Burada yaptığı konuşmada rençbere yardım sözü veren[52] muhalefet lideri, Reşadiye'de muazzam halk kütlesinin yemek davetini kıramadı.

Fethi Bey dönüş yolculuğuna daha sonra Aydın katarı ile devam etti. Tren İzmir'e ulaşıncaya kadar tren istasyonları muhalefet partisine gösterilen yoğun desteğin yeniden ortaya çıktığı anlara sahne oldu.[53] Selçuk istasyonunda davul ve

---

49 *Cumhuriyet*, 11 Eylül 1930. Heyetler arasında Cumhuriyet Halk Fırkası Aydın mutemedinin İmam köyünden gelen bir grup dahi vardı.

50 *Son Posta*, 12 Eylül 1930.

51 *Cumhuriyet*, 14 Eylül 1930; *Son Posta*, 14 Eylül 1930.

52 *Cumhuriyet*, 11 Eylül 1930.

53 *Hizmet*, 11 Eylül 1930.

zurnanın sesi havaya karışırken, Söke ve Kuşadası'ndan gelenlerle iki bin erkek ve bini kadın olmak üzere üç bin kişiyi bulan kalabalık, Fethi Bey'i görmek için birbirleriyle yarışıyordu. SCF lideri, yakın ilgi gösterdiği halka, fes ve vergilerin toptan kaldırılması gibi sözlere inanmamaları gerektiğini ve bu iddiaları ortaya atanların hür ve cumhuriyetçi olmadıklarını savundu.

Öğleden sonra saat üç gibi, tren Tepecik istasyonuna ulaştı. Fethi Bey burada kendisine karşı olağanüstü samimi davranan kalabalığa kısa bir nutuk verdi. İzmir'den önceki son önemli nokta köylü, kasabalı bin kişinin SCF liderini görmek için toplandığı Torbalı'ydı. Burada, muhalefet liderini "vagondan el üstünde çıkardılar". Fethi Bey, halk ve çiftçilerle yaptığı sohbette özellikle Ziraat Bankası'nın işini gerektiği gibi yapmadığı yönündeki şikâyetleri dinledi. Saat dört otuz civarında Aydın katarı Alsancak istasyonuna ulaştı.

Fethi Bey, İzmir'de, Manisa ve Aydın gezileri hakkında yaptığı kısa açıklamada tüm Batı Anadolu turuna damgasını vuran genel ruh halini yerinde bir ifadeyle tespit etti: Serbest Cumhuriyet Fırkası, "münevver ve gayrimünevver bütün halk tabakaları tarafından kendilerine maledilmiş(ti)."[54] Bu arada, SCF genel sekreteri Nuri ve SCF milletvekili Tahsin ve Haydar Beyler, Adnan vapuru ile Gazi'yi İzmir olayları hakkında bilgilendirmek için İstanbul'a geçerken, Fethi Bey İzmirpalas oteline giderek yarın çıkacağı Balıkesir gezisi öncesi dinlenmeye çekildi.[55]

---

54 *Cumhuriyet*, 12 Eylül 1930.

55 İzmir Emniyet Müdürü'nün gideceği yeri sorması üzerine, Fethi Bey'in yanıtı tavizsizdi: "Özgür bir vatandaş olarak istediğim yere gitme hakkına sahibim." Bkz. *Son Posta*, 12 Eylül 1930.

Balıkesir gezisi

SCF heyeti 11 Eylül 1930 sabahı saat yedi otuzda Batı Anadolu turunun son ayağını teşkil eden Balıkesir gezisi için tren istasyonunda yerlerini almışlardı. Seyahat "hususi salonda" İzmir-Balıkesir treni ile gerçekleşecek; SCF kafilesine Manisa vilayet ocağından avukat Faruk Cevdet Bey ile operatör doktor Orhan Bey Akhisar'a kadar refakat edeceklerdi. Önceki SCF gezilerinde olduğu gibi, Balıkesir seyahati de birçok tren istasyonunda SCF lehine yapılan tezahüratlara sahne oldu.

Bu noktalardan biri olan Kayışlar istasyonunda, halk ellerinde bayraklarla SCF liderini hararetli bir surette alkışlarken, İzmir'de fabrika işçileri yeni partiye olan desteklerini ortaya koydular.[56] Tüm yolculuk boyunca "her yerin fevkinde kutlama" ise Batı Anadolu'nun en gelişmiş kasabalarından biri olan Akhisar'da gerçekleşti.[57] Tren henüz Akhisar'a ulaşmadan Kapaklı ve Çiftlik istasyonlarında, köylüler ile Akhisar SCF teşkilatından Azize Hanım, Emin Ali, Nihat ve Ahmet Beyler SCF heyetini karşılamaya gelmişlerdi. Tren, öğlen oniki civarında Akhisar'a geldiğinde, kalabalık Türk Ocağı bandosu eşliğinde "çok yaşa Gazi ve çok yaşa Fethi Bey" sloganları atmaktaydı. Adeta tüm kasaba istasyondaydı. SCF lideri burada yaptığı konuşmada hürriyet kavramı ve Büyük Buhran üzerinde durdu.

Fethi Bey'e göre Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın özü ve temel prensibi hürriyetti. Bu yaklaşım hem siyasi alana ilişkin basın ve münakaşa hürriyetini hem de ekonomik sahayı ilgilendiren ticaret hürriyetini kapsıyordu. SCF liderine göre cumhuriyet, "bu temayülleri susturmak" isteyen birtakım

56 *Hizmet*, 12 Eylül 1930.

57 *Milliyet*, 13 Eylül 1930.

kimselerin iddia ettiklerinin aksine vatandaşlara siyasi haklar ve hürriyet tanımıştı. Seçimler, bu anlamda, yolsuzlukla mücadele için vatandaşların elinde kuvvetli bir silahtı.

SCF lideri konuşmasına partisinin kuruluş nedenini bir kez daha açıklayarak devam etti: *"Fırkamız her şeyden evvel milletimizin bugün muzdarip olduğu iktisadi buhrana çareler aramak gayesiyle teşekkül etmiştir* (abç). Dolayısıyla fes, arap harfleri ya da tüm vergilerin kaldırılması ile ilgilenmeyeceğiz. Amacımız köylüyü ezen engelleri ve liman tekelini ortadan kaldırmaktır. Ülkemiz zengin, insanları çalışkandır; daha fazla zenginliği ve daha çok dinlenmeyi hakkediyorlar." Muhalefet lideri büyük bir alkış seli içinde konuşmasını noktaladı.

Daha sonra Akhisar'dan genç bir avukat olan Yazıcıoğlu Nihat Tevfik Bey söz aldı. Yeni partinin insanları etkilediğini, "fikri sahada kalmak ve şahsiyata intikal etmemek kaydıyla" şu an yapılması gerekenin gelecek belediye seçimlerine hazırlanmak olduğunu belirtti. Konuşmadan sonra Fethi Bey genç avukatı tebrik etti ve kompartımanında kadınları ve kasabanın önde gelenlerini kabul etti. Tren, öğlende Akhisar'dan ayrılırken, SCF Akhisar teşkilat kadrosu son halini almış; Azize Haydar Hanım idare kurulunda yer almıştı.

Balıkesir kentinden önceki son iki durak Kırkağaç ve Soma'ydı.[58] Her iki istasyon da elinde bayraklar taşıyan insanlarla doluydu. SCF lideri Soma'da trenden indi, yörenin sorunlarını dinledi ve parti programını özetledi. Konuşmasında ekonomik krize vurgu yapan Fethi Bey, "köylünün refahı ve iktisadi inkişafını" temin edeceklerini ve partisinin "iktisadi buhranın izalesi için halka hürriyet temin olunmasını esas ittihaz etttiğini" ifade etti.[59] Daha sonra kendisine

58 *Hizmet*, 14 Eylül 1930.

59 *Cumhuriyet*, 13 Eylül 1930.

Batı Anadolu turunda halkın SCF'ye gösterdiği yoğun ilgi (Okyar & Seyitdanlıoğlu, 1999, ss. 212-213).

ikram edilen bir bardak şerbeti içen muhalefet lideri, alkış yağmuru içinde trene geri döndü.

Tren saat beşte Balıkesir'e ulaştığında, tren garında Balıkesir valiliğinin yasaklamasından ötürü hiç kimse yoktu. Vali, muhtarlar ve birçok vasıta ile kentte dağıttırdığı beyannamede, Fethi Bey'in kente gelmesi sebebiyle hem SCF hem de CHF'nin yürüyüş yapmayı planladıklarını iddia ediyor; İzmir'de olduğu gibi "hükûmet kuvvetlerinin tahkiri ve adam öldürülmesine" asla izin verilemeyeceğinin altını çiziyordu. Zira, Balıkesir valisine göre, siyaset bir fikir mücadelesi sahası olmalı, hükûmet ise asli görevi olan asayişi temin etmeliydi.

Valinin beyannamesine karşı bir beyanname ile yanıt veren SCF Balıkesir vilayet örgütü ise halkın SCF liderini karşılama hakkının elinden alınamayacağını ifade etmişti.[60] Balıkesir halkı her iki beyannameyi de dikkate aldı: binlerce kişi tren garı dışında SCF liderini görmek üzere toplanmıştı.

60 *Vakit*, 13 Eylûl 1930.

Fethi Bey çiçekler atılan onbeş dakikalık bir yürüyüşle Laz Hacı Mustafa Efendi'nin dükkanının üst katında yer alan fırka binasına ulaştı.[61] Muhalefet lideri parti binası önünde yapılan tezahürat karşısında herkesi ertesi gün stadyumda yapacağı konuşmaya davet etti.[62] SCF lideri günün geri kalan kısmında vali, kumandan ve belediye reisini ziyaret ettikten sonra[63] geceyi SCF vilayet teşkilatı sekreteri Nakşibendi şeyhi İbrahim Sururi'nin evinde geçirdi.

Balıkesir gezisinin şüphesiz en büyük olayı 12 Eylül 1930 tarihinde SCF lideri Fethi Bey'in stadyumda binlerce kişi önünde yaptığı konuşmaydı.[64] Saat üçte başlayan SCF mitinginde, Fethi Bey ilk olarak herkese partiye verdikleri destek ve gösterdikleri güven için teşekkür etti.[65] Bütün Batı Anadolu turu boyunca SCF'ye gösterilen ilgiyi "tahrife" kalkışanları sert bir dille uyaran muhalefet lideri, bu kişileri "halkın temayüllerini" ve "milletin teveccüh ve nefretini celbeden amillerin" neler olduğunu araştırmaya davet etti.

Fethi Bey konuşmasına parti programını açıklayarak devam etti. Seçtiği ilk tema "iktisadi teşebbüslerde millet efradının her türlü engellerden kurtulması" üzerinden tanımladığı iktisadi hürriyet kavramı oldu. Lidere göre Türkiye'de iktisadi hürriyetin önünde iki temel engel vardı. Bunlardan ilki olan "gayri iktisadi, gayri makul" vergiler, vatandaşların iktisadi teşebbüsler kurmaları için gerekli sermayeyi ellerinden alarak iktisadi kabiliyetlerinin gelişimini engelliyor-

---

61 *Cumhuriyet*, 13 Eylül 1930.

62 *Hizmet*, 12 Eylül 1930.

63 *Son Posta*, 13 Eylül 1930.

64 Hükümeti destekleyen *Cumhuriyet* ve *Milliyet* Gazeteleri SCF Balıkesir Mitingine katılanların sayısını sırasıyla üç- dört ve beş bin kişi olarak vermekteydiler. Bkz. *Milliyet*, 13 Eylül 1930.

65 *Hizmet*, 14 Eylül 1930.

du. İkincisi olan tekeller ise ticaret ve işçilerin aleyhine işlerken, müskirat tekeli bağcıların çıkarlarını korumuyordu. Benzer şekilde, petrol ve şeker üzerine koyulan harçlar kentlerde hayat pahalılığına yol açıyordu. Dolayısıyla, yapılması gereken liman tekelinden kurtulmak ve müskirat tekelini yeniden düzenlenmekti.

Muhalefet liderinin SCF programı ışığında tartıştığı ikinci nokta buhran koşullarını hafifletecek öneriler oldu. Fethi Bey bu çerçevede iki önemli çağrıda bulundu: (1) Ziraat Bankası köylüye uygun koşullarda ve düşük faizle kredi verecek şekilde yeniden yapılandırılmalı, (2) "Ticarette kredinin kesilmesine sebep olan" ve uygulamada başarısız kalan icra ve iflas kanunu yürürlükten kaldırılmalıydı. Balıkesir mitinginde ilk defa bu konuyu gündemine alan SCF lideri ne göre bu kanun Türkiye'de iktisadi buhranın en mühim sebeplerinden biriydi.[66]

Parti programını iktisadi hürriyet kavramı ve buhranla mücadele yöntemleri üzerinden özetleyen Fethi Bey'in bir sonraki ajandası SCF'yi karalama kampanyası yürütenlere cevap vermek oldu. Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın "tüm vergileri ortadan kaldıracağı, fes giydireceği ve arap alfabesini geri getireceği" söylentisini yayanlar, bir taraftan "halka hakaret ediyor" öte yandan ise tek parti taraftarlığı yapıyorlardı. Bu noktada stadyumda bulunan binlerce kişi Fethi Bey'i onayladı: "Kahrolsunlar, beklemiyoruz". SCF lideri ekledi: "Bu gibi şaiyaları uyduranlar böyle vasıtalarla takip ettiğimiz mefkureyi küçültebileceklerini düşünüyorlar."

Fethi Bey devam ederek esas amaçlarının "hükümet kuvvetlerini milletin serbestçe intihap edeceği vekiller tarafından murakabe etmek, yolsuzluklar hakkında hükümetten

66 *Cumhuriyet*, 13 Eylül 1930.

hesap istemek" olan cumhuriyet mefkuresi olduğunu belirtti. Bu amaçlara ulaşmak için izlenecek yol fikirler, münakaşa hürriyeti ve oy verme hakkıydı. Bu durumdan rahatsız olanları tekrar tek parti özlemi içinde olmakla suçladı. Balıkesir mitingi SCF'nin insanları refaha götüreceği vaadi, "yaşasın Cumhuriyet, Cumhuriyetin banisi Gazi, serbest Türk ve Balıkesir halkı" sloganları ve SCF Balıkesir vilayet teşkilatından İbrahim Sururi Bey'in yanıt konuşması ile sona erdi.[67]

Fethi Bey daha sonra İstanbul'a vapurla gitmek üzere Bandırma'ya geçti. Burada yüze yakın fotoğrafını imzalıyan SCF lideri, Marmara vapuru ile sabah saat beş otuzda İstanbul'a ulaştı.[68] Batı Anadolu turuna ait yaptığı kısa değerlendirmede İzmir'de yaptığı yerinde gözlemi yineledi: "Seyahatimde, teşkil ettiğim fırkanın derinden duyulan bir ihtiyaca tekabül ettiğini görmekle bahtiyarım."[69]

Sonuçlar

3-13 Eylül 1930 tarihleri arasında gerçekleşen SCF Batı Anadolu turu ülkenin o güne kadar gördüğü en kitlesel siyasal mobilizasyonlardan birini yaratmıştı. Bu anlamda, kentlerde düzenlenen SCF mitingleri, SCF heyetini karşılama törenleri, otel balkonundan verilen nutuklar ve demiryolu istasyonu ziyaretleri 1930 Türkiye'sinin demokrasi platformlarını oluşturdular (Tablo 5). Muhalefet partisinin Batı Anadolu'da gördüğü ilgiyi tetikleyen en önemli gelişme ise hiç şüphesiz SCF'nin ekonomik krize çözüm bulma vaadiyle ortaya çıkmış olmasıydı.

---

67 *Milliyet*, 14 Eylül 1930.

68 *Vakit*, 14 Eylül 1930.

69 *Cumhuriyet*, 14 Eylül 1930.

TABLO 5
SCF Batı Anadolu Turu

Geziler	*Büyük Miting*	*Karşılama Töreni*	*Nutuk*	*İstasyon Ziyareti*	*Toplam*
İzmir	1	1	2	–	4
Manisa	–	1	1	3	5
Aydın	–	1	1	10	12
Balıkesir	1	1	1	4	7
Toplam	2	4	5	17	28

SCF'nin hızla genişleyen toplumsal tabanını Batı Anadolu turu ile birlikte gösteren diğer büyük olay, partinin özellikle ticari bölgelerde hızla örgütlemeyi başardığı yerel teşkilat ağı oldu. Sonraki kısımda Serbest Cumhuriyet Fırkası yerel teşkilatlarının tarihsel gelişimini ayrıntılı olarak inceleyeceğim.

"Bir yoldu, parıldayan gümüşden,
Gittik, bahs açmadık dönüşten"

(Yahya Kemal, aktaran Tarık Buğra, *Yağmur Beklerken*, s. 152)

SCF Yerel Teşkilatları

Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın resmi kuruluşunun hemen ardından yeni partiye Türkiye'nin dört bir yanından kutlama mesajları yağmaya başladı.[1] Sürmene, Ilgın, Mihailcık, Niğde, Tarsus, Samsun, Kütahya, Kapıdağ, Çankırı, Kırkağaç, Karaköse, Balıkesir, Diyarbakır ve Lüleburgaz'dan İstanbul'daki SCF merkezine gelen mektuplarda, kitleler yeni partiyi kutluyor ve üyelik başvurusu yapıyorlardı.[2] Parti tüzüğünün cumhurbaşkanına sunulmasından sonra SCF teşkilatları özellikle piyasalara entegre olmuş, ekonomik krizden olumsuz etkilenen ve aynı zamanda profesyonel ve göçmen grupları bünyesinde barından ülkenin ticari bölgelerinde hızla gelişti.

İki bölüme ayrılmış bu kısımda ilk olarak Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın yerel örgütlenmesinde büyük öneme sahip olan Batı Anadolu teşkilatları üzerinde duracağım.

Altını çizeceğim önemli noktalardan biri kasabalardaki

---

1 *The Times*, 20 Ağustos 1930.

2 *Hizmet*, 21 Ağustos 1930; *Milliyet*, 20 Ağustos 1930.

iktisadi elitin yeni partiye aktif katılımı ve desteği olacak. Ülkenin diğer bölgelerinde kurulan SCF teşkilatlarının serüvenini takip edeceğim ikinci bölümde ise parti ocaklarının profesyonel sınıfların denetimde çoğunlukla ticari açıdan gelişmiş kentlerde faaliyete geçtiğini vurgulayacağım.

Batı Anadolu'da Serbest Fırka teşkilatları

Serbest Fırka'nın Batı Anadolu faaliyetlerinde İzmir vilayeti önemli bir rol oynadı. İzmir teşkilatları, bir taraftan muhalefet partisinin örgütlenme sahasında ilk ciddi deneyimini oluştururken, aynı zamanda, vilayetin ticari profili ve gelişmiş kasabaları barındıran demografik yapısından ötürü diğer SCF ocaklarına örnek teşkil etti. İzmir vilayet örgütü parti önderlerinin Batı Anadolu turu kapsamında 4 Eylül 1930'da kente gelmesiyle kuruldu. Ocak reisliğine Fransız Hastahanesi'nde doktorluk yapan ve hayırseverliği ile İzmir'de haklı bir ün kazanmış Ekrem Hayri (Üstündağ) Bey[3] getirilirken, yönetim kurulunda ağırlıkla profesyonel kadrolar yer aldı.[4] SCF teşkilatı açılıştan hemen sonra İzmir halkına yaptığı çağrıda, tüzükte belirtilen üyelik koşullarına haiz tüm vatandaşları yeni partiye üye olmaya davet ediyordu.[5]

Bu arada, İzmir kentinden sorumlu olan merkez kaza teşkilatı,[6] 11 Eylül tarihi itibariyle Birinci Kordon Rıhtım Han'da[7] üyelik başvurularını kabul etmeye başlamıştı. Bir-

3 Ekrem Hayri Üstündağ için bkz. Cihad Baban, *Politika Galerisi (Büstler ve Portreler)* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1970), 376-392.

4 *Hizmet*, 7 Eylül 1930; *Vakit*, 9 Eylül 1930.

5 *Hizmet*, 9 Eylül 1930.

6 Bornova, Buca, Değirmendere, Karşıyaka ve Seydiköy, İzmir kent sınırları içerisinde yer alırken, birçok gelişmiş kasaba, kaza statüsünde İzmir vilayetine bağlıydı. İzmir'in idari yapısı için *T.C. Devlet Yıllığı, 1929-1930* (İstanbul: Devlet Matbaası, 1930), 452.

7 *Cumhuriyet*, 9 Eylül 1930.

kaç gün içerisinde başvurusu sayısı 1909'a ulaşırken,[8] ocak yönetiminde ekonomik hayatın içinden gelen aktörlerin azımsanamayacak bir önemi vardı. Deutsche Orient Bank ikinci müdürü Selahattin Fevzi Bey, tüccar Nesimi, komisyoncu Sami, Ekmekçibaşı Oteli'nin sahibi Ekmekçibaşızade Ahmet Bey[9] diğer üç üye ile birlikte yönetim koltuklarının sahipleri oldular.

Vilayet ve merkez kaza örgütlerinin kurulmasından sonra kente kısa bir süre önce bağlanan Karşıyaka ile kentin diğer banliyöleri olan Bornova ve Buca'da teşkilatlanma süreci hız kazandı. SCF Karşıyaka nahiye teşkilatı eğitimli grupların önderliğinde şekillenirken,[10] yönetim kurulunda iki diş tabibi, bir doktor ve bir avukat ile birlikte tüccar Zeytinzade Remzi Bey yer aldı.[11] Tüccar Muammer Lütfi Bey ile diş tabibi Ferit Cemal ise aynı meslek gruplarından gelen iki yedek üyeydiler.[12] Bornova parti ocağı, Yunanistan'dan Anadolu'ya nüfus mübadelesi kapsamında gelen mübadil göçmenler tarafından hayata geçirildi:[13] Bu çerçevede, Giritli Zekai reis görevini üstlenirken, Giritli Recep ve Cemal Ağalar, Kavalalı Hacı Hüsnüzade Halit, Dramalı Hasan ve simsar Reşat idare kuruluna girmeyi başaran diğer mübadil isimlerdi.[14]

---

8 *Hizmet*, 12 Eylül 1930.

9 Sabri Yetkin (yay. haz.), *Ticari ve İktisadi İzmir Rehberi 1926* (İzmir: İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayını, 2002), 26.

10 *Vakit*, 10 Eylül 1930.

11 *Cumhuriyet*, 10 Eylül 1930.

12 Yönetim kurulu üyesi diş hekimi Mehmet Ali Bey ile yedek üye diş hekimi Ferit Cemal, Darülfünun (daha sonra İstanbul Üniversitesi) diş fakültesinden diplomalı 1920'lerde aynı muayenehaneyi paylaşan iki meslektaştılar. Bkz. Yetkin (2002), 68, 136.

13 Mübadillerin Anadolu'ya geliş öyküsü üzerine bkz. Kemal Arı, *Büyük Mübadele*, ikinci baskı (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000).

14 *Hizmet*, 9 Eylül 1930.

Buca nahiye ocağının yapısı adeta SCF İzmir teşkilatlarının bir prototipiydi. Parti yönetiminde mübadiller, profesyonel gruplar ve ekonomik sınıflar birarada yer aldılar. Dramalı Hüsnü, Dramalı çiftçi Recep, tüccar Abdullah Bey, doktor İzzeddin Bey ve makinist Asım Bey parti ocağını teşkil ettiler.[15] Konuşmaların alkış aldığı açılıştan sonra, Buca ocağı bin üçyüz üyelik başvurusu aldı. Kente bağlı diğer birimler olan Seydiköy, Değirmendere ve Cumaovası'nda idari makamlar izin vermediği[16] için bir süre şube açılamamış; fakat bir hafta sonra Seydiköy'de SCF üye sayısı üçyüz elliye ulaşmıştı.[17]

Serbest Cumhuriyet Fırkası eş zamanlı olarak İzmir vilayetine bağlı gelişmiş kasabalarda hızla örgütlendi. Bu kasabalardan biri olan Seferihisar'da, SCF ocağı Hocazade Abdurrahman riyasetinde kuruldu. Ocağın yönetim kurulu üyeliklerinde bir "sivil toplum" örgütü olan Gençler Birliği'nin başkanı M. Sezai ile tüccarlar Ömer Lütfi ve Bilal Beyler yer aldılar.[18] Kasabalıların yeni partiye yoğun ilgi göstermesi karşısında, parti yöneticileri iki gün iki gece başvuru kabul etmekle meşgul oldular.

SCF yerel teşkilatının hayata geçtiği diğer bir kasaba olan Menemen, partinin kapanışından hemen sonra Aralık 1930'da vuku bulan "İslamcı ayaklanmadan" dolayı önceden kestirilemeyecek bir öneme sahip oldu.[19] SCF ocağının açılışı bir merasimle gerçekleşti. Resmi açılıştan saatler ön-

---

15 *Hizmet*, 9, 12 Eylül 1930.

16 *Hizmet*, 16 Eylül 1930.

17 *Hizmet*, 24 Eylül 1930.

18 *Hizmet*, 17 Eylül 1930.

19 Menemen Olayı üzerine bkz. Mahmut Goloğlu, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, Kitap 1, Devrimler ve Tepkileri (1924-1930) (Ankara: Başnur Matbaası, 1972), 303-309. Değerlendirmeler için *Anadolu*, 31 Aralık 1930; *Hür Adam*, 27-29 Aralık 1930.

ce büyük kalabalıklar teşkilat binası önünde toplanmışlardı. Açılış sırasında gençler ilk üye yazılabilmek için adeta birbiriyle yarıştılar. Gün sona erdiğinde ocağın üç yüz yeni üyesi vardı. Menemen'e bağlı bir köy olan Çiğli'de ise Serbest Cumhuriyet Fırkası'na ilgi büyük olmuş ve yeni partiye beşyüz kişi katılmıştı.[20]

İzmir ilinin doğu sınırında yer alan Ödemiş, İzmir'i hinterlandı ile bağlayan demiryolu hattı üzerinde, tütün ve incir üretimi ile öne çıkmış bir kasabaydı. SCF örgütünün açılması bu kent nüfusuna sahip gelişmiş kasabada büyük bir olay oldu.[21] Yeni hükümet konağının yanındaki alanda yapılan merasim için halk bir saat öncesinden toplanmış; binlerce kişi ocak reisi Hancıoğlu Şükrü Bey, avukat Celal Bey, diş hekimi Kemaleddin Ziya Bey ve Lomlı İsmail Bey'in yapacağı konuşmaları dinlemek üzere alanda yerlerini almışlardı. Sonuçlar yeni parti için ümit vericiydi: Serbest Cumhuriyet Fırkası, Ödemiş'te dört bin üye kaydederken, kazaya bağlı Bademiye ve Adagide[22] nahiyelerinde teşkilat kurmayı başarmıştı.[23]

Torbalı, Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın teşkilat kurmayı başardığı diğer bir kasabaydı.[24] Eczacı Cevat Bey haricinde tüm idare kurulu üyeleri tüccarlar ve bir çiftçiden oluşan örgüt, iki gün içinde iki bin üye sayısına ulaşmayı başarmıştı.[25] Demiryolu hattı üzerinde konumlanmış diğer bir kasaba olan Bayındır'da, SCF örgütünün idari yapısında

---

20 *Hizmet*, 21 Eylül 1930.

21 SCF Ödemiş teşkilatı üzerine Cem Emrence, "Buhranlı Yıllar: Ödemiş'te Serbest Cumhuriyet Fırkası" *Toplumsal Tarih*, 72 (Aralık 1999), 28-32.

22 Adagide'nin ekonomik ve sosyal yapısı için bkz. *Gezi Notları - Çanakkale-Bolayır, İzmir Köyleri* (İstanbul, 1935), 29-31.

23 *Hizmet*, 28 Eylül 1930.

24 *Hizmet*, 9 Eylül 1930.

25 *Hizmet*, 9 Eylül 1930.

mübadiller ile ekonomik gruplar ortaklaşa söz sahibi oldular. Bu bağlamda, Dedeağaçlı tüccar İbrahim Bey, Gevgillili Kamil Bey ve Tütüncü Hamit Ağa kendilerine ocak yönetiminde yer buldular.[26]

SCF Kuşadası kaza teşkilatının[27] gelişimi adeta zamana meydan okudu. İlk iki günde beş yüz üye kaydına muvaffak olan ocak, ilk olarak bu rakamı sekiz yüze çıkartırken, bir süre sonra sayısı altı bine ulaşan yeni müracaatları değerlendirmekteydi.[28] Bu önemli görevi üstlenen yönetim kurulu üyelerinin mesleki dağılımı ve sosyal kimlikleri, Serbest Fırka'nın İzmir teşkilatlarında varolan ortak özellikleri yansıtıyordu. Avukat Cevdet ve Nazmi Beyler ile veteriner Sabri Bey yönetimde eğitimli grupları temsil ederken, fabrikatör Hasan Reis ile tüccardan Hacı İbrahim Ağazade Mustafa yeni partide ekonomik çıkarların rolüne işaret ediyordu. Yönetim kurulunun bir diğer üyesi olan Giritli Hasan ise mübadil kimliği ile öne çıkmıştı.

Zengin tarihsel geçmişi ile öne çıkmış büyükçe bir kasaba olan Bergama'da, SCF teşkilatının kuruluşu partinin Batı Anadolu örgüt modeli ile paralel bir yol takip etti.[29] Reis vekili tüccardan Hamdi Bey ile birlikte diğer tüccarlar Sadıkzade Naci, Hıfzı ve Hüseyin Fehmi Beyler SCF örgütünde ekonomik grupların sesi olurken, avukat Haluk, doktor Haşim ve eczacı Sıtkı Beyler yönetimde profesyonel kimlikleri ile yer aldılar. SCF Bergama ocağı iki gün zarfında üç bine yakın aza kaydetmeyi başardı.

Serbest Cumhuriyet Fırkası, İzmir'e bağlı diğer kazalar olan Tire, Urla ve Foça'da da yerel teşkilatlar kurdu. Tire'de doktor Mustafa Ali Bey'in riyasetinde faaliyete geçen SCF

26 *Hizmet*, 11 Eylül 1930.

27 *Hizmet*, 18 Eylül 1930.

28 *Cumhuriyet*, 22 Eylül 1930.

29 *Hizmet*, 12, 25 Eylül 1930.

ocağı,[30] altı yüz kişinin önünde yaptığı toplantıda "mutemetler saltanatı"nı hedef alırken konuşmasında istişare ile siyaset yapılacağını vurguladı. Halktan sekiz bin beşyüz üyelik başvurusu alan SCF Urla örgütü olağanüstü bir ilgi gördü.[31] Foça'da ise Cumhuriyet Halk Partisi mutemedi evinden dışarı çıkmaya dahi korkar hale gelmişti![32]

İzmir'in hinterlandında yer alan Manisa, dünya üzüm piyasasında önemli bir oyuncu olan Türkiye'nin, 1930 yılı itibariyle üretiminin yaklaşık yüzde yetmişini karşılayan; bağcılık ve tütün üretimiyle öne çıkmış bir vilayetti.[33] Kent, ilk olarak SCF delegasyonu ile görüşmek üzere İzmir'e bir heyet göndermiş;[34] grupta avukat Çelebizade Faruk Cevdet Bey, Köylüler Birliği başkanı keresteci Raşit Bey, Köylüler Birliği üyeleri, susamyağı fabrikası sahibi Osman ve Mustafazade Osman Beyler, tüccar Ekinlizade Bekir Fikri ve Halil Paşazade Nahir Bey yer almıştı. Kısa süre içinde kurulan Manisa SCF teşkilatı bu heyetin etkisinde oluştu.[35]

Bu çerçevede, Raşit Bey reis olurken, kentin en yüksek ekonomik değere sahip fabrikasının sahibi sermayedar avukat Çelebizade Faruk Cevdet Bey katip mevkine, çiftçi Halil Paşazade Nahir Bey ise muhasebeci görevine getirildi.[36] İdare kurulu üyeliklerinde Manisa Bağcılar Bankası kurucusu ve yönetim kurulu üyesi çiftlik sahibi bağcı Nalbantoğlu Ali Bey, avukat Kenan Bey ile doktorlar Muammer ve Şemsi Beyler yer aldılar. Kentteki tek özel hastahanenin sahibi operatör doktor Orhan Bey ve diğer bir üyenin katılımı ile

---

30 *Cumhuriyet*, 4 Eylül 1930.

31 *Hizmet*, 28 Eylül 1930.

32 *Hizmet*, 30 Eylül 1930.

33 *T.C. Manisa Vilayeti* (İzmir, Ticaret Basımevi, 1932), 24-25.

34 *Hizmet*, 5 Eylül 1930.

35 *Cumhuriyet*, 10 Eylül 1930.

36 *Hizmet*, 7 Eylül 1930; *Milliyet*, 8 Ağustos 1930.

Manisa Vilayet Meclisi toplantı halinde. Soldan dördüncü SCF Manisa Vilayeti Ocak Reisi Keresteci Raşit Bey (Manisa, *1932, s. 16*).

tamamlanan vilayet ocağı, valilikten gerekli izin alındıktan sonra faaliyete geçti.[37] Bölgede partiyi tanıtmak için yoğun çaba gösteren ocak, iki hafta içinde altı bin üye kaydına muvaffak oldu.[38]

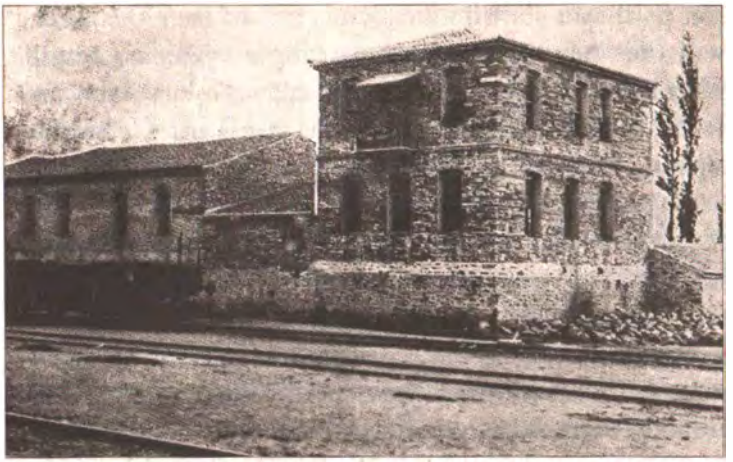
Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın Manisa'ya bağlı kasabalarda teşkilat gelişimi İzmir örneğini izledi. Merkezde yirmi bini aşkın nüfusuyla şehir kategorisine giren; ticaret, tütüncülük ve bağcılığı ile haklı bir şöhrete sahip Kasaba (Turgutlu) kazası, yeni partiyi heyecanla karşıladı.[39] SCF örgütünün kuruluşunda bölgede toplam sayısı yediyi bulan doktorlar[40] kritik rol oynadılar. Doktor İsmet Bey ocak reisi olurken, Fadıl ve Seyfeddin Beyler diğer doktor-üyeler ola-

37 *Hizmet*, 9 Eylül 1930. SCF Manisa ocağı yönetim kurulunda yer alan diğer üye Bekirağazade Osman Bey'di.

38 *Son Posta*, 21 Eylül 1930.

39 *Hizmet*, 14, 16, 18 Eylül 1930.

40 Manisa (1932), 244.

SCF Salihli teşkilatından Hacı Mustafa Efendi'nin un fabrikası (Manisa, 1932, s. 214).

rak yönetimde bulunuyorlardı. İdare kurulunda görev alan diğer üyelerden üçü tüccar, biri avukat ve bir diğeri Girit mübadiliydi.[41] Açılışta kaymakamın yasaklamasından ötürü davul çalınamayan merasimden sonra, SCF teşkilatı ilk kırk sekiz saatte beş yüz başvuru alırken, Cumhuriyet Halk Fırkası bölgede yıllardır üye bulmakta zorlanmaktaydı.

İki yüz bin dönüm arazinin büyük çiftliklerin denetiminde olduğu Salihli'de, Serbest Cumhuriyet Fırkası ocağı sermaye sahiplerinin etkisi altında kuruldu.[42] Un fabrikası sahibi ve İzmir Esnaf ve Ahali Bankası'nın büyük hissedarlarından Hacı Mustafa Efendi, yine aynı bankanın kasabada şube açması için para toplayan heyette yer alan tüccar Asaf, Ticaret ve Sanayi odası üyesi Münir Bey ile Ahali Bankası hissedarlarından Simsar şirketinden Ömer Bey yeni muha-

41 Tüccarlar sırasıyla Keresteci Hasan Bey, Kavaf Nuri ve tüccar Caferzade Ahmet olurken, diğer üyeler avukat Narlızade Hakkı Bey ve Giridi Hüseyin Avni Bey'di.

42 *Hizmet*, 9, 16 Eylül 1930.

lefet partisinin yönetim kurulunda yer aldılar.[43] Ocak idare heyetinde kendilerine yer bulan diğer üyeler ise Birgilli Emin Efendi ile avukat Fehmi Bey oldu. Teşkilat kısa sürede bin beş yüz üyeye ulaşırken, bu rakam varolan seçmen sayısının yarısına eşitti.[44]

Manisa'nın güneydoğusunda yer alan Alaşehir (Philadelphia) kazası, kente demiryolu ile eklemlenmiş; bağları ve meyan kökü üretimi ile öne çıkmış bir yerleşimdi. Bu duruma paralel olarak, Turgutlu'dan sonra vilayette en fazla üzüm yetiştirilen kasabada,[45] SCF ocağının açılışı canlı oldu. Konuşmalardan sonra limonata ve pasta ikram edilen törende özellikle örgüt binası büyük takdir topladı. SCF Alaşehir ocağının reisliğini Afşarlıoğlu Hüseyin Bey üstlenirken, ikinci günün sonunda teşkilat iki bin üyeye ulaşmıştı.[46]

Serbest Fırka, Manisa vilayetinin tarımsal ihraç ürünleri yetiştiren ova kasabaları kadar dünya pazarlarına dokumacılık ve halı ihracatı ile eklemlenen yayla kazalarında da örgütlendi. Bu noktalardan biri olan Kula'da, Çolakzade Halı Kumpanyası'na ait 950 bin lira sermayeli bir fabrika ve binlerce el tezgahı vasıtasıyla gerçekleşen halı üretimi ekonomik krizden büyük yara almıştı.[47] Bu çeşit bir konjonktürde hayata geçen SCF ocağının açılışı, davet edilen vilayet ocağı reisi Raşit Bey'in davul zurna eşliğinde kasabaya gelişi ile ayrı bir önem kazandı.[48] Yıldız otelinde yapılan kısa bir toplantıdan sonra kalabalık ve partililer Türk Ocağı'na geçtiler.

---

43 Sabri Yetkin & Erkan Serçe, *İzmir Esnaf ve Ahali Bankası'ndan Egebank'a (1928-2000)* (Istanbul: Tarih Vakfı, 2000), 56-57.

44 *Hizmet*, 2 Ekim 1930.

45 Manisa (1932), 142-146.

46 *Hizmet*, 11, 14, 16 Eylül 1930.

47 Çolakzade Halı Şirketi için bkz. Yetkin (2002), 60-61.

48 *Hizmet*, 16 Eylül 1930.

Kula Serbest Fırka kaza teşkilatı ağırlıkla ekonomik sermayeyi politik güce dönüştürmeyi başarmış kadrolar tarafından oluşturuldu. Şekercizade Etem Bey ocak reisi ilan edilirken, Ziraat Odası heyeti başkanı Hacızade Adil Efendi, Ticaret Odası heyeti başkanı ve Halk Fırkası eski idare heyeti üyesi Mustafa Bey, Ticaret Odası heyetinden İmamzade İsmail Efendi ve sermayedar Çolakzade ailesinden Çolakzade Halil, muhalefet partisinin yönetimine giren "kasabanın etki ve güç sahibi" isimleriydiler.[49]

Kula ve Demirci kasabaları gibi bin üç yüz halı tezgahı ile kadın-erkek iktisadi hayatı dokumacılığa bağlı Gördes, üretim maliyetlerini düşük tutarak ekonomik krizi savuşturmaya çalışıyordu.[50] Bu noktada, vilayet ocağından Raşit, Osman ve Nahir Beylerin aktif katılımı ile hayata geçen SCF teşkilatı, bu bölgede CHF kadroları ve toplumsal tabanının nasıl eridiğini bir kez daha gözler önüne serdi. Gördes SCF ocağı reisliğine Alaiyeli (Alanyalı) Bekir getirilirken, avukat Ali Rıza Bey, Ziraat Odası heyeti başkanı Şehitzade Rahmi Bey ile eski CHF idare kurulu ve Ticaret Odası heyeti üyesi Kadaifci Hacı Mehmetzade Hüseyin Bey yeni partiye yöneldiler.[51] Ocak faaliyet gösterebilmek için gerekli hukuki izni aldıktan bir gün sonra üyelik başvurularını kabul etmeye hazır hale geldi.[52]

Serbest Cumhuriyet Fırkası, İzmir ve Manisa'dan sonra,

---

49 Manisa (1932), 200-214. SCF'nin Kula ve Gördes teşkilatlarında yer alan iki üyenin sahip oldukları "CHF bağlantısının" SCF öncesine mi yoksa sonrasına mı dayandığını kestirmek güç. Burada, bu kişilerin kasabada sahip oldukları gücü dikkate alarak, SCF kurulmadan önce de CHF'de yer aldıkları yorumunu tercih ettim.

50 Karşılaştırmalı bir analiz için bkz. Donald Quataert, "The Carpet Makers of Uşak, Anatolia (1860-1914)", Heath W. Lowry and Ralph S. Hattox (der.) *Third Congress on the Social and Economic History of Turkey* (Istanbul & Washington: ISIS Press, 1990), 85-91.

51 Manisa (1932), 175-183.

52 *Hizmet*, 25 Eylül 1930.

incir üretimi ile dünya çapında üne sahip Aydın'da yoğun ilgi gördü. SCF Aydın vilayet ocağı parti örgütü hiyerarşisinde bir ilke imza atarak bir çiftçiyi reis olarak belirledi. Geleceğin Demokrat Parti başkanı ve Türkiye'nin bir dönem başbakanı olacak Çiftçi Adnan'nın (Menderes) ilk siyaset tecrübesi SCF "il başkanı" olarak başladı.[53] Ocak idare heyetinde yer alan ve yine kendisi gibi büyük toprak sahibi olan Yusuf ile tüccar Osman sırasıyla tarıma bağlı çıkarları ve ticaret sermayesini temsil ederken, doktor Mukadder ve Nafiz Beyler ile mühendis Hıfzı Bey, SCF yönetimini profesyonel grupların lehine dengelediler. Son olarak, idare kurulunda Aydın eski belediye başkanı ve vilayetin SCF örgütlenmesinde etkin rol oynayan Şahinzade Fuat ile Salahaddin Beyler yer aldılar.[54]

Serbest Fırka, Aydın'a bağlı noktalarda hızla yayıldı. Aydın demiryolu ağında yer alan Nazilli'de, yeni partinin 13 Eylül 1930'da yapılacak açılış töreni için usta örgütleyici doktor Ethem Vassaf Bey'in kasabaya gelmesi varolan sosyal düzeni sarsmaya yetmişti.[55] Zira, doktorun vereceği konferansı dinlemek için toplanan büyük kalabalıklar askeri kumandanın telaşlanmasına yol açtı.[56] Öte yandan, kasabada bulunan kunduracılar ve ekmekçiler cemiyetlerinin CHF'yi

53 A. Menderes'in SCF serüveni için bkz. Şevket Süreyya Aydemir, *Menderes'in Dramı* (Istanbul: Remzi Kitabevi, 1969), 77-97; Orhan Cemal Fersoy, *Adnan Menderes* (Istanbul: Mayataş, 1971), 49-69. Genel bir değerlendirme için Sabri Sayarı, "Adnan Menderes: Between Democratic and Authoritarian Populism", (der.) Metin Heper & Sabri Sayarı, *Political Leaders and Democracy in Turkey* (New York: Lexington Books, 2002), 65-85.

54 *Cumhuriyet*, 11 Eylül 1930.

55 Aydın doğumlu doktor Ethem Vassaf, Türkiye'ye psikiyatri bilimini sokan Mazhar Osman'ın asistanlığını yapmış önemli bir akıl hastalıkları uzmanıydı. Daha sonra Demokrat Parti Kocaeli milletvekilliği ve Kızılay Başkanlığı görevlerini de üstlenen Vassaf, hayatının bir kısmını geçirdiği ve doktorluk yaptığı Amerika'da 1970 yılında öldü. Bkz. Gündüz Vassaf, *Annem Belkıs*, beşinci baskı (Istanbul: İletişim Yayınları, 2000).

56 *Hizmet*, 19 Eylül 1930.

Aydın'da SCF heyeti, soldan üçüncü ***Adnan Menderes*** ***(Okyar & Seyitdanlıoğlu, 1999, s. 215).***

bırakıp Serbest Cumhuriyet Fırkası tarafına geçmesi muhalefetin çekim alanını gösteriyordu. Bu duruma misilleme yapmak isteyen Cumhuriyet Halk Fırkası, belediye aracılığıyla ekmeğin fiyatını kalitesine göre 16'dan 14'e, 14'ten 12'ye, 12'den 10 kuruşa kadar indirme yoluna gitti.

Aydın sınırları içinde yer alan bir ova kasabası olan Söke'de, SCF ocağı herkesin güvenini kazanmış Aydınlı postacı oğlu Kazım Necip Bey tarafından faaliyete geçti.[57] İdare kurulunda mübadil ve profesyonel meslek sahibi üyelerin yer aldığı teşkilatta, Giritli Kemal, eczacı Halil Bey, Çakmakzade Emin Kazım ve Ali Rıza oğlu Celal Bey ocak yönetiminde görev aldılar. SCF Söke ocağı ilk yirmi dört saat içerisinde beş yüz üye kaydetmeyi başarırken, bir hafta sonunda yeni partiye katılan kişi sayısı iki bine ulaşmıştı.[58]

57 *Hizmet*, 22 Eylül 1930.

58 *Hizmet*, 26 Eylül 1930.

Muğla sınırına yakın Bozdoğan kazası da Serbest Cumhuriyet Fırkası'nı sevinçle karşıladı.[59] Özellikle Aydın vilayet ocağından örgütleyici Fuat Bey ile Batı Anadolu teşkilatlarının kurulmasında kritik rol oynayan doktor Ethem Vassaf Bey'in kasabaya gelişi, SCF ocağının açılışında duyulan heyecanı artırmıştı. O kadar ki Türk Ocağı'nda yeni partinin prensiplerini anlatan bir konferans veren doktor Ethem Vassaf Bey'in konuşması, Bozdoğan'ın CHF'li yöneticileri tarafından merakla takip edildi. Günün sonunda, kaza örgütünün başına Helvacızade İsmail Hakkı Bey getirilirken, muhalefet partisine ilk günde üç yüz üye yazıldı.

Serbest Cumhuriyet Fırkası, Aydın'a bağlı kasabalar olan Çine ve Kemeraltı'nda da faaliyete geçti.[60] Çine'de parti organizasyonunu yapan emekli bir kaymakam ve eski bir asker olurken, Kemeraltı nahiye teşkilatı Batı Anadolu modelini daha yakından takip etti.

Ocak yönetimi profesyonel gruplar, göçmenler ve tüccarlar arasında paylaşıldı. Bu çerçevede, avukat Ömer Fuat Bey, doktorlar Demir Ali ve Manastırlı İsmail Hakkı Beyler ile birlikte Salepçizade Refik Bey ve Manisa Bağcılar Bankası kurucularından eski İttihat ve Terakki üyesi manifaturacı Giritli tüccar Safder Bey yönetim koltuklarında oturmaktaydılar.[61]

Serbest Cumhuriyet Fırkası Yenipazar nahiye ocağı 19 Eylül 1930'da faaliyete geçti.[62] Vilayet ocağından Şahinzade Fuat ve kaza teşkilatından Nuri Bey'in hazır bulunduğu açılışta, yeni parti şerefine Türk Ocağı'nda bir ziyafet verildi. Doktor Ethem Vassaf Bey'in bir konuşma yaptığı toplantıda, Mustafa

59 *Hizmet*, 25, 29 Eylül 1930.

60 *Hizmet*, 17-18 Eylül 1930.

61 A. Gündüz Ökçün, *İktisat Tarihi Yazıları* (Ankara: Sermaye Piyasası Kurulu, 1997), 237.

62 *Hizmet*, 22 Eylül, 2 Ekim 1930.

Kemal ve Fethi Bey uzun süre alkışlandı. M. Recep'in riyasetinde kurulan SCF ocağında birisi hafız iki hacı üye de yer aldı. Teşkilat, Kendir pazarında helvacı İsmail Bey'in otelinde, Cuma günleri hariç her öğleden sonra açıktı.

Serbest Fırka, yoğun destek gördüğü İzmir, Manisa ve Aydın'dan sonra Balıkesir, Muğla ve Denizli vilayetlerinde teşkilatlanma atağına geçti. SCF delegasyonunun Eylül ayında yaptığı Batı Anadolu turu kapsamında örgütlenen, Balıkesir vilayet ocağının Batı Anadolu teşkilat modelinden temel farklılığı, Kemalist geleneğin mesafeli baktığı gruplara temsil olanağı tanımış olmasıydı.[63] Bu bağlamda, Nakşibendi Şeyhi İbrahim Sururi, Hafız Abdürrahim ve Hacı Emin Ahmet Efendi yeni partinin toplumda bir çeşit dini prestije sahip üyeleri olurken,[64] eski (sabık) Belediye Korucubaşısı ve Hürriyet ve İtilaf Fırkası Reisi Bozukzade Mehmet Rıfat, Türk milliyetçiliğinin merkezci İttihat ve Terakki çizgisinin dışında siyasi bir geçmişe sahipti.[65] Bununla birlikte ocak yönetiminde profesyoneller grupları da görmek mümkündü.[66]

Serbest Fırka Balıkesir'e bağlı birçok kazada örgütlendi. Bunların içinden hakkında bilgi sahibi olduğumuz Edremit ocağı yoğun ilgi gördü. İki bin kişi Edremit'te yeni partiye kayıt olmuştu. Edremit'e bağlı Havran nahiyesinde Heçinzade Hüseyin ve Memduh Beyler tarafından hayata geçirilen SCF ocağı, bin üye ile varolan seçmen sayısının yarısına

---

63 *Hizmet*, 4, 7 Ekim 1930.

64 *Vakit*, 10 Eylül 1930. *Vakit* gazetesi bu durumdan SCF milletvekili Naki Bey ile birlikte örgütleyici konumunda gözüken eski (sabık) milletvekili ve maarif vekili Vehbi Bey'i suçlamaktaydı.

65 Hürriyet ve İtilaf Partisi taraftarlarının yeni partiye girişini engellemeye yönelik bir girişim için bkz. "Eski İtilafçıların Yeni Fırkada Yeri Yok", *Milliyet*, 20 Ağustos, 24 Eylül 1930.

66 *Cumhuriyet*, 10 Eylül 1930. Doktor Nef'i Bey ve avukat Gürcü Mehmet Tevfik Beyfendi SCF yönetiminde eğitimli grupların sesi olmuştu.

ulaşırken, partinin başarısı örgütün sabahtan akşama kadar açık kalmasından kaynaklanıyordu. Eski Cumhuriyet Halk fırkalı Bilalzade manifaturacı Ahmet ve kereste tüccarı Kenan Beyler[67] tarafından organize edilen Susurluk teşkilatının açılışı ise 21 Eylül 1930'da yapılacaktı.[68]

Serbest Fırka'nın güç kazandığı diğer bir nokta Muğla'ydı. Parti, İzmir teşkilatından iki önemli örgütçü üyesi olan İzmir vilayet katipliğine bir süre önce getirilen doktor Ethem Vassaf Bey ile eski vali Müştak Lütfi Bey'i bu kente göndermişti. Yirmi otomobil ve halk tarafından karşılanan SCF delegasyonu daha sonra SCF vilayet ocağına geçerek kaza heyetleri ve muhtarları kabul etti.[69] Bölge basınında yer alan haberlere göre Milas kaza ocağı ise Aydın sınırına yakınlığı dolayısıyla eylül ayı gibi erken sayılabilecek bir tarihte faaliyete geçmişti.[70] Ocağın idare heyetinde tüccarlar ve bir avukat ile birlikte Türk Ocağı eski reisi Nazmi Bey yer alırken muhalif basına göre SCF kasabada o kadar popüler olmuştu ki Türk Ocağı haricinde herkes yeni partiye yakındı!

SCF Denizli teşkilatı yeni parti yanlısı *Hizmet* gazetesi editörü Zeynel Besim ve yetenekli örgütleyici doktor Ethem Vassaf Bey'in çabalarıyla hayata geçirildi.[71] "Mutemetler saltanatı ve Büyük Buhran'dan çok müteessir olan Denizli halkı"nın yeni fırkaya büyük ilgi gösterdiği kentte, Zeynel Besim ve Ethem Vassaf Bey birer konuşma yaptılar. SCF Denizli ocağı şekillendiğinde, ekonomik sınıfların gözardı edilemez bir üstünlüğü ortaya çıktı. Tüccar sınıfından Kadı-

67 *Cumhuriyet*, 21 Eylül 1930.

68 *Son Posta*, 21 Eylül 1930.

69 *Cumhuriyet*, 23 Ekim 1930.

70 *Hizmet*, 23 Eylül 1930.

71 *Hizmet*, 11-12, 17 Eylül 1930.

köylü Ragıp muhasip görevine getirilirken, diğer tüccarlar Rasih ve Callı Osman'a, fabrika sahipleri Baytar Vasıf ve Halil Beyler yönetim kurulu üyeleri olarak katıldılar. Bununla birlikte, avukatlar da ocak yönetiminde söz sahibi oldular: Reisliğe eski CHF'li Ragıp getirilirken, Niyazi Bey katip, Etem Bey ise üye koltuğunda oturmaktaydı.[72]

Değerlendirme

Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın örgütlenme faaliyetlerinde aslan payını Batı Anadolu bölgesi aldı. Muhalefet partisi, yerel gazetelerden derlediğim bilgilere göre, altısı vilayet ve otuzu kazalarda olmak üzere en az 63 noktada parti teşkilatı kurmayı başarmıştı. Bu çeşit bir kitlesel mobilizasyonun oluşmasında en önemli etken ekonomik kriz oldu. Ekonomik faktör, bölgenin dünya ekonomisine doğrudan bağımlı yapısından dolayı yıkıcı bir etki yaparken, aynı zamanda farklı ajandaları olan sosyal grupların ortak bir cephede, yani Serbest Cumhuriyet Fırka'sında toplanmasını sağladı.

Bu çerçevede değerlendirildiğinde, SCF'nin Batı Anadolu'da gösterdiği yüksek performans, parti hakkında çarpıcı eğilimleri ortaya koydu. Bunlardan ilki, Batı Anadolu SCF teşkilatlarının ağırlıkla profesyonel kadrolar ve ekonomik sınıfların egemenliğinde hayata geçmiş oluşuydu. Yerel gazetelerden kimliklerine ulaşabildiğim 204 üyeden, meslek ve sosyal kimliklerine göre sınıflayabildiğim 137 tanesi hakkında yaptığım hesaplamalar, ocak yönetim kurullarında ekonomik sınıfların payını yüzde 37, profesyonel grupların katılımının ise yüzde 33 oranında olduğunu gösteriyor (Tablo 6).

---

72 Diğer bir yönetim kurulu üyesi ise Çillizade Fehmi'ydi. *Son Posta*, 13-14 Eylül 1930.

TABLO 6
SCF Batı Anadolu Ocakları

	İzmir	Manisa	Aydın	Muğla	Denizli	Balıkesir	Toplam	%
Ekonomik gruplar	26	19	4	2	6	2	59	37.8
Profesyonel kadrolar	23	15	7	1	4	2	52	33.3
Mübadil kimlik	10	3	3	-	-	-	16	10.3
Bürokratik geçmiş	3	4	3	1	1	3	15	9.6
Dinsel bağlantı	5	3	3	-	-	3	14	9.0
Toplam	67	44	20	4	11	10	156	100
Gözlem/ GenelToplam	62/89 (+5)	36/53 (+8)	18/35 (+2)	4/4	9/10 (+2)	8/13 (+2)	137/204 (+19)	67.1

† Gözlem: Sosyal kimlik ve meslekleri hakkında bilgi sahibi olduğum kişi sayısı. Toplam: Bu kişilere ait toplam meslek ve sosyal kimlik sayısı. (+ parantezi): bir kişinin birden fazla kategoriye dahil olmasından kaynaklanan toplam ile gözlem arasındaki fark. Genel Toplam: İsimlerine ulaşabildiğim tüm üyeler.

Ticaret, finans, toprağa bağlı çıkarlar, sanayi ve hizmet sektörü olarak tasnif ettiğim ekonomik grupların içinde ağırlığa sahip olanlar tüccarlardı. Kriz atmosferinde muhalefet partisinin serbest ticaret ve tekellere karşı söyleminden derinden etkilenen tüccarların, ekonomik aktörler kümesi içinde temsil oranı yüzde 70'e yakındı. Bu grubu takip eden toprak sahipleri, fabrikatörler ve finans işleri ile uğraşanların oranları ise yüzde 3 ile yüzde 13 arasında değişmekteydi. Başka bir deyişle, SCF Batı Anadolu teşkilatlarına damgasını vuran, pazar ideolojisi etrafında örgütlenen ve krizden çıkış yolu arayan tüccarlar olurken büyük toprak sahipleri ve imalat sanayine ait çıkarlar bu yeni açılıma eklemlenmeyi tercih etmişlerdi.

Diğer ilginç bir gözlem ekonomik çıkarların Serbest Fırka teşkilatları içerisinde nerede temsil edildiğine ilişkindi

(Tablo 7). Batı Anadolu sathında kurulmuş tüm SCF teşkilatlarını temel alarak yaptığımız analiz, ekonomik grupların payını yüzde 37 oranında verirken, vilayet bazında yapılan bir değerlendirme bu oranı yüzde 34'e kadar çekiyordu. SCF kaza teşkilatlarında ise ekonomik grupların payı çarpıcı biçimde yüzde 45'e kadar çıkmaktaydı. Rakamların gösterdiği üzere, SCF Batı Anadolu örgütlerinde ekonomik çıkarların siyasi temsili ağırlıkla büyük kasabalar üzerinden olmuş ve bu durum muhalefet partisinin ülkenin diğer bölgelerine nazaran Batı Anadolu'da daha geniş bir teşkilat ağına kısa sürede ulaşmasını mümkün kılmıştı. Başka bir deyişle, SCF'nin parlayan yıldızı Batı Anadolu, muhalefetin bölgede itici gücü ise ekonomik aktörlerin kontrol ettiği kasaba örgütleri oldu.[73]

TABLO 7
Batı Anadolu Teşkilatlarında
Ekonomik Gruplar ve Profesyonel Kadrolar

	Genel (%)	*Vilayet (%)*	*Kaza (%)*
Ekonomik gruplar	37.8	34.9	45.7
Profesyonel kadrolar	33.3	46.6	27.1
Toplam	71.1	81.5	72.8

Ancak ekonomik grupların Batı Anadolu Serbest Fırka ocaklarını tamamen kontrol ettiği hükmü gerçeği ifade etmekten uzak bir yaklaşım olurdu. Geç Osmanlı döneminde aldıkları Batılı yüksek öğrenim, sahip oldukları entelektüel birikim ve kendilerini toplum ve devlete karşı konumlandırışları itibarıyla, birer toplum-önderi olan profesyonel sınıflar (ya da Osmanlı-Türk aydını) Serbest Fırka teşkilatların-

73 Keza, 1920-1957 yılları arasında Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde yerellik ile siyasi temsil arasındaki en kuvvetli bağı ekonomik aktörler kurdular. Frederick W. Frey, *The Turkish Political Elite* (Cambridge, Mass.: M.I.T. Press, 1965), 92-93, 123.

da tarihi bir rol oynadı. Batı Anadolu genelinde bakıldığında yönetime katılım oranları yüzde 33 düzeyinde kalan eğitimli sınıfların payı, bölgede kurulan vilayet ocaklarını değerlendirdiğimizde 13 puanlık bir artışla yüzde 46'ya kadar çıkıyordu. Dolayısıyla, ekonomik grupların kaza ocaklarında artan gücü, vilayet teşkilatlarında profesyonel kadrolar lehine dengelenmişti.

Bu noktada altı çizilebilecek iki noktadan biri eğitimli gruplar içinden kimliğini saptayabildiğim 50 teşkilat üyesinden 41 tanesinin doktor ve avukat olmasıydı.[74] Bu anlamda, muhalefet partisindeki doktor ve avukatların koalisyonu, sırasıyla Osmanlı aydın geleneğinin Batıcı kanadı ile 1946 sonrası çok partili hayatın siyasi aktörlerini biraraya getiren geçici bir ittifakı simgeliyordu. Öte yandan, parti teşkilatlarında ulusal ölçeğe çıkıldıkça eğitimli grupların güçlerini artırmaları, SCF kurucuların nasıl bir muhalefet tasarladıklarının ipuçlarını vermekteydi: Bir taraftan, profesyonel kadroların sınıfsal yapısı genç Türk Cumhuriyeti'nin yönetici profilini yansıtırken, öte yandan bu grubun siyasal rejime tehdit oluşturma riskinin düşük oluşu yeni parti için işleri kolaylaştırmıştı.[75]

Meslek ve kimlik bilgilerine ulaşabildiğim SCF Batı Anadolu örgütü yönetim kurulu üyelerinin geride kalan yüzde 29'unu ise mübadiller, bürokratik geçmişten gelenler ve dini prestij sahibi üyeler oluşturdular (Tablo 6). Üç grup arasında eşite yakın dağılan son yüzde yirmi dokuzluk dilim içerisinde, Yunanistan göçmeni mübadillerin konumu kay-

74 Türkiye Büyük Millet Meclisi'de 1920-1954 yılları arasında görev almış milletvekillerinin mesleki kompozisyonu avukatlar ve doktorların ağırlığını ortaya koyar. Bkz. Frey (1965), 182.

75 Bürokratlar, profesyoneller ve ekonomik sınıfları kapsayan yönetim şemasında, ilk grubu büyük oranda alaşağı eden SCF, Osmanlı-Türk idare geleneğine bağlı kalarak liderlik pozisyonlarında ekonomik ajanları profesyonel kadrolara bağlı kıldı.

da değerdi. Toprak, iskan, uyum ve ekonomik sorunları devam eden mübadiller muhalefet partisine aktif olarak destek verdiler.[76] Bu noktada diğer ilginç bir gözlem, yüzde doksanı çiftçilerden oluşan mübadillerin sadece nahiye ve kaza teşkilatlarında kendilerine yer bulabilmeleriydi.

Devletin sivil ya da askeri bürokrasisinde görev almış, yerel ya da ulusal ölçekte siyaset yapmış veya devletten bağımsız bir "sivil toplum" kuruluşunda çalışan kişileri kapsayan bürokratik geçmiş kategorisinin Batı Anadolu'da popülaritesi yüksek değildi. Zira, SCF'nin bölgede güçlü biçimde örgütlenmesini sağlayan serbest pazar ideolojisi ile profesyonel kadroların toplumsal mühendislik projesi, muhtemelen Cumhuriyet Halk Fırkası ile özdeşleştirdikleri bürokrasiyi ve bürokratik kadroları ya bir engel ya da çürümüş bir yapı olarak görmelerini kolaylaştırıyordu.

Muhalefetin Batı Anadolu'da dini prestije sahip üyelerini belirlerken hacı, hafız ve aileden dinsel bir geçmişe sahip sosyal aktörleri dahil ettim. Bu kişileri doğrudan "İslamcı siyaset" ya da muhafazakar ideoloji ile özdeşleştirmenin tehlikesine dikkat çektikten sonra vurgulamak istediğim nokta Cumhuriyet Halk Fırkası milletvekillerinin de yoğun biçimde eleştirdikleri Balıkesir teşkilatı haricinde,[77] SCF vilayet ocaklarında dini prestije sahip üyelere tesadüf edilmemesiydi. Başka bir deyişle, mübadiller ile birlikte dinsel kimlikler daha küçük, gücü sınırlı fakat yerelle bağlantıları daha kuvvetli olan kaza ve nahiye ocaklarına itilmişlerdi.

Son olarak, ampirik düzeyde kanıtlaması henüz güç olmakla beraber, SCF'ye ait gazete haberlerinin satır araların-

---

76 Hükümeti destekleyen basın, Fethi Bey'e mübadele meselesini "siyasete alet etmemesini" tavsiye ediyordu. Bkz. Siirt Mebusu Mahmut, "Ölçüsüz Sözler", *Milliyet*, 10 Eylül 1930.

77 Balıkesir'de çıkan *Türk dili* Gazetesi SCF vilayet ocağı ile irtica arasında bağlar olduğunu iddia etmekteydi. Bkz. *Vakit*, 11 Eylül 1930.

da kendini belli eden başka bir eğilim, özellikle iç Batı Anadolu yöresinde, CHF teşkilatlarından yeni partiye geçişlerin yaşanmasıydı. Bu anlamda, hükümet partisinin bölgede gücünün eridiğini fark eden bazı nüfuzlu kimselerin muhalefet partisine geçmiş olmaları olası. Bu durum özellikle yayla kasabaları, Muğla ve Denizli'de göze çarparken, Aydın'ın kazalarında Türk Ocakları'nın Serbest Fırka'ya lojistik destek sağlaması kayda değer bir olaydı.

Diğer bölgelerde SCF örgütlenmeleri

Serbest Cumhuriyet Fırkası, Batı Anadolu'yu örgütleme konusunda gösterdiği başarıyı daha sınırlı bir çapta Çukurova, Karadeniz sahilşeridi, Trakya, güney Marmara ve İç Anadolu'da tekrarladı. Bu çerçevede, muhalefet partisi tabanını hızla Çukurova ve Antalya bölgelerinde genişletme yoluna gitti. Özel hastahane sahibi doktor Burhanettin Bey'in üstün gayretleriyle kurulan Antalya teşkilatına,[78] kısa bir süre içinde iki bin kişi müracaat ederken,[79] "söz söyleme hakkı"[80] üzerine verilen konferans ve nutukları dinleyenlerin sayıları binleri buluyordu.[81] Çoğu zaman problem dinleyicilere yetecek kadar yer olmamasıydı.[82] SCF Antalya vilayet ocağı reisi ve daha sonra Demokrat Parti'den milletvekili seçilecek Burhanettin (Onat) Bey'i,[83] Burdur teşkilatının örgütlenmesinde de aktif olarak görüyoruz.[84]

---

78 *Cumhuriyet*, 4 Eylül 1930.

79 *Son Posta*, 20 Eylül 1930.

80 *Son Posta*, 21 Eylül 1930.

81 *Vakit*, 20 Eylül 1930; *Cumhuriyet*, 21 Eylül 1930.

82 *Son Posta*, 11 Ekim 1930.

83 Muhammet Güçlü, *Dr. H. Burhanettin Onat ve Hayatı (1894-1976)* (Antalya: Antalya Ticaret ve Sanayi Odası Kültür Yayını, 2004).

84 *Hizmet*, 29 Eylül 1930.

Serbest Fırka, Antalya'nın doğusuna ilerledikçe teşkilat yapılması için tüccarlardan sürekli çağrılar aldığı, ekonomik kriz ve borçlarla savaşan Çukurova'da adeta gövde gösterisi yaptı.[85] Fethi Bey'i işlerinin yoğunluğundan dolayı kentlerine getirtemeyen Adanalılar, bölgede SCF ocaklarının kurulması için[86] İzmir örgütünden eski Adana valisi Müştak Lütfi Bey'i ikna etmeyi başardılar.[87] Eski vali henüz Adana'ya ulaşmadan önce, adeta tüm kent kendisini bekliyordu.[88] Tren gelmeden önce dükkanlar kapanmış ve bando kendisini karşılamak üzere karanlıkta on bine yakın halk ile birlikte istasyonda yerini almıştı.[89] Tren, Pozantı ve Yenice'ye ulaştıktan sonra doktor, avukat, çiftçi ve tüccarlardan oluşan toplam altmış kişilik bir heyetler topluluğu SCF temsilcisine Adana'ya kadar eşlik ettiler.

Müştak Lütfi Bey kendisine gösterilen yoğun ilgi karşısında bir süre halkla yürüdü ve istasyondan güçlükle çıkarak Yeni Otel'e geçti. Burada, kendisini görmeye gelen komiteler ve esnaf teşekkülleri ile görüşen eski vali, dışarıda bekleyen büyük kalabalığa otel balkonundan kısa bir konuşma yaptı.[90] SCF örgütleyicisinin Adana'da son durağı valilik oldu.[91] Bu arada, Adil Bey'in riyasetinde toplanan SCF Adana ocağı, katipliğe Adana'nın işgal yıllarından o güne kadar aralıksız yayında kalan tek gazetesini (*Yeni Adana*) çıkaran gazeteci Ahmet Remzi (Yüreğir) Bey'i getirirken,[92] Çukurova'nın en

85 *Son Posta*, 20 Eylül 1930.

86 *Akın*, 14 Eylül 1930.

87 *Hizmet*, 19 Eylül 1930; *Vakit*, 20 Eylül 1930.

88 *Akın*, 22 Eylül 1930.

89 *Son Posta*, 23 Eylül 1930.

90 *Hizmet*, 23 Eylül 1930.

91 *Akın*, 23 Eylül 1930.

92 *Yeni Adana*, 9 Kasım 1930. Aslen öğretmen olan Ahmet Remzi Bey, Çukurova'da Fransız işgaline karşı sürdürülen direnişe çıkardığı gazete ve Adana Mü-

büyük ovası olan Ceyhan'da bir süre sonra kurulan SCF ocağı; profesyoneller, eski bürokratlar ve tüccarları biraraya toplamıştı.[93]

Müştak Lütfi Bey, daha sonra Adana'dan ayrılarak büyük kalabalıkların kendisini bayraklar, davul ve zurnalarla karşıladığı Mersin'e ve sekiz saat kaldığı Tarsus'a[94] hareket etti. Mersin'de trenden indikten sonra on dakika boyunca halkla yürüyen eski vali daha sonra arabaya binerek konuşma yapacağı SCF binasına ulaştı. Memalik-i Şarkiye Fransız Bankası müdürü Cevat Nizami Bey[95] tarafından teşkil edilen[96] SCF Mersin ocağı, profesyonel gruplar ile ekonomik çıkarların gölgesinde faaliyetlerine başladı. Yönetim kurulunda SCF eğilimli *Akın* gazetesinin sahibi Ata Çelebi Bey, eczacı Tevfik Bey ve diş hekimi Saim Bey eğitimli grupları temsil ederken,[97] o yıl kurulan Mersin Ticaret Bankası'nın beş kurucu üyesinden biri olan zahire tüccarı Müftüzade Bahaddin Bey ile büyük toprak ağası Hacı Yakupağazade Hacı Ömer Bey ocakta büyük sermaye sahiplerinin rolünü işaret ediyordu.[98]

Serbest Fırka'nın Karadeniz sahilşeridinde bulduğu destek Çukurova'yı aratmayacak cinstendi. Yeni parti bölgesel örgütlenme faaliyetlerine eski onbeşinci fırka kumandanı Şefik Avni yönetiminde Samsun'da başladı. Yüzyılın başın-

---

dafa-i Hukuk Cemiyeti'ni kurarak katkıda bulunmuş; SCF tecrübesinden sonra 1946-1950 yılları arasında CHF milletvekilliği yapmıştır.

93 *Yeni Adana*, 7 Ekim 1930. SCF Ceyhan ocağında avukat Ali Fahri Bey, eczacı Ali Rıza Bey, eski komutan Remzi Paşa, keresteci Abdürrahim Efendi ve eski (sabık) sandık emini Hacı Ahmet Efendi yer aldılar.

94 *Akın*, 29 Eylül 1930; *Son Posta*, 3 Ekim 1930.

95 Cevat Nizami Bey daha önce de İtibar-ı Milli Bankası İzmir Şubesi müdürü olarak karşımıza çıkıyor. Bkz. Yetkin (2002), 32-35.

96 *Cumhuriyet*, 24 Eylül 1930.

97 *Akın*, 23 Eylül 1930.

98 Ökçün (1997), 259-260.

da tütün[99] ve ticaret sayesinde yıldızı bir liman kenti olarak parlayan Samsun,[100] 1920'li yıllarda ilk olarak Drama ve Kavala'dan gelen mübadillerin yerleştirilmesinde karşılaşılan sorunlar,[101] borca batmış belediyenin temel kent hizmetlerini sunmakta zorlanması[102] ve daha sonra ekonomik krizin sayıları on binleri bulan tütün üreticilerini olumsuz etkilemesiyle zor günler geçirmekteydi.[103]

İlk toplantısını bu çeşit bir tarihsel ve ekonomik arkaplanda Samsunpalas'ta yapan SCF Samsun vilayet ocağı, yönetim kurulunda profesyonel kadrolara ağırlık verdi.[104] Vilayette siyasi gücünü kısa sürede artıran muhalefet partisi, tütünleri ile dünya çapında üne sahip Bafra ve Çarşamba kazalarına ulaştı.[105] SCF Bafra ocağı, Cennetlikzade İbrahim Bey tarafından hayata geçirilirken, diş hekimi Yekta Bey, avukat Yusuf Kemal Bey ve Hafız Mustafa diğer üç üye ile birlikte yönetim kurulunda yer aldılar.[106]

Amasya'da ise SCF bölgesel organizatörü Şefik Avni Bey kente ulaşmadan önce, hava gergindi. Muhtarlar, ağalar ve

---

99 Donald Quataert, *Osmanlı Devleti'nde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş (1881-1908)* (Ankara: Yurt Yayınları, 1987), 23-43.

100 M. Emin Yolalıcı, *IX. Yüzyılda Canik (Samsun) Sancağının Sosyal ve Ekonomik Yapısı* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1998).

101 Arı (2000), 120-124, 150-152; *Hareket*, 8 Ocak 1930.

102 *Hareket*, 15 Ocak 1930.

103 1930 yılı itibariyle, Türkiye'de tütün ekili arazilerin yüzde 19'unda toplam üretimin yüzde 15'ini gerçekleştiren Samsun çiftçileri, dünya piyasasındaki gelişmelere paralel olarak üretim miktarlarını her sene yeniden belirlemek zorundaydılar. Fakat Türkiye'nin ortalama tütün ihraç fiyatı 1926 yılından başlayarak sürekli bir düşüşe geçti. Bu çerçevede, 1930 fiyatları 1925'e göre yüzde 26 oranında gerilemişti. Bkz. *Marmara Gücü* (Ankara: Ulusal Ekonomi ve Artırma Kurumu, 1936), 47-48.

104 SCF Samsun idare heyetinde avukat Bahri Bey (katip), eczacı Reşit Can Bey, doktor Osman Nafi Bey, tüccardan Kulaksızzade Kenan (muhasebeci) ve diğer dört üye yer aldı. Bkz. *Son Posta*, 26 Eylül 1930; *Cumhuriyet*, 26 Eylül 1930.

105 *Cumhuriyet*, 28 Eylül 1930.

106 *Son Posta*, 28 Eylül 1930.

jandarma, halkı yeni partiyle bağlantı kurmaması yolunda uyarıyor ve baskı altında tutmaya çalışıyordu.[107] SCF Amasya vilayet ocağı tüm engellemelere rağmen 13 Ekim 1930'da açıldı. Günde ortalama 97 kişiyi[108] kaydeden yerel teşkilat, gece gündüz yeni üye yazımı ile meşguldü.[109] Amasya ve Samsun'a ek olarak, Serbest Fırka, Trabzon ve Giresun'da örgütlendi. SCF Trabzon teşkilatının açılışı güzel bir törenle yapılırken,[110] Erzurumlu emekli bir asker olan Dedezade Ziya Bey parti örgütünü Giresun'da kurmaktan sorumlu oldu.[111]

Serbest Fırka, dünya ekonomisi ile bütünleşmiş Batı Anadolu, Çukurova ve Karadeniz sahilşeridi ile birlikte iç pazarlar için üretim yapan Trakya, güney Marmara ve İç Anadolu bölgelerinde örgütlendi. Bu çerçevede, İstanbul pazarı için üretim yapan ve sosyal dokusu göçmen kimliği üzerinden şekillenmiş (Doğu) Trakya'da, yeni parti büyük ilgi gördü.[112] Bölgede etkisini iyiden iyiye hissettiren ekonomik kriz, göçmen kimliğinin yarattığı uyum sorunları ve Yahudi azınlığın yeni partiye yönelmesi, Serbest Fırka'nın geniş bir toplumsal taban ve aynı zamanda yerel örgütlenme ağını genişletmek için gerekli olan maddi kaynağı bulabilmesini kolaylaştırmıştı.[113]

---

107 *Son Posta*, 20 Ekim 1930.

108 *Son Posta*, 20 Ekim 1930.

109 *Son Posta*, 22 Ekim 1930.

110 *Son Posta*, 15 Kasım, 3 Aralık 1930.

111 *Cumhuriyet*, 28 Eylül, 1 Ekim 1930.

112 *Hizmet*, 27 Ağustos 1930. Samsun ve Niğde haricinde büyük çoğunluğu Trakya, Marmara ve Batı Anadolu'ya yerleştirilen göçmenlerin sayısı C. Geray'ın yaptığı hesaplamalara göre 1923-1930 yılları arasında 578.361 kişiydi. Bkz. Cevat Geray, "Türkiye'de Göçmen Hareketleri ve Göçmenlerin Yerleştirilmesi", *Amme İdaresi Dergisi* 3(4), 1970, 8-36.

113 Edirne'deki Bulgaristan Başkonsolosu'nun Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği 20 Ekim 1930 tarihli rapor. Aktaran Mete Tunçay, *T.C.'nde Tek Parti Yönetiminin Kurulması, 1923-1931* üçüncü baskı (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999), 273-274.

Trakya'da Serbest Fırka teşkilatlarının kurulması işini emekli fırka kumandanı Hasan Tosun Bey üstüne alırken,[114] kumandan henüz Edirne'ye ulaşmadan, Kasım ve İbrahim Beyler'in Edirne, Dingillioğlu Şevket ve avukat Tahir Beyler'in de Kırklareli'nden sorumlu olacağına dair spekülatif haberler etrafı sarmıştı.[115] Fakat beklenen olmadı ve Edirne Barosu başkanı Hayrettin Bey Edirne'de, Burgaz'da avukatlık yapan Celal Bey Kırklareli'nde ve diş hekimi Ahmet Rıfkı Bey Uzunköprü'de yeni partiyi kurmakla görevlendirildi.[116] Özellikle ekonomik krizden dolayı ticaretin durma noktasına geldiği Uzunköprü'de,[117] muhalefet partisinin teşkili sırasında kitapçı Aziz, Şükrü ve Sabri Bey'lerin konuşma yaptığı bir miting düzenlenirken,[118] Vize'de teşkilat örgütleyicisi doktor Kemal Bey oldu.[119] SCF Vize ocağı hayata geçtiğinde tüm idare kurulu üyeleri tüccarlardan oluşmaktaydı.[120]

Muhalefet partisi, Trakya örneğinde olduğu gibi güney Marmara sahillerinde güçlendi. 6 Eylül 1930 gibi erken bir tarihte açılan Bursa vilayet ocağının önemli bir özelliği, diğer SCF ocaklarında görülmeyen bir düzeyde, siyaset sınıfının profesyonel kadrolarla birlikte yönetimde söz sahibi olmasıydı.[121] Bu bağlamda, yönetime giren iki doktor ve üç avukatın yanında,[122] eski milletvekili Ali Rıza, belediye

114 *Cumhuriyet*, 21 Eylül 1930.

115 *Edirne Postası*, 29 Ağustos 1930.

116 *Edirne Postası*, 5 Eylül 1930; *Vakit*, 9 Eylül 1930.

117 İstanbul'dan gelen demiryolunun 272'inci kilometresi üzerinde bulunan Uzunköprü; üzüm bağları, peynir, tereyağı ve pancar üretimi ile öne çıkmış büyük bir kasabaydı. Bkz. *Edirne* (İstanbul: Kanaat Kütüphanesi, 1932), 92-93.

118 *Cumhuriyet*, 15 Eylül 1930.

119 *Cumhuriyet*, 30 Eylül 1930.

120 *Son Posta*, 30 Eylül 1930.

121 *Cumhuriyet*, 8 Eylül 1930.

122 Doktorlar sırasıyla Nasuhi Esat ve Münir Halil, avukatlar ise Osman, İsmail Hakkı ve Asaf Beyler'di.

meclisi üyesi Talat ve eski belediye başkanı Hasan Sami Beyler yer aldılar. Serbest Fırka, Bursa vilayetindeki etkinlik alanını hızla genişleterek Mudanya, Orhangazi, Gemlik, İnegöl ve Kemalpaşa'da teşkilatlar açmayı başardı.[123] SCF teşkilatlarının Marmara bölgesinde kurulduğu başka bir nokta Adapazarı'ydı. SCF ocağı, parti milletvekili İbrahim Bey tarafından hayata geçirilirken idare kurulunda eski bir belediye başkanı, iki avukat ve bir doktor yer aldı.[124]

Serbest Cumhuriyet Fırkası, Türkiye Cumhuriyeti'nin bir anlamda kendi kaderine terk ettiği; ülkenin kültürel ve ekonomik merkezi, eski imparatorluk başkenti ve halen dinsel ve etnik çeşitliliğe sahip dev bir nüfusu barındıran İstanbul'da heyecanla karşılandı. SCF'nin kendisinden önceki muhalefet partisi Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ile belki de tek belirgin ortak özelliğine işaret eden bu durum,[125] "serbesçilerin" kısa sürede kentte büyük bir teşkilat ağına kavuşmasını sağladı. Serbest Fırka, 99 gün zarfında İstanbul vilayet sınırları içinde en az 45 "teşkilat yapmayı" başarmıştı.

Bununla birlikte, İstanbul vilayet ocağının sosyal profili genel SCF çizgisini yansıtmaktan uzaktı. Ekonomik grupların temsil olanağı bulamadığı ocakta, Bursa örneğiyle benzer bir şekilde eski siyasetçi ve bürokratların sayıca çokluğu dikkati çekiyordu.[126] Eski icra reisi Refik, eski Antalya milletvekili Murat, emekli bahriye kaymakamı doktor Selahattin, emekli erkanı harp miralay Tosun ve eski (es-

123 *Cumhuriyet*, 18 Eylül 1930; *Milliyet*, 12 Eylül 1930.

124 *Cumhuriyet*, 25 Eylül 1930.

125 Erik Jan Zürcher, *Political Opposition in the Early Turkish Republic, 1924-1925* (Leiden & New York: E.J. Brill, 1991). [*Cumhuriyetin İlk Yıllarında Siyasal Muhalefet: Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası*, çev. Gül Çağalı Güven, İletişim Yay., 2003.]

126 *Cumhuriyet*, 2, 19 Eylül 1930.

bak) Jandarma alay kumandanı Naki Beyler yönetim koltuklarında otururken,[127] profesyonel gruplar avukat Mithat Bey ve iki meslektaşı sayesinde yönetime dahil oldular.[128] Ayrıca, SCF İstanbul ocağı bir ilke imza atarak idare kurulunun başına bir entelektüel olan Darülfünun (daha sonra İstanbul Üniversitesi) eski rektörü İsmail Hakkı (Baltacıoğlu) Bey'i getiriyor ve kısa bir süre sonra yine aynı üniversiteden öğretim üyesi (müderris) Şekip Bey'i ocak yönetimine davet ediyordu.

Serbest Fırka'nın örgütlendiği son coğrafya İç Anadolu bölgesiydi.[129] SCF milletvekilleri Ali Galip (Yenen) (Konya), Rasim (Öztekin) (Bilecik) ve İbrahim (Dalkılıç) (Kütahya) Beyler, Niğde ve Eskişehir'de parti teşkilatlarının kurulmasından sorumlu oldular.[130] Örgütlenme listesini kısa sürede genişleten Serbest Cumhuriyet Fırkası; Konya, Aksaray, Niğde ve Eskişehir vilayetlerinde parti ocakları açtı.[131] Tüm örgütlerde göze çarpan ortak eğilim ise eski Halk fırkalı birçok yöneticinin yeni partiye "iltica ediyor" oluşuydu.[132] Örneğin, Konya teşkilatının başına eski CHF'li Türk Ocağı başkanı operatör doktor M. Faik Bey getirilirken,[133] eski öğretmen Çopur Kadızade Remzi Bey katip oldu.[134] Öte yandan, yine eski CHF'li tüccardan Bafralı Talat Bey ile Doktor Nuri Bey ocak yönetimde yer aldılar.[135] Belediye seçimlerin-

127 *Milliyet*, 8 Eylül 1930.

128 *Milliyet*, 2 Eylül 1930.

129 Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın doğu ve orta Anadolu'da Kars, Tokat ve Sivas haricinde örgütlendiğine dair bir bulguya rastlayamadım. Bu kentler için bkz. *Cumhuriyet*, 30 Eylül 1930.

130 *Cumhuriyet*, 16 Eylül 1930.

131 *Hizmet*, 17 Eylül, 22 Eylül, 1 Ekim 1930.

132 *Son Posta*, 30 Eylül, 23 Ekim 1930.

133 *Cumhuriyet*, 18 Eylül 1930.

134 *Akın*, 12 Eylül 1930.

135 *Cumhuriyet*, 12 Eylül 1930.

den önce üç bin üyeyi kaydetmekte muvaffak olan teşkilatın başarısı kayda değerdi.[136] Muhalif basına göre, SCF Konya teşkilatı, Duygu adında bir parti gazetesi dahi çıkarmaya başlamıştı![137]

Değerlendirme

Batı Anadolu haricinde en az yirmi üçü vilayet düzeyinde olmak üzere toplam 103 noktada teşkilat kurmuş Serbest Fırka'nın, serüvenini incelediğimiz bu bölümde en az üç genel eğilim göze çarpmakta. Bunlardan ilki profesyonel kadroların SCF yönetim kurullarındaki ağırlığıydı. Döneme ait gazetelerden kimliklerine ulaşabildiğim 126 üyeden, meslek ve sosyal kimliklerine göre sınıflayabildiğim 84 tanesi hakkında yaptığım hesaplamalar, ocak yönetim kurullarında profesyonel grupların payının yüzde 44.4 oranında olduğunu gösterdi. Bu oran vilayet teşkilatları üzerinden yapılan bir analizde ise 49.2'ye kadar çıkıyor (Tablo 8). Başka bir deyişle, Batı Anadolu bölgesi dışında SCF teşkilatlarının itici gücünü eğitimli gruplar oluşturmuş durumdaydılar.

Profesyonel kadrolara daha yakından bir bakış avukatların liderlik konumunu elde ettiklerini tescilliyor. Varolan bilgiler ışığında oluşturduğum SCF teşkilatlarındaki 44 kişilik profesyonel kadrolar kümesinin 21 üyesi meslek olarak avukat kimliğine sahipti. Bunu, Batı Anadolu'da avukatlara yönelik doktorlardan gelen önderlik "tehdidinin" diğer bölgelerde zayıf kaldığını gösterirken aynı zamanda çok partili dönemde avukatların önlenemez yükselişini öncelleyen bir gözlem olarak da okumak mümkün.

---

136 *Hizmet*, 29 Eylül 1930.

137 *Vakit*, 24 Eylül 1930; *Son Posta*, 25 Eylül 1930.

TABLO 8
Ülke Çapında SCF Ocakları

	Marmara	Trakya	Akdeniz	Karadeniz	İç Anadolu	Toplam	%
Profesyonel kadrolar	22	2	7	6	7	44	44.4
Bürokratik geçmiş	15	-	3	2	10	30	30.3
Ekonomik gruplar	-	4	5	1	2	12	12.1
Dinsel bağlantı	4	-	3	3	-	10	10.1
Göçmen kimlik	3	-	-	-	-	3	3.1
Toplam	44	6	18	12	19	99	100
Gözlem/ Toplam	40/59 (+4)	6/7 (+5)	13/27 (+6)	12/18	13/15 (+15)	84/126 66.7	

† Gözlem: Sosyal kimlik ve meslekleri hakkında bilgi sahibi olduğum kişi sayısı. Toplam: Bu kişilere ait toplam meslek ve sosyal kimlik sayısı. (+ parantezi): Bir kişinin birden fazla kategoriye dahil olmasından kaynaklanan toplam ile gözlem arasındaki fark. Genel Toplam: İsimlerine ulaşabildiğim tüm üyeler.
†† Marmara: Trakya ve Balıkesir hariç, güney Marmara ve Kastamonu dahil edildi.
††† Sivas, Tokat, Kars ve Batı Anadolu hariç

SCF teşkilatlarının bu bölgelerde varolan diğer bir karakteristik özelliği bürokratik geçmişe sahip üyelerin çokluğu oldu. Genel bir analizde kimlik ve mesleği bilinen örgüt üyelerinin yüzde 30'unu temsil eden bürokratik kadrolar, vilayet çapında bakıldığında ise paylarını ufak bir artışla yüzde 33'e kadar çıkartmaktaydılar (Tablo 9). Başka bir ifadeyle, özellikle güney Marmara ve İç Anadolu bölgelerinde; eskiden siyasetle uğraşmış, CHF yapısı içinde yer almış veya bürokrasinin askeri ya da sivil kanadında görev almış kişiler, SCF örgütlerinde önemli konumların sahibi oldular.

TABLO 9
SCF Teşkilatlarında Profesyonel ve Bürokratik Kadrolar

	Genel (%)	*Vilayet (%)*
Profesyonel kadrolar	44.4	49.2
Bürokratik geçmiş	30.3†	33.3
Toplam	74.7	82.5

† Batı Anadolu hariç.

Profesyonel gruplar ile bürokratik kadroların ortaklaşa hakimiyetinde hayata geçen SCF ocaklarında, bu durum, ekonomik sınıflardan gelen üyelerin temsilinin düşük kalmasına yol açtı. Dini kimliğe sahip üyelerin payı ise Batı Anadolu örgütleri ile uyumlu olarak gayet sınırlıydı. Batı Anadolu haricindeki SCF teşkilatlarında varolan genel resmi ortaya koyan bu analiz, farklı bölgelerde gelişen muhalefet partisinin nasıl bir tarihsel arkaplanda vücuda geldiğini ve yerel teşkilatların ne çeşit ajandaları öne çıkardığını yeteri kadar göstermiyor.

Bu çerçevede, Batı Anadolu dışında kurulan SCF teşkilatlarında iki eğilim sezilmekteydi. Bunlardan ilki, muhalefet partisinin kuvvetli destek bulduğu Çukurova, Karadeniz sahilşeridi ve Trakya'nın ekonomik kriz altında eziliyor olmasıydı. İlk iki bölgede ekonomik hayatın ağırlıkla tek bir ticari ürüne bağlı olması (sırasıyla pamuk ve tütün) krizi derinleştirmiş, Trakya ise dünya piyasasında düşen fiyatların ve İstanbul piyasası için diğer bölge üreticileri ile artan rekabetin kurbanı olmuştu.

Ekonomik kriz, her üç bölgede SCF'nin sahip olduğu toplumsal tabanı bir anda genişletirken aynı zamanda varolan kimlik problemlerinin ifadesi için bir katalizör işlevi gördü. Özellikle, Karadeniz sahilşeridinde Yunanistan mübadillerin yerleşim sorunlarının sürmesi, Trakya'da 19. yüzyılın sonundan itibaren süren göç dalgalarının yarattığı böl-

geye has göçmen kimliği, Trakya Yahudilerinin kamu hayatındaki durumlarını iyileştirme arzusu ve Çukurova'da Türk-olmayan grupların varlığı hiç şüphesiz muhalefet partisinin "lehine" olan gelişmelerdi.[138]

SCF teşkilatlarına ait ikinci eğilim güney Marmara, İstanbul ve İç Anadolu bölgelerinde daha kuvvetli olarak hissedildi. Bu noktalarda faaliyete başlayan SCF ocakları –özellikle vilayet düzeyinde– genellikle profesyonel gruplar, siyasi elit ve bürokratik kadrolar tarafından kontrol edildi. Bu durumun İç Anadolu bölgesinde daha özel bir anlamı vardı: Muhalefet kadrolarının bir kısmı CHF'den "iltica" eden gruplar tarafından oluşturuldu. SCF teşkilatlarına ait altı çizilmesi gereken son nokta ise Batı Anadolu'dan sonra yeni partinin en etkin biçimde örgütlendiği İstanbul'a ilişkin. Onlarca SCF ocağının kurulduğu İstanbul, Ankara'nın başkent olmasından sonra sarsılan prestijini yeni parti ile geri kazanmak istiyor gibiydi.

Sonuçlar

Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın toplumda yarattığı büyük hareketlenmeyi partinin Batı Anadolu turu ile birlikte tescil eden ikinci tarihsel olay kısa sürede örgütlemeyi başardığı geniş teşkilat ağı oldu. Bu çerçevede, Batı Anadolu turu ekonomik krizden derinden etkilenen halk kitlelerinin taleplerini su yüzüne çıkarırken, SCF yerel teşkilatlarının gelişimi bu gücü mobilize etmeyi başaran ekonomik elitlerle profesyonel grupların faaliyetlerini işaret ediyordu. Ekonomik gruplar özellikle Batı Anadolu kasaba teşkilatlarında güçlüyken, eğitimli sınıflar parti içindeki etkilerini ulusal ölçeğe çıkıldıkça artırıyorlardı.

---

138 *Cumhuriyet*, 4 Ekim 1930.

"Serbesçilerin" teşkilatlarında eğitimli gruplar içinde özellikle avukat ve doktorların ağırlığı göze çarpmaktaydı. Bu çerçevede, bir avukatın ülkenin herhangi bir noktasında kurulacak bir SCF teşkilatında kendisine yer bulabilme şansı diğer meslek gruplarından gelen adaylara göre çok daha kuvvetliyken, siyasetçi-doktorlar özellikle İzmir, Manisa, Batı Anadolu, Antalya ve Konya gibi ülkenin önemli merkezlerinde daha sonra Demokrat Parti ile devam edecekleri siyasi yolculuklarına ilk adımlarını atmaktaydılar.[139]

Sahip oldukları toplumsal etki hesaba katıldığında, SCF teşkilatlarında aktif görev almış ya da SCF'yi fiilen desteklemiş "bölgesel" ve "yerel" gazeteciler SCF'nin geniş kitleler tarafından tanınmasında ve yerel teşkilatların yoğun talep görmesinde kritik rol oynadılar. 20. yüzyılın ortasına kadar Ortadoğu'da sosyal değişimin öncü gruplarından biri olan gazeteci-aydınlar, özellikle Balıkesir, Kastamonu, İzmir, Mersin ve Adana gibi ülkenin ticari merkezlerinde SCF saflarında yer alarak ateşli bir demokrasi mücadelesine girişmişlerdi.

Başka bir deyişle, Serbest Cumhuriyet Fırkası yerel teşkilatlarının "mürtecilerle dolduğu" ve parti kurucularının bu noktaları kontrol edemediği savı gerçeği ifade etmekten uzaktı. Aksine SCF'yi bölgesel ve il çapında örgütleyenlerin kimliklerine kısa bir bakış (Tablo 10), SCF teşkilat hiyerarşisinin profesyonel ve "devlet-katında güvenilir" grupların lehine işlemiş olduğunu açıklıkla ortaya koyar. Bu anlamda, SCF yerel teşkilatları, modernleşme karşıtı olan grupların aksine gücünü modernleşmeden alan yeni bir eğitimli sınıfın üyeleri tarafından hayata geçirildi.

---

139 Bu isimler Ethem Vassaf, Burhanettin Onat ve Ekrem Hayri Üstündağ'dı.

TABLO 10
SCF Bölgesel ve Yerel Örgütleyicileri

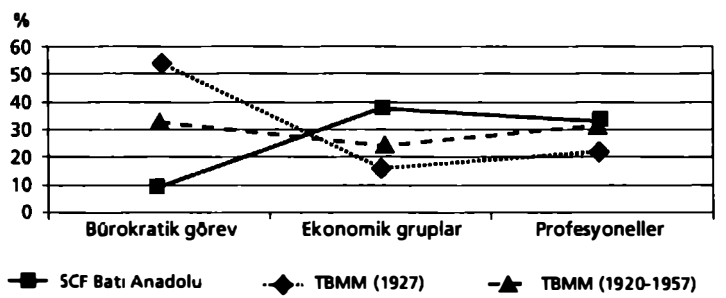
İsim	*Meslek*	*Bölge*
Etem Vassaf	Doktor	Aydın, Manisa, Muğla, Denizli
Hasan Tosun	Emekli Kumandan	Trakya
Şefik Avni	Emekli Kumandan	Samsun, Amasya
Burhanettin (Onat)	Doktor	Antalya, Burdur
Müştak Lütfi	Emekli Vali	Adana, Mersin, Tarsus
Fuat	Eski Belediye Başkanı	Aydın
Raşit	Gençler Birliği Başkanı ve Kereste Tüccarı	Manisa
Zeynel Besim	Gazeteci	Denizli
Hayrettin	Baro Başkanı	Edirne
Celal	Avukat	Kırklareli
Ahmet Rıfkı	Diş Hekimi	Uzunköprü
Kemal	Doktor	Vize
Ali Galip (Yenen)	Emekli Jandarma Genel Kumandanı ve SCF Milletvekili	Niğde, Eskişehir
Naki(yettin Yücekök)	SCF Milletvekili	Balıkesir
Dedezade Ziya	Emekli Zabit	Giresun
Cevat Nizami	Banka Müdürü	Mersin
Senih (Hızıroğlu)	SCF Milletvekili	Bursa
İbrahim (Dalkılıç)	SCF Milletvekili	Adapazarı
Hüsnü	Gazeteci	Kastamonu
İzzet	Avukat	Kastamonu

Öte yandan, SCF yerel teşkilatlarının sınıfsal komposizyonu kadar coğrafi dağılışı da önemliydi. Zira, yeni parti örgütlerinin büyük çoğunluğu Batı Anadolu başta olmak üzere ticari bölgeler ve İstanbul'da faaliyete geçti. Ekonomik krizin bu coğrafyalarda yıkıcı bir etki yapması ve Ankara'nın merkezci politikaları muhalefet partisi için uygun bir zemin hazırlarken ancak bölgesel örgütleyicilerin yoğun

çabası toplumsal hoşnutsuzluğu siyasi bir güce dönüştürmüştü.

Her şeye rağmen, Batı Anadolu bölgesi SCF'nin zamana karşı sürdürdüğü teşkilatlanma yarışında rakipsiz bir lider konumundaydı. Sözkonusu örgütsel başarıyı getiren, serbest ticaret ideolojisi etrafında örgütlenmiş ekonomik grupların yeni partiye aktif katılımı oldu. Büyük ticari kasabaların demografik yapıyı belirlediği Batı Anadolu'da, tüccarların önderliğinde taşra burjuvazisinin Serbest Cumhuriyet Fırkası'na verdikleri destek partiye aradığı örgüt derinliğini sağlamıştı (Şekil 3).

ŞEKİL 3
SCF Batı Anadolu Teşkilatı ve TBMM

Kaynak: TBMM (1927, 1920-1957) için Frey (1965), 80, 182.

Özetle, ampirik bulgulara dayanarak SCF yerel teşkilatlarının bölgesel, sınıfsal ve mesleki yapısını ayrıntılı olarak tartıştığım bu kısımda; Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın Batı Anadolu başta olmak üzere ülkenin ticari bölgelerinde hızla örgütlendiğini, teşkilatlanma sürecinde profesyonel sınıfları teşkil eden eğitimli gruplarla ekonomik krizden derinden etkilenen yerel ekonomik elitlerin önemli rol oynadığını ve SCF yerel örgütlerine çok sayıdaki üyelik başvurusunun

delâletinde halktan yeni partiye yönelik büyük bir ilgi olduğunu göstermeye çalıştım.[140]

Önümüzdeki bölümde, Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın kapanışını; partinin Batı Anadolu seyahatinde başlayan, yerel teşkilatlarının kurulması ile devam eden ve son olarak belediye seçimlerinde ifadesini bulan toplumsal mobilizasyona karşı Kemalist elitin verdiği siyasi ve sınıfsal bir yanıt ekseninde tartışılacak.

140 Hiç şüphesiz hükümete muhalif gazetelerinin verdiği SCF üyelik ve üyelik başvurusu rakamlarına temkinli yaklaşmak gerekir. Öte yandan, bu durum SCF yerel teşkilatlarının büyük bir ilgi gördüğü gerçeğini değiştirmez.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

Kapanış

"...Bir de Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın serbest inkişafı Cumhuriyet Halk Fırkası'nın göstereceği oğabey müsaadekarlığına bağlıdır..."

(Yunus Nadi, *Cumhuriyet*, 17 Ağustos 1930)

"...Hükümet memurları, H. Fırkası erkanı gibi ve H. Fırkası erkanı da, hükümet memurları gibi hareket ediyorlar ve ellerindeki mevcut bütün hükümet ve fırka teşkilatını, S. Fırkanın inkişafına mani olacak surette kullanıyorlardı"

(SCF Genel Sekreteri Nuri (Conker) Bey'in, SCF Batı Anadolu turunda gördükleri üzerine, *Cumhuriyet*, 16 Eylül 1930)

"Biz cumhuriyet hükümetini, memurlarını halkın hissiyatına, halkın hakkına riayetkâr olmakla beraber iki fırka hakkında tamamen bitaraf görmek isteriz"

(SCF Lideri Fethi (Okyar) Bey'in Manisa Nutku'ndan)

"Polisin, jandarmanın, valinin ve kaymakamın intihap sandıkları başında ne işleri vardı, oralarda ne gezerlerdi? Bu nerede görülmüştür? Ahi Biliyorum, cevap hazırdır: Serserilere, baldırı çıplaklara, vesaireye karşı devleti kurtarmak lazımdı!"

(Ahmet Ağaoğlu, "Milli İrade bu mudur?", *Son Posta*, 31 Ekim 1930)

1930 Belediye Seçimlerinde Baskı ve Propaganda

Ekim ayında başlayıp kasıma uzanan belediye seçimleri Türk siyasi hayatına birçok yenilik getirdi. 1580 No'lu yeni Belediye Kanunu'na göre yapılacak seçimlerde,[1] seçmenlerin isimleri defterler halinde ilan edilecek, onsekiz yaşından büyük ve altı aydan fazla bir süredir aynı seçim bölgesinde ikamet eden kişiler oy kullanma hakkına sahip olacaktı.[2] Vatandaşlar reylerini verirken intihap pusulasına isim ve adreslerini yazıp imzalayacaklardı. Eğer seçmen okuma yazma bilmiyorsa, oy pusulasını güvendikleri bir kişiye okuttuktan sonra damgalama şansına sahipti.

Seçimlerin kurallara uygun şekilde yapılabilmesi için seçim kurulları (intihap encümeni) oluşturulacak; sözkonusu heyetler seçim sandıklarının güvenliği, partilerin aldığı oy miktarını tespit ve seçim sonuçlarını bölgenin mülki amirine bildirmekle yükümlü olacaklardı. Eğer kullanılan oy sayısı toplam seçmen sayısının yarısını geçmemişse, oy verme

1 *Hürriyet*, 28 Ekim 1930.

2 *Hizmet*, 26 Eylül 1930.

süresi bir hafta uzatılacaktı. Hukuki düzenlemelere ek olarak, ilk tek dereceli seçim olan 1930 Belediye Seçimleri; kadınlara, köylülere ve işçilere oy verme hakkı tanırken aynı zamanda, gayrimüslimlere, Serbest Cumhuriyet Fırkası (SCF) listelerinden[3] aday olma fırsatı vermişti.[4]

1930 Belediye Seçimleri, SCF'ye gösterilen kitlesel desteği bir kez daha gözler önüne sererken, aynı zamanda Cumhuriyet Halk Fırkası'nın seçim kurallarını hiçe sayan siyasi faaliyetlerine sahne oldu. Bu çerçevede, hükümet partisine seçim zaferini kazandıran temel strateji, SCF tabanının meşruluğunu sarsmayı hedefleyen propoganda taktikleri ile Cumhuriyet Halk Fırkası (CHF) lehine mobilize olan bürokratik aygıtın uyguladığı baskı mekanizmalarına dayanıyordu. Serbest Cumhuriyetçiler ise her iki durum karşısında tepkilerini çeşitli biçimlerde ortaya koyarken, SCF'nin olayları Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne taşıması partinin siyasi sonunu hazırladı.

Bu kısım, öncelikle Cumhuriyet Halk Fırkası'nın 1930 Belediye Seçimleri'ni kazanmasını sağlayan propaganda ve baskı metodlarını inceleyecek. Daha sonra Serbest Cumhuriyet Fırkası taraftar, teşkilat ve meclis grubunun karşılaştıkları olumsuzluklarla mücadele etmek için geliştirdikleri savunma mekanizmalarına bakacağım. Son olarak altını çizeceğim temel nokta ise belediye seçimleri ile başlayan sürecin SCF'nin kapanışında kritik rol oynadığı yönünde olacak.

Cumhuriyetin korkularını seslendirmek

Cumhuriyet Halk Fırkası'nın seçim kampanyası Türkiye siyasetine birçok yenilik getirdi. Parti, ücretli propaganda ta-

3 *Yarın*, 14 Ağustos 1930; *Hizmet*, 7 Ekim 1930; *Hürriyet*, 7 Ekim 1930.

4 *New York Times*, 19 Ekim 1930.

kımları oluştururken,[5] SCF ile kıyasıya rekabetin yaşandığı Batı Anadolu bu süreçte önemli bir yer işgal etti. İzmir propaganda ekibi 482 kişiden oluşmakta ve başarıyla çalışmaktaydı.[6] Milas CHF kampanya grubu küçük fakat maliyeti yüksek bir seçim hazırlığı yapmıştı.[7] Sadece oniki kişinin çalıştığı organizasyonda, kampanya dört bin liraya mal olmuştu. Farklı sosyal geçmişleri olan kişiler bu kampanyalarda yer aldılar: Örneğin, evkadınları tek tek evleri gezerek, hemcinslerini ikna etmekle görevlendirilirken,[8] fiziksel şiddet kullanmaktan çekinmeyen zorbalar seçim alanlarında yerlerini SCF taraftarlarını sindirmek üzere almışlardı.[9]

İçerik itibariyle, Cumhuriyet Halk Fırkası'nın genel kampanya stratejisi SCF tabanını karalamayı hedef almaktaydı. "Serbesçiler", gerici, komünist, gavur ve aşağı sınıftan insanlar olarak nitelendirildiler.[10] Örneğin, Kocaeli valisi, Adapazarı'nda Serbest Cumhuriyet Fırkası için çalışan aydınları (münevverleri) tutuklatmış ve bu kararı için gericilik suçlaması ileri sürmüştü.[11] CHF Manisa mebusu Yaşar Bey, yeni partinin seçimlerde önde gittiği Armutlu'ya gelmiş ve yöre halkına yarım çuval un ve tohumluk önererek oyların yönünü değiştirmeye çalışmıştı. Başarılı olamayınca ça-

---

5 Kampanya çalışanlarından biri ilk gün için on ve son gün için üç lira aldığını açıklamıştı. Bkz. *Son Posta*, 15 Ekim 1930.

6 *Hizmet*, 16 Ekim 1930.

7 *Hizmet*, 17 Ekim 1930.

8 *Hizmet*, 4 Ekim 1930.

9 İzmir'deki olaylar için bkz. *Hizmet*, 1 Ekim 1930.

10 "SC Fırkasında Sarıklılar" ve "Akhisar'da la İlaheillallah pankartı" haberleri için *Anadolu*, 29 Ağustos, 12 Eylül 1930. Benzer değerlendirmeler için bkz. *Milliyet*, 18 Ağustos, 7, 10, 12, 25 Eylül 1930. Cumhuriyet Halk Fırkası'nın sözkonusu yaklaşımı yeni partinin gördüğü ilgiyle birlikte güçlendi. Fethi Bey'in verdiği erken karşılık "partiyi gerici göstermek çirkinliktir" oldu. *Hizmet*, 29 Ağustos 1930. Basında yer alan benzer konumlanışlar için bkz. "Karşınızda ne Serbesti, ne Volkan vardır". *Hizmet*, 19 Eylül 1930.

11 *Son Posta*, 18 Ekim 1930.

reyi parti merkezine Armutlu'da gerici bir hareketin varlığından bahsetmekte bulmuştu.[12]

Benzer bir yaklaşım Adana valisi tarafından hayata geçirildi. Aynı zamanda birçok seçim şaibesinden sorumlu tutulan vali, seçim komitesini uyararak hükümet partisinin seçimleri kazanmak zorunda olduğunu bildirmiş ve bu açıklamasını CHF'nin gericilere karşı olan tek parti olması ile gerekçelendirmişti. Seçim komitesi halkın oylarına göre karar vereceğini ifade edince komite üyelerinin aldıkları karşılık tutuklanma tehdidiydi.[13]

Kamuoyunda heyecana yol açan iki olay ise İstanbul'daki seçim alanlarından birinde görülen yeşil bayrak ve SCF Adana teşkilatının duvarına asılan Arapça yazılı posterdi. Yeşil Bayrak haberi ilk olarak hükümeti destekleyen gazetelerin manşetlerinde yer aldı. *Milliyet, Vakit* ve *Cumhuriyet*'e göre Kasımpaşa seçim alanında ortaya çıkan bayrak, hiç şüphesiz irticai hareketle yeni parti arasında ilişkiyi kanıtlayan yeni bir işaretti.[14] Oysa kısa bir süre sonra ortaya çıkan işin içyüzü bir hayli farklıydı: Yeşil bayrak Haliç İdman Yurduna aitti.[15] Gerici muhalefet teması Adana'daki olayla tekrar gündeme getirildi.[16] SCF teşkilat üyeleri yemekteyken, Arapça bir poster binaya asılmış ve çarçabuk fotoğrafı çekilmişti. Hükümet gazeteleri posterin içeriği, nasıl oraya asıldığı ve hepsinden önemlisi nasıl fotoğrafının çekildiği konusunda suskun kalırken, posterin gerici hareketin bir simgesi olduğu konusunda birleştiler.[17]

Genç Türk Cumhuriyeti'ne yönelik diğer "tehditler",

12 *Son Posta*, 17 Ekim 1930.

13 *Son Posta*, 18 Ekim 1930.

14 *Son Posta*, 12 Ekim 1930

15 *Son Posta*, 16 Ekim 1930.

16 *Son Posta*, 17 Ekim 1930.

17 *Yeni Adana*, 11 Ekim 1930.

Cumhuriyet Halk Fırkası'nın ajandasını oluşturmayı sürdürdü. CHF mebusu olan Akif Bey, seslendiği kitlelerden Fethi Bey'i takip etmemelerini isterken öne sürdüğü gerekçe, liderin partiye komünistleri toplamış olmasıydı.[18] Eleştirilerin artan dozu, *Son Posta* köşe yazarını kamuoyuna SCF'nin belediye başkanlığını kazandığı Samsun'da, SCF yerel teşkilatının bolşevik olmadığını anlatmaya kadar götürdü.[19] Adana Halk Fırkası propagandacılarına göre ise Serbest Fırka, "fellah"ların Anadolu dahilinde iskân edilme fikrini ortaya atmıştı.[20] SCF'ye ilişkin eleştiriler genelleşmiş bir düzeyde *Milliyet*'te de yer aldı: "Fethi Bey, yankesiciler, kaçakçılar, hüviyeti malum olmayan kişiler, komünistler ve mürtecilerle çalışıyor(du)".[21]

CHF kampanyasının diğer bir ayağı olan muhalefeti gayrimüslimlerin partisi gibi gösterme yaklaşımı,[22] Serbestçilerin belediye seçimi adayları arasında gayrimüslimlere yer vermesiyle hız kazandı.[23] Hükümet partisi bu perspektifi özellikle muhacir ve mübadillerin yerleştirildiği ve aynı zamanda Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın güçlü olduğu Batı Anadolu ve Trakya'da öne çıkardı. İzmir'de yayılan dedikodu, SCF'nin Rumların mallarını geri almalarına izin vereceği yönündeydi. Bu yaklaşım *Memleketin Türk Münevverleri Beyannamesi*'nin gece bekçileri aracılığıyla evlerin kapı önlerine bırakılmasıyla güçlendirilmek istendi.[24] Seçimler sü-

18 *Son Posta*, 21 Ekim 1930.

19 *Son Posta*, 3 Aralık 1930.

20 *Son Posta*, 29 Eylül 1930.

21 *Son Posta*, 7 Ekim 1930.

22 *The Times*, 3 Kasım 1930.

23 Serbest Cumhuriyet Fırkası adayları arasında en az 22 gayrimüslime yer vermişti. Bu kişilerin onüçü İstanbul'dan, dördü İzmir'den ve beşi Edirne'den aday olmuştu.

24 "SCF Rumları Ermenileri iş başına getiriyor. Muhterem hemşeriler duydunuz mu? Serbest Fırka İstanbul'daki Belediye intihabatında alu Rum ve dört Erme-

rerken İzmir'de öncekilerinden daha spekülatif bir haber etrafı sardı: Sakız adası Rumları kendi çıkarlarına uygun gördükleri Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın başarısını alkışlıyorlardı.[25]

Cumhuriyet Halk Fırkası'nın gayrimüslimleri hedef gösteren ayrımcı politikası Doğu Trakya'da sürdü. Hükümet partisinin Tekirdağ kampanyasının iki ayağından biri rakı karşılığında oy toplama olurken diğeri ise Serbestçilerin, Ermenileri ve Rumları mülklerini geri almak üzere çağıracağı propagandasıydı.[26] Şarapları ile ünlü Şarköy, Müreftte'de, CHF kampanyası tüm çıplaklığıyla ortadaydı: "Serbest Cumhuriyetçiler gavuru geri getirecekti".[27]

Mübadele sonrası geride kalan Rum nüfusa ev sahipliği yapan İstanbul'da benzer bir söylem tutturuldu. Örneğin, zengin ve dinsel bir figür olan Hoca Murat Efendi, Kemerburgaz sakinlerine SCF'ye oy vermemelerini tembihlerken, gerekçesi partinin Rum, Ermeni ve Yahudilerin elinde olmasıydı.[28] İstanbul'daki Serbest Fırka karşıtı kampanya, Halk fırkalı Kırşehir mebusu Yahya Galip Bey'in SCF'yi "apostollar fırkası" olarak itham etmesiyle doruğa çıktı.[29]

---

ni namzet gösterdi. Daha on sene evvel yurdunda seni zehirlemek için her türlü melaneti yapan namusuna, şerefine her zaman taruz edenleri iş başına getirmek isteyen bir fırkaya nasıl rey verirsin? İşte Serbest Fırka'nın İstanbul listesine koyduğu Rum ve Ermenilerin isimleri şunlardır: Sabık mebus Orfandis, sabık mebus Panciri, sabık Sisam Beyi Vagleri Pandazidis, Arpacıoğlu Nikolaki, fabrikatör Yani Volos, sabık hariciye memurlarından Kazancıyan, (Osmanlı Bankası Müdürü) Berç Keresticiyan, Halepliolu Yusuf. Ey Türk milleti dikkat et. Gene Rum, Ermeni oyunlarına alet olma!". *Cumhuriyet*, 9 Ekim 1930; *Milliyet*, 9 Ekim 1930. Aktaran Rıfat N. Bali. "1930 Yılı Belediye Seçimleri ve Serbest Fırka'nın Azınlık Adayları", *Tarih ve Toplum* (Kasım 1997), 27-28.

25 *Hürriyet*, 16 Ekim 1930.

26 *Son Posta*, 19 Ekim 1930.

27 *Son Posta*, 18 Ekim 1930.

28 *Son Posta*, 12 Ekim 1930.

29 *Son Posta*, 11 Ekim 1930.

SCF İstanbul Ocağı reisi İsmail Hakkı (Baltacıoğlu) Bey bu fikri ertesi gün Kuzguncuk Ocağı'nın açılışında kesin bir dille reddetti.[30] Fakat CHF kadroları, SCF'nin aday gösterdiği gayrimüslimleri propaganda malzemesi olarak kullanmayı sürdürdü. Seçim alanında Halk fırkalıların taşıdığı bayraklar ve dövizler yeni partiyi adeta "düşmanın aracı" olarak göstermekteydi.[31]

Gayrimüslimlere cephe alan Cumhuriyet Halk Fırkası, ironik bir biçimde bu grupların oylarına göz dikmekten geri kalmadı. Kurtuluş Savaşı'nda Türklerle aynı safta yer alan Yahudiler,[32] hükümet partisinin ilk hedefi oldu. İzmirli bir tüccar olan Babur Bey bu amaçla Yahudi cemaatini etkilemek üzere görevlendirildi. Sonuçsuz kalan bu girişimden sonra, doktor Levi, Yahudilerin ibadethanelerinde oyların Cumhuriyet Halk Fırkası'na verilmesi için konuşmak zorunda bırakıldı.[33] Fakat cemaatin yanıtı neden hükümet partisinin Yahudi kökenli aday göstermediği ve hükümet gazetelerinin kendilerini aşağılamaya devam ettikleri yönünde oldu.[34]

Yahudiler üzerindeki baskı Adana'da aktif müdahaleye döndü. Yerel askeri kumandan oyların hükümet partisine verilmesinde aktif rol oynadı.[35] Keza, İzmir Karantina'da,

---

30 *Son Posta*, 12 Ekim 1930.

31 *Son Posta*, 17 Ekim 1930; *Milliyet*, 11 Ekim 1930.

32 Kurtuluş Savaşında Yahudilerin konumlanışı için bkz. Avner Levi, *Türkiye Cumhuriyetinde Yahudiler*, ikinci baskı (İstanbul: İletişim Yayınları, 1998). İzmir Yahudileri üzerine Henri Nahum, *İzmir Yahudileri 19.-20. yüzyıl*, Çev. Estreya Seval Vali (İstanbul: İletişim Yayınları, 2000), 175-242.

33 *Hizmet*, 8 Ekim 1930.

34 Yahudilerin büyük çoğunluğunun yedi yıldır sürdürülen Türkleştirme politikası karşısında SCF'ye açık destekleri için bkz. Rıfat N. Bali. *-Cumhuriyet Yıllarında Türkiye Yahudileri- Bir Türkleştirme Serüveni, 1923-1945* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1999), 182-185.

35 *Yeni Adana*, 8 Ekim 1930.

CHF'nin "adamı" olduğu söylenen Mustafa Efendi, Yahudileri oylarını hükümet partisine vermemeleri durumunda "alçaklıkla" itham etmekteydi. İstanbul Rumları da baskı altındaydılar. CHF müfettişi Kamil Bey, Panaya kilisesi mütevelli heyetini çağırmış ve seçimlerde oylarını ne yönde kullanacaklarını sormuştu.[36] Seçim sonuçları bu durumu yansıttı: Rumlar ya Cumhuriyet Halk Fırkası'nı desteklediler ya da hükümet baskısından korkarak seçimlere iştirak etmediler.[37]

Cumhuriyet Halk Fırkası'nın seçimlerde baskı altına almaya çalıştığı diğer bir grup işçilerdi. Gelirleri belediyeye bağlı olan çöpçüler özellikle güç durumlarda kaldılar. Örneğin İzmir'de, çöp toplayıcılarının müdürü olan Ahmet Efendi, işçilerden nüfus kağıtlarını yanlarında getirmelerini isteyerek oyların blok halinde CHF'ye gitmesini garanti altına almaya çalıştı. Kırk işçi kurala uymadığı için işten atılırken, Kırşehirli Mustafaoğlu Ali götürüldüğü Kemer polis karakolunda fena biçimde dövüldü.[38] İstanbul, Kadıköy çöpçüleri benzer bir kaderi paylaştılar. Altı işçi oylarını Cumhuriyet Halk Fırkası'na vermedikleri için işlerinden oldular.[39] İstanbul Belediyesi'ne bağlı birçok işçinin işlerine devam edebilmeleri ise seçimlerde hükümet partisini zorunlu "tercihleri" sonucunda oldu.[40]

Tütün inhisarı çalışanları da benzer bir baskıya maruz kaldılar.[41] İstanbul'daki inhisarın ikinci şube müdürü olan

---

36 *Son Posta*, 17 Ekim 1930.

37 *Son Posta*, 15-16 Ekim 1930.

38 *Hizmet*, 29 Eylül 1930.

39 *Son Posta*, 18 Ekim 1930.

40 *Son Posta*, 10 Ekim 1930.

41 Tütün inhisarı çalışanlarından birçoğunun sahip olduğu muhalif ve göçmen kimliği de CHF baskısının dozunu artırmış olabilir. Zira, iki savaş arasındaki dönemde, Türkiye Komünist Partisi'nin okumuş kadrolar haricinde sadık üyeleri arasında tütün işçileri yer almaktaydı. Bkz. Vedat Türkali, *Güven*, cilt 1 (İstanbul: Gendaş, 1999), 110-111.

Hüsnü Bey, oyların Halk Fırkası'na gitmesi için kararlıydı. Bu çerçevede, Cibali Fabrikası'nda çalışan hamallardan seçimlerde oylarını CHF'ye vermeleri istendi. Kabul etmeyen altı kişi, dört gün boyunca tek iş alamadı. En sonunda çaresizlik oyların hükümet partisine gitmesiyle sonuçlandı.[42] İnhisarın Kuruçeşme şubesinde bu sefer Hilmi Bey'in katkılarıyla, tütün işçileri CHF'ye ait bir arabaya doldurularak oylarını hükümet partisine vermeleri için seçim alanına götürüldüler.[43] Aynı zamanda, inhisarın Kabataş deposu çalışanları da onar kişilik gruplar halinde oylarını Cumhuriyet Halk Partisi'ne vermeleri için Fındıklı Camii'ne yollanmışlardı.[44] İşçiler ya işlerini ya da oylarını kaybedeceklerdi; oylarını kaybetmeyi seçtiler.

Lonca teşkilatı geleneğinden tam olarak kopmamış ve bir cemiyet etrafında örgütlenmiş diğer işkolları da hükümet partisinin etki alanının içinde yer aldılar. Örneğin, Deniz Amele Cemiyeti üyelerine reisleri Emin ve kahya Mustafa Reis tarafından seçim alanında oy pusulaları dağıtıldı.[45] Üyelerden olan Halil Bey, cemiyet yönetimini Halk Fırkası'nı desteklemekle suçlarken, başka bir gerçeğin de altını çizmekten geri kalmıyordu: Yönetim oylarını CHF adaylarının haricindeki kişilere veren üyelerine iş vermeyecekti.[46] Aynı nedenden ötürü, kendi adlarına oy atmaya gelen balıkçılara izin verilmezken, liman reisleriyle konuşmaları salık veriliyordu.[47] Sütlüce mezbahasında çalışan üç yüz işçi, veteriner Münir Bey tarafından oylarının hükümet partisine gitmemesi durumda işlerini kaybedecekleri tehdidine ma-

42 *Son Posta*, 17 Ekim 1930.

43 *Son Posta*, 13 Ekim 1930.

44 *Son Posta*, 11 Ekim 1930.

45 Buzhane işçileri benzer bir kaderi paylaştılar. Bkz. *Son Posta*, 15 Ekim 1930.

46 *Son Posta*, 7 Ekim 1930.

47 *Son Posta*, 17 Ekim 1930.

ruz kalıyorlardı.[48] Halk fırkalı yöneticilerin kafalarındaki model, hamam sahiplerinin tüm hamam çalışanları adına oylarını hükümet partisi için kullandıkları zaman kusursuz biçimde gerçekleşti.[49]

Cumhuriyet Halk Fırkası'nın 1930 Belediye Seçimleri'nde uyguladığı propaganda ve baskı yöntemleri, bürokratik mekanizmanın kullanılması haricinde iki ayağa sahipti: Serbest Cumhuriyet Fırkası tabanının meşruluğunu sarsmak ve hükümete karşı konumu zayıf grupların oylarını CHF'ye vermelerini sağlamak. İlk taktik SCF'nin mürtecilerle dolduğu ve gayrimüslimlerin partisi olduğu iddialarıyla hayata geçirilmeye çalışıldı. CHF'nin "irtica kurgusu" modernleşme projesine sıkı sıkıya bağlı eğitimli grupları muhalefet partisinden uzaklaştırmayı hedeflerken, partinin gizli sahibinin gayrimüslimler olduğu teması, bir yanda kamuoyunda prim yapan gayrimüslimlere karşı varolan güvensizliği sömürüyor[50] öte yandan ise mübadil ve göçmenlere göz kırpıyordu.

İkinci taktik propagandadan çok sosyal baskıya dayanmaktaydı. Serbest Cumhuriyetçileri gayrimüslim adaylar göstermekle suçlayan Cumhuriyet Halk Fırkası,[51] gayrimüslim vatandaşların oylarına göz dikmekten geri kalmamıştı. İşçiler ve bir cemiyet etrafında örgütlenmiş işkollarında çalışanlar, Büyük Buhran'ın da yarattığı kriz ortamından yararlanılarak işlerini kaybetme tehdidiyle hükümet partisini desteklemeye zorlandılar. Uygulanan sosyal baskı ve propaganda yöntemleri bürokratik aygıtın hükümet par-

48 *Son Posta*, 15 Ekim 1930.

49 *Son Posta*, 4 Kasım 1930.

50 Bali (1997 &1999); *Hürriyet*, 16 Ekim 1930.

51 Bu yaklaşımın tipik örneği için bkz. Siirt Mebusu Mahmut "Gayri Müslim Türkler", *Milliyet*, 14 Ekim 1930. SCF'nin gayrimüslim adaylarını milli mücadele aleyhine tavır almakla suçlayan bir yazı dizisi için Mehmet Asım, "SCF gözünü açsın", "İbret", "Okuyun ve İbret Alın", *Vakit*, 7-9, 11, 16 Ekim 1930.

tisine aktif desteği ile birleşince seçimler CHF'nin üstünlüğü ile sonuçlanacaktı.

Bürokratik aygıt işbaşında

1930 sonbaharında yapılan belediye seçimlerinin seyrini Cumhuriyet Halk Fırkası lehine çeviren temel faktör bürokrasinin seçimlere hükümet partisi lehine müdahalesi oldu. Valiler en üst düzey mülki amirler olarak bu süreçte önemli pay sahibi oldular. Konya valisi muhtarları sorumlu oldukları sokaklarda oturan sakinlerin oylarını CHF'ye yöneltmekle "görevlendirirken", İnegöl'deki meslektaşlarına benzer bir rol biçildi.[52] Adapazarı seçimleri, Serbest Cumhuriyet Fırkası'na verilen büyük destek karşısında vali tarafından iptal edilirken,[53] Bursa valisi Fatin Bey, Gemlik'te yaptığı konuşmada SCF'nin seçimleri kazanması durumunda "belediyenin kapısına kilit asacağını söyleyebilecek kadar ileri gitti."[54]

Seçimlere müdahale Adana'da artarak devam etti: Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın kılpayı üstünlüğü ile neticelenen seçimler,[55] Adana valisi Vehbi Bey tarafından "irtica söylemi ile"[56] seçim komitesinin bildirdiği sonuçlara uyulmayarak, Cumhuriyet Halk Fırkası'nın galibiyeti olarak açıklandı.[57] Serbest Cumhuriyetçilere karşı daha ilginç (ve adeta rövanşçı) bir baskı şekli Manisa valisi Fuat Bey'in Akhisar'a

52 *Son Posta*, 20 Ekim 1930.

53 *Son Posta*, 21 Ekim 1930.

54 *Son Posta*, 16 Eylül 1930. SCF lideri Fethi Bey bir süre sonra Bursa valisi aleyhine şahsı ve partisinin manevi şahsiyetine hakaretten ötürü tazminat davası açmıştı. *Serbes Cumhuriyet*, 30 Ekim 1930.

55 *Son Posta*, 12 Ekim 1930.

56 *Son Posta*, 18 Ekim 1930.

57 *Milliyet*, 13 Ekim 1930. Valinin açıklamasına paralel olarak Anadolu Ajansı, Adana'da seçimleri Cumhuriyet Halk Fırkası'nın kazandığını ilan etti.

yaptığı ziyarette hayata geçirildi: Serbest Cumhuriyet Fırkası'na Batı Anadolu gezisi esnasında destek veren mızıka bandosu üyeleri herhangi bir gerekçe ileri sürülmeden kovuldular.[58]

En az valiler kadar kaymakamlar da seçimlerde kritik rol oynadılar. Bu durum, Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın etkin olduğu bölgelerin birçok gelişmiş kasabayı barındırmasından kaynaklanmaktaydı. Örneğin, Akhisar kaymakamı, müftü ve imam gibi dinsel figürleri halkın oylarının CHF'ye gitmesi doğrultusunda propaganda yapmaya zorluyordu.[59] Hafızlara yönelik benzer bir baskı Aydın'da yaşandı.[60] Tire'de CHF mutemetliği görevini sürdüren müftü Sunullah Efendi sahip olduğu dinsel prestiji kullanarak köylerde hükümet partisi lehine propaganda yapıyordu.

Serbest Cumhuriyetçilere karşı "devlet katında" uygulanan ayrımcılık farklı biçimler aldı. Örneğin, Aydın kenti belediye başkanı ve aynı zamanda eski CHF mutemedi olan Ahmet Emin Efendi Hoca, Selanik, Girit ve Manastır göçmenleri ile İstanbul'dan gelenleri, oylarını CHF aleyhine vermekle suçlayıp, kentte yaşama şansları olmadığı tehdidini savuruyordu.[61] Söke'de ise ancak oylarını hükümet partisine verirlerse toprak alma şansına kavuşabilecek iki yüz göçmen, çareyi kaymakamı valiye şikâyet etmekte buldu.[62]

Seçim taktiği olarak şantaj siyaseti bazen yüzünü daha açık biçimlerde gösterdi. Yeni fırka faaliyetinin yaygın olduğu Alaşehir'de, Şemseddin Bey, Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın yerel teşkilat listelerini kontrol ederek, vergi borçla-

---

58 *Hizmet*, 6 Ekim 1930.

59 *Hizmet*, 12 Ekim 1930.

60 *Hizmet*, 18 Ekim 1930.

61 Bilgin Çelik, "Aydın'da Serbest Fırka ve Belediye Seçimleri", *Toplumsal Tarih* (Aralık 2000), 13-23.

62 *Hizmet*, 26 Eylül 1930.

rından ötürü baskı altına alabileceği kişilerin varlığını aramakla meşguldü.[63] Bölge ticaretinin Büyük Buhran'dan ötürü durma noktasına geldiği Uzunköprü'de,[64] bir hükümet yetkilisi seçim odasında yerini almış oylarını yeni partiye verenlerin listesini çıkartmaktaydı. Bağırsakçı İbrahim Ağa da bu listeye dahil olmak istediyse de, oyunun rengini ödenmemiş borçlarından ötürü hükümet partisi lehine döndürmek zorunda kaldı.[65]

Manisa, Kasaba sakinleri farklı bir iktisadi baskı ile karşılaştılar. Tarımsal kooperatiften kredi almak isteyenlerin adeta kaymakamdan "vize" alması gerekliydi. Kaymakam ise gerekli belgeyi belediye seçimlerinde verilecek oyun rengine bağlamıştı.[66] İzmir, Alaçatı'da tütün inhisarı temsilcisi Yusuf Efendi tütün üreticilerine yeni kurallar getirmişti: "İnhisara tütün satmak isteyenler, yeni partiyle en ufak bir ilişki bile kurmamalıydılar".[67]

Bürokratik aygıt birçok bölgede daha etkin baskı ve müdahale yöntemleri kullandı. Kastamonu, Tosya'da, kaymakam, SCF'nin üye kayıt defterlerini toplayarak yerel teşkilatı kapattırdı.[68] Ereğli'de, kaymakam Sami Bey ve Halk fırkalılar, seçimin yapılacağı belediye binasının önünü işgal ettiler.[69] Bornova kaymakamı sıradan bir adli vakayı kullanarak, Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın üye kayıtlarını ele geçirdi.[70] SCF taraftarlarını yıldırma girişimleri Ödemiş kasa-

63 *Hizmet*, 9 Ekim 1930.

64 Doğu Trakya'nın en gelişmiş kasabalarından olan Uzunköprü'de ticaret adeta durma noktasına gelmişti. Bkz. *Edirne Postası*, 9 Ekim, 1930.

65 *Edirne Postası*, 17 Ekim 1930.

66 *Son Posta*, 22 Ekim 1930.

67 *Hizmet*, 2 Ekim 1930.

68 *Son Posta*, 19 Ekim 1930; *Milliyet*, 13 Ekim 1930.

69 *Akın*, 24 Ekim 1930.

70 *Son Posta*, 13 Ekim 1930.

basında daha sert oldu.[71] Kaymakam seçimleri tatil etmekle yetinmeyerek Serbest Fırka'nın yörede öndegelen üyelerinden diş hekimi Kemal Bey, tüccar Şükrü ve Fehmi Beyleri tutuklattı ve parti evrakına el koydu.[72]

Silahlı Kuvvetler ve kolluk kuvvetleri mülki birimlerle uyumlu olarak Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın aleyhinde faaliyette bulundular. Örneğin, Jandarma kumandanı Hasan Bey, Tarsus ve Mersin'de CHF lehine başarılı faaliyetleri sayesinde, Birecik'e kumandan oldu.[73] Adana,[74] Trabzon[75] ve İzmir'de, seçim sırası ve sonrasında silahlı kuvvetler birçok sokak ve caddelerde adeta kuş uçurtmadılar.[76] Şarköy'de seçim salonuna girmek için silahlı bir askeri geçmek gerekliydi.[77] Ereğli'de olanlar ise jandarmanın teker teker vatandaşlara oylarını hangi partiye kullanacaklarını sormasıyla açıktan açığa hükümet partisi taraftarlığına dönüştü. Bazı seçim merkezlerinde silahlı güçlerin soru sormalarına dahi gerek kalmadı: Askerlerin seçim salonlarının içinde oturmaları Serbest Cumhuriyet Fırkası'na oy verecekler için yeteri kadar caydırıcı bir güç oldu.[78]

Kolluk kuvvetlerinin seçimlere yaklaşımını dönemin İzmir Emniyet müdürü, Ömer Bey'in faaliyetleri gösterir gibiydi.[79] Ömer Bey, oyların hükümet partisine gitmesini garanti altına almak için mahallelerdeki muhtarlarla bağlantı kurdu, birçok firma müdürü ile birlikte Kordon Tramvay

71 *Serbes Cumhuriyet*, 31 Ekim, 2, 12 Kasım 1930.

72 *Son Posta*, 19 Ekim 1930.

73 *Yeni Adana*, 8 Ekim 1930.

74 *Son Posta*, 8 Ekim 1930.

75 *Son Posta*, 20 Ekim 1930.

76 *Son Posta*, 21 Ekim 1930.

77 *Son Posta*, 16 Ekim 1930.

78 *Akın*, 24 Ekim 1930.

79 *Hizmet*, 1, 13 Ekim 1930.

1930 belediye seçimlerinde SCF'liler pek çok zorlukla karşılaştılar (Tarih ve Toplum, *no. 200, 2000, s. 49*).

Şirketi müdürünü yakın takibe aldı ve Buca'ya giderek SCF ocağına ait defter ve makbuzlara el koydu.[80] Aynı şekilde, komşu vilayet olan Manisa'da, polis müdürünün seçim sandıklarına çıkan yolu işgal etmesi ve Halk Fırkası propagandası yapması genel bir yaklaşımı yansıtıyordu.

Seçimler sırasında vuku bulan usulsüzlükler genel bir strateji izledi.[81] İlk olarak Serbest Cumhuriyet Fırkası taraftarlarının isimleri listelerde yer almadılar.[82] Binlerce kişinin ismi, seçim bölgelerinde uzun süredir ikamet etmelerine rağmen bulunamıyordu. Bu taktiğin başarısızlığı durumunda, henüz nüfus kağıdı almamış binlerce mübadil oy sandıklarından geri çeviriliyor, oy veren diğer vatandaşların ise

80 *Son Posta*, 16 Ekim 1930.

81 Zekeriya Sertel'in *Son Posta*'da seçim usulsüzlüklerini özetlediği makalesi için bkz. *Son Posta*, 18 Ekim 1930.

82 Özellikle Adana, İzmir, İstanbul ve Konya gibi büyük kentlerde yoğun şikâyetler vardı.

ya eski nüfus kağıtları kabul edilmiyor[83] ya da nüfuz cüzdanları ile seçim listelerindeki isimleri arasında bir uygunsuzluk olup olmadığı araştırılıyordu.[84] Meselenin can alıcı noktası bu kuralın sadece Serbest Cumhuriyet Fırkası taraftarları için işletilmesiydi.[85]

Seçim süreci büyük kentlerde daha karışıktı ve SCF'ye karşı farklı baskı ve engelleme yöntemleri gerektirdi. Yerel otoriteler, Serbestçilerin kazanacağının ayırdına vardıkları zaman, ya oy kullanılan sandık sayısını[86] düşürüyor ya da günlük oy veren insan sayısı ortalamalarını[87] silahlı ve kolluk kuvvetleri yardımıyla aşağıya çekiyorlardı. Bu durumun sonucu binlerce kişi oy veremeden seçim merkezlerinin çevresinde büyük kalabalıklar oluşturdu.[88] Fakat Serbest Cumhuriyet Fırkası seçimlerde tüm engellemelere rağmen önde gidiyorsa, seçimler ya iptal edildi ya da ertelendi.[89]

Seçimlerdeki usulsüzlükler, sonuçlar açıklanmadan önce de devam etti. Birçok oy pusulası seçime baskı veya tercihleri sonucunda katılamayan seçmenlerin isimleri yerine

---

83 *Son Posta*, 13 Ekim 1930. Etabli vesikası ile oylarını kullanmak isteyen Rumlar da benzer zorluklar yaşadılar. Bkz. *Son Posta*, 8 Ekim 1930.

84 *Son Posta*, 13, 16 Ekim 1930.

85 Örneğin, İzmir, Karantina'da Öğretmen Okulu öğrencilerine Serbest Cumhuriyet Fırkası'na oy verecekleri anlaşılınca oy verdirtilmemiş; gerekçe olarak da kimliklerinin bulunmaması gösterilmişti. Fakat, Trabzon'da ortaya çıktığı üzere CHF taraftarları bu çeşit zorluklarla karşılaşmamaktaydılar. Bkz. *Son Posta*, 20 Ekim 1930.

86 Çanakkale'de seçimlerin dördüncü günü sonrası sandık sayısı dörtten bire indirilmişti. *Son Posta*, 8 Ekim 1930.

87 Adana'da oy veren seçmen sayısı günde ortalama 500-600'den 200'e gerilemişti. Seçimler Mersin'de SCF'nin açık ara üstünlüğünde sürerken seçmenlerin oy sandıklarına yaklaşması yasaklandı.

88 Örneğin Konya'da binlerce kişi oyunu kullanamadı. *Son Posta*, 20 Ekim 1930.

89 Aydın'da seçimler iki gün tatil edilirken Çine, Biga, Ereğli, Kula ve Kemalpaşa'da seçimler ertelendi. *Son Posta*, 14, 21 Ekim, 1930.

atıldı. Bu durum, çoğu ismin altında aynı imzaların bulunması veya toplam seçmen sayısından daha fazla kişinin oy kullanması gibi traji-komik durumlara yol açtı.[90] Bu oyların gittiği tek adres vardı; o da Cumhuriyet Halk Partisi'ydi.[91] Bu uygulamayı mümkün kılan ise seçim kurullarının (intihap encümeni) baskı altına alınması,[92] üyelerinin Halk Fırkası yöneticileri tarafından seçilmesi ve/veya CHF taraftarlarının oylarını bir defadan fazla kullanabilmesine izin verilmesiydi.[93] Öte yandan, seçim sandıklarının kaybolmuş olması,[94] çalınması[95] jandarma kumandanına teslimi[96] veya Halk fırkalı belediye başkanının evinde saklanmakta olması, 1930'da yapılan belediye seçimlerinin ruhunu yansıtan örnek olaylardı.

Tüm usulsüzlükler ve baskı metotları Serbest fırkalıların polis ve asker kuvvetleri tarafından bastırılması ile desteklendi. Yüzlerce kişi kanun aleyhine gösteri yapmaktan ötürü tutuklandılar. Özellikle Ödemiş, Kemalpaşa[97] ve Antal-

---

90 Balıkesir bu örneklerden biriydi, bkz. *Son Posta*, 22 Ekim 1930.

91 Bir *Son Posta* okuyucusu çözüm olarak seçimlerde oy verenlerin listeler halinde gazetelerde yayınlanmasını önerdi. *Son Posta*, 15 Ekim 1930.

92 Burdur'da seçim komitesi sadece göstermelikti. *Son Posta*, 18 Ekim 1930.

93 Adana seçimlerinde 1800 işçi ve memurun iki defa oy verdikleri/listelere kaydedildikleri iddia edildi. *Son Posta*, 6 Kasım 1930.

94 Cumhuriyet Halk Fırkası mutemedi Akhisar, Marmara'da seçim sandığını alarak ortadan kayboldu.

95 Örneğin, Kemalpaşa, Parsa köyünde muhtar Ismail Efendi ve Hurşit Çavuş seçim sandıklarını gece yarısı çalarak içinden Serbest Cumhuriyet Fırkası'na ait oyları çıkardılar. *Son Posta*, 23 Ekim 1930. Germencik'te seçim sandığı parçalandı, *Son Posta*, 13 Ekim, 1930. Serbest Fırka'nın kazanma şansının yüksek olduğu Çatalca'da ise seçim sandığı çalındı. *Son Posta* 29 Eylül, 1930.

96 Bergama'da seçimler sona erdiğinde sandık açılmadan ilk olarak jandarma kumandanına oradan da İçişleri Bakanlığı'na gönderildi. *Son Posta*, 21 Ekim 1930.

97 Yoksulluktan ötürü SCF'yi heyecanla karşılayan kasabada onbeş kişi tutuklanmıştı. *Son Posta*, 18 Ekim 1930.

ya'daki[98] olaylar, devlet otoritesinin kendi vatandaşları ile çetin ve adeta zorbaca bir karşılaşmasıydı.[99]

Belediye seçimlerinde Serbest Cumhuriyetçiler

Belediye seçimleri Serbest Cumhuriyet Fırkası taraftarları için iyimser bir havada başlamıştı. Fethi Bey vatandaşları kalplerine ve serbest iradelerine dayanarak oy vermeye davet ediyor;[100] partisinin sistematik bir biçimde uygulanacak siyasi baskıyla karşılaşacağını öngöremiyordu. Fakat seçimler ilerleyip SCF aleyhine uygulanan baskı ve yıldırma uygulamaları hakkındaki haberler parti merkezine yağmaya başlayınca, bu dileğin gerçekleşmeyeceği anlaşıldı. SCF lideri yeni durum karşısında kamuoyu ve parti teşkilatına ikinci bir duyuru yapmak zorunda kaldı.

Fethi Bey, seçmenler ve SCF yerel teşkilatlarına yaptığı çağrıda, yaşanan usulsüzlüklerin derhal yargıya ve diğer devlet kurumlarına intikal ettirilmesini ve aynı zamanda kanun dahilinde hareket edilmesini salık veriyordu.[101] Zira, Belediye Kanunu'nun 47. maddesinde seçmenleri tehdit edenlere verilecek cezalara, 49 ve 50. maddesinde tarafsız kalmayan encümen üyelerinin ve görevini suistimal eden memurların karşılacağı hukuki süreçlere ve 52. maddesinde kanun dışı uygulamaların olduğu durumlarda seçimlerin iptal edilebile-

98 Oy veremediği için kent merkezinde toplanan binlerce kişi askeri güçlerin müdahalesi ile karşı karşıya kaldılar. Birçok vatandaş yaralanırken, birçok kişi de gözaltına alındı. Bkz. *Son Posta*, 19 Ekim 1930; *Cumhuriyet*, 18 Ekim 1930; Muhammet Güçlü, "Antalya'da Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın Faaliyetleri" *Ege Üniversitesi Edebiyat Fak. Tarih İncelemeleri Dergisi*, 9 (1994), 327-337; Muhammet Güçlü, "Antalya'da 1930 Belediye Seçimleri", *Toplumsal Tarih*, Mayıs (1999), 19-23.

99 Mersin, Salihli ve Trabzon'daki tutuklamalar için bkz. *Son Posta*, 20- 22 Ekim 1930; *Milliyet*, 15 Ekim 1930.

100 *Son Posta*, 6 Ekim 1930.

101 *Son Posta*, 8 Ekim 1930.

ceğine atıf vardı. Ne bu kamuoyu açıklaması ne de parti merkezinin diğer çabaları, seçimleri nizami hale getirmeye ve SCF taşra teşkilatları ve seçmenlerinin maruz kaldığı baskıları hafifletmeye yetmedi. Bu noktada, "Serbesçiler", Cumhuriyet Halk Fırkası ve devlet aygıtından gelen baskılara karşı pratik çareler geliştirmek zorunda kaldılar.[102]

Bireysel seçmenler için en etkili yol yaratıcılıktı. "Serbesçiler" birçok yerde kendi partilerine oy atmak için ilk önce Halk Fırkası aday listesini alıp daha sonra fikir değiştirmiş gibi davranmayı tercih ettiler.[103] Fakat bu taktik seçmen listelerinde dahi ismi gözükmeyen SCF'liler için yeterli olmamaktaydı. Bu duruma ilginç bir örnek Çemberlitaş, İstanbul'da ortaya çıktı. Yıllardır Mesih Paşa mahallesinde yaşayan tamirci Nusret Efendi oy vermeye gittiği zaman büyük bir süprizle karşılaştı: Seçim kurulu, muhtarın varlığına rağmen öyle bir mahalleden haberdar olmadığını söylüyor, vatandaşın oy kullanmasına izin vermiyordu. Kolay pes etmeyen bir kişiliğe sahip olan Nusret Efendi ancak geri gidip getirdiği mahalle tabelası sayesinde seçim heyetini ikna etti ve oyunu kullanabildi.[104]

SCF yerel teşkilatlarının durumu farklıydı. Anında müdahale gerektiren seçim usulsüzlükleri karşısında teşkilatlar konuyu hem parti merkezine danıştılar hem de yerel idare nezdinde şikâyette bulundular. Çoğu zaman istedikleri sonucu alamayan SCF teşkilatları çareyi seçimlerden bir süreliğine ya da tamamen çekilmekte gördüler.[105] Bu durum,

---

102 *Akın*, 13 Ekim 1930.

103 Samsun örneği için bkz. *Son Posta*, 18 Ekim 1930.

104 *Son Posta*, 11 Ekim 1930.

105 SCF yerel teşkilatlarının seçimlerden çekildiği yerler arasında Akhisar, Mersin, Akşehir, Kasaba, Kırkağaç, Milas, Adapazarı, Gebze, Eskişehir ve Ereğli vardı. *Son Posta* 20-24 Ekim, 1930; *Hizmet* 1, 9-10 Ekim 1930; *Akın* 24 Ekim, 1930.

SCF'nin kuvvetli olduğu ya da seçimlerin başa baş geçeceği beklenen ticari bölgelerde Cumhuriyet Halk Fırkası'na kayda değer bir avantaj sağladı.[106] Ereğli örgütü seçimlerden çekildiğini kamuoyuna yazılı olarak duyuran nice SCF teşkilatından biriydi. Sundukları belgede seçim usulsüzlüklerini tek tek belgelediler: Seçimlerin ertelenmesi, seçim binasının girişinde jandarmanın varlığı ve kaymakamın SCF taraftarları aleyhine ayrımcılık yapması.[107]

Büyük kentlerde ise SCF teşkilat ve taraftarları daha aktif protesto yöntemleri kullandılar. SCF fırka ocağı tarafından düzenlenen ve beş bin kişinin iştirak ettiği mitingde, Akhisarlılar seçim encümeninin çıkardığı zorlukları avukat Nihat Bey'in yaptığı konuşma vasıtasıyla protesto ettiler.[108] Kızgın Balıkesir sakinleri Gazi ve Fethi Bey'in posterleri[109] eşliğinde develerle yaptıkları yürüyüşte "çok yaşa Gazi, çok yaşa Serbest Cumhuriyet Fırkası" sloganları attılar.[110] Ortamın sakinleşmesini sağlayan tek gelişme SCF vilayet teşkilatından İbrahim Sururi Bey'in yaptığı konuşma oldu.[111] Benzer şekilde, Adanalı onbir bin kişi Ankara'ya SCF vilayet ocağı azaları Nakipzade Muzaffer ve İdris Beyler aracılığıyla gönderdikleri dilekçede, kentte yapılan seçimlerin iptalini talep ediyorlardı.[112] Zira, SCF'nin kazandığı seçimler, seçim sonrası bir operasyon ile elinden alınmıştı.[113]

---

106 Akhisar'da toplam 7800 oyun sadece 1056 tanesini alarak seçimi kazanan CHF, Bodrum'daki zaferini sadece 250 oya borçluydu. Keza, Çankırı'da toplam 3000 seçmenin sadece 585 tanesi seçimlere katılabilmişken, Çorlu'da seçime katılım oranı yüzde 12.5 olmuştu. *Son Posta*, 18, 23 Ekim 1930.

107 *Son Posta*, 21 Ekim 1930.

108 *Hizmet*, 9 Ekim 1930.

109 *Son Posta*, 22 Ekim, 1930.

110 *Vakit*, 21 Ekim 1930.

111 *Son Posta*, 20 Ekim 1930.

112 *Yeni Adana*, 9 Ekim 1930 ; *Son Posta*, 19 Ekim 1930.

113 *Son Posta*, 15 Kasım 1930.

Adana'da uygulanan protesto yöntemi[114] daha sonra farklı kentler için bir örnek teşkil etti. Balıkesir sakinleri yirmi beş sokaktan topladıkları 9560 tane imzayı seçimlerde ortaya çıkan usulsüzlüklerin araştırılması için İçişleri Bakanlığı'na gönderdiler.[115] Manisa ili seçmenleri gönderdikleri onbin imzalı dilekçede valiyi seçimleri bitirmekle suçluyorlardı.[116] Aydın'dan beş bin kişi seçimlerin kanunsuz biçimde yapıldığına dair itirazda bulundular.[117] Trabzon kentinde ise yüzlerce vatandaş notere giderek oylarının kabul edilmemesini protesto ediyorlardı.[118] Benzer şikâyetler hem Konya[119] hem de Eskişehir'de seslendirildi.[120]

Uygulanan tüm baskı ve yıldırma metodlarına rağmen, Serbest Cumhuriyet Fırkası, 502 belediye başkanlığı için yapılan ve otuzyedi vilayette katıldığı[121] seçimlerden ikisi kent düzeyinde olmak üzere kırk noktada başarılı olmayı bildi (Şekil 4).[122] Muhalefet partisinin seçim galibiyetlerinin ezici çoğunluğu yüzde 65'le Batı Anadolu'dan[123] gelirken,

---

114 *New York Times*, 3 Kasım 1930.

115 *Son Posta*, 11 Ekim 1930.

116 *Son Posta*, 21 Ekim 1930; *Serbes Cumhuriyet*, 31 Ekim 1930.

117 *Serbes Cumhuriyet*, 27 Ekim 1930.

118 *Son Posta*, 20 Ekim 1930.

119 *Serbes Cumhuriyet*, 10 Kasım 1930.

120 *Son Posta*, 11 Kasım 1930.

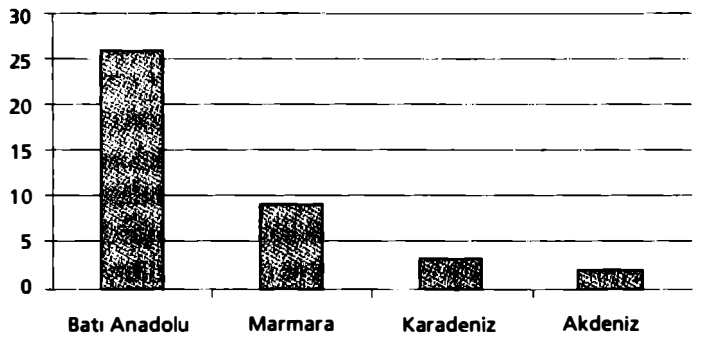
121 Muhalefet partisi Kürtlerin yoğun olarak yaşadıkları ülkenin doğu bölgelerinde seçimlere katılmadı. Bkz. *Son Posta*, 23 Ekim 1930.

122 Bu noktalardan otuz tanesi için bkz. Walter F. Weiker, *Political Tutelage and Democracy in Turkey- The Free Party and Its Aftermath* (Leiden: E.J. Brill, 1973), 115.

123 İzmir (Bergama, Kınık, Seferihisar, Şirince, Urla, Buca, Bademiye, Armutlu, Dikili, Kuşadası, Menemen, Atça, Şerefhisar, Karantina), Aydın (Söke, Karapınar, Nazilli, Umurlu, Bozdoğan, Çine, Yenipazar, Sultanhisar, Germencik), Manisa (Görđes, ayrıca kentte SCF-3, CHF-23), Balıkesir (Bandırma, Susurluk). Seçim sonuçları için bkz. *Son Posta*, 18-25 Ekim 1930; *Cumhuriyet*, 18-29 Ekim 1930.

listede ikinci sırayı yüzde 22.5 ile Trakya dahil olmak üzere Marmara[124] aldı. Ayrıca, SCF'liler, Karadeniz sahilşeridinde Samsun kenti ve Amasya'ya bağlı iki noktada[125] ve ülkenin güneyinde Silifke (İçel) kenti[126] ve Osmaniye (Cebelibereket), Boğaç'ta seçimlerden zaferle ayrıldılar.[127]

ŞEKİL 4
Belediye Seçimlerinde SCF Galibiyetlerinin Coğrafi Dağılımı

SCF'nin seçim galibiyetleri ağırlıkla 20. yüzyılın başında ekonomik modernizasyona uğramış ticari bölgelerde gerçekleşti.[128] Ekonomik kriz ve göçmen meselesi 1930 yılında iki yakıcı mesele olarak yeni partinin başarısını tetiklerken, Batı Anadolu turu ve bu bölgelerde yürütülen etkin örgüt-

124 Trakya (Vize, Keşan, Üsküp (Lüleburgaz), Malkara, Pınarhisar), İstanbul (Çatalca, Burgaz, Maltepe), Çanakkale (Biga). *Son Posta* 2, 18, 20 Ekim 1930; *Edirne Postası*, 9 Ekim 1930.

125 Samsun sonuçları için *Cumhuriyet*, 18 Ekim 1930. Samsun başarısının örgütsel arkaplanı için bkz. Walter F. Weiker, *The Free Party of 1930 in Turkey: Loyal Opposition in a Rapidly Modernizing Nation*, (Basılmamış Doktora Tezi, Princeton University, 1962), 164-183.

126 *Serbes Cumhuriyet*, 1 Kasım 1930.

127 *Akın* 27 Ekim 1930; *Son Posta* 2, 14 Ekim 1930.

128 *New York Times*, Ekim 20 1930.

lenme faaliyetleri sonuç vermişti. Aslında, seçim usulsüzlükleri ve baskı siyaseti göz önüne alındığında, belediye seçimlerinde SCF'ye verilen destek seçim sonuçların gösterdiğinin çok ötesindeydi.[129] Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın çeşitli bölgelerde üstünlüğü ile sonuçlanan seçimlerde aldığı yüksek oy oranları bize bu konuda bir fikir verebilir (Tablo 11).

TABLO 11
1930 Belediye Seçimlerinde SCF Oy Oranları

Seçim Yeri	*Bölge*	*SCF*	*CHF*	*%*
Buca	Batı Anadolu	867	77	91.8
Karantina	Batı Anadolu	632	59	91.4
Bergama	Batı Anadolu	1371	250	84.6
Kuşadası	Batı Anadolu	801	89	90.0
Armutlu	Batı Anadolu	669	29	95.8
Keşan	Trakya	959	358	72.8
Vize	Trakya	3112	416	88.2
Samsun	Karadeniz	3312	416	88.8
Sillfke	Akdeniz	+180		

Kapanış

Belediye seçimlerinde uygulanan baskı ve usulsüzlükler, Fethi Bey'i konunun mecliste tartışılması için 6 Kasım tarihinde bir çağrı yapmaya sevk etti.[130] Cumhuriyet Halk Fırkası ileri gelenlerinin bu teklifi memnuniyetle karşılaması üzerine, Türkiye Büyük Millet Meclisi 15 Kasım 1930'da tarihinin en uzun oturumlarından birine sahne oldu.[131] İlk konuşmayı teklifin altında imzası olan Fethi

129 *The Times*, 3 Kasım 1930.

130 *Son Posta*, 4 Kasım 1930.

131 *Bildiriş* gazetesi, meclis oturumunu "tam on saat devam eden hararetli münakaşaları ile alu seneden beri görülmeyen mühim ve tarihi bir toplantı olarak" yansıttı. *Bildiriş*, 20 Kasım 1930. Meclis tartışmasının kısa bir özeti için bkz. *The Times*, 17 Kasım 1930.

Bey yaptı.[132] SCF lideri konuşmasında, belediye seçimlerinde ortaya çıkan usulsüzlükleri pratik örnekler vererek kanıtlamaya girişti. Bu bağlamda, Adana seçimlerinde ortaya çıkan fazla oylardan, Mersin'de ordu baskısından, Konya'da azalan sandık sayılarından, Eskişehir'de SCF üyelerinin gördüğü fiziksel şiddetten, Çatalca ve Silivri'de kaçırılan seçmen listelerinden söz açtı.

Daha sonra ise İzmir seçimlerini SCF'ye seçim öncesi, sırası ve sonrasında uygulanan çeşitli baskı yöntemlerini ortaya koymak için kullandı. Benzer şekilde, Antalya'da askeri güçlerin kalabalığa uyguladığı sert müdahaleye değindi. Fethi Bey, son olarak, seçim usulsüzlüklerinin olduğu diğer kentlerin isimlerini tek tek saydıktan sonra,[133] vatandaşların devlet ve kurumlarına güvenini tekrar tesis etmek için seçimlerin yenilenmesi çağrısında bulundu.[134]

Fethi Bey'in konuşmasına yanıt İçişleri bakanı ve Halk fırkalı onsekiz milletvekilinden geldi. Seçimlerin resmi galibi Cumhuriyet Halk Fırkası, mecliste seçim usulsüzlükleri üzerine yapılan toplantıyı SCF'nin kıyasıya eleştirildiği bir siyasi platforma dönüştürmeyi başarmıştı.[135] Balıkesir milletvekili Hayrettin Karan kendi kentindeki durumdan örnekler verdi. Karan'a göre, Balıkesir'deki SCF protesto gösterisi gericilerin hareketiydi. Şapka ve yazı devrimiyle hükümeti yeren sloganlar atmakla kalmamışlar aynı zamanda, fes ve sarığı geri istemişlerdi. Mebusa göre "bu adamlar ta-

---

132 Fethi Bey'in konuşmasının ve Cumhuriyet Halk fırkalı milletvekillerinin verdiği yanıtların tüm metni için lütfen bkz. Kazım Öztürk, Türk Parlamento Tarihi Araştırma Grubu, *Türk Parlamento Tarihi (1927-1931)* cilt 1 (Ankara: Türkiye Büyük Millet Vakfı Yayınları no. 3, 1995), 339-403.

133 Bu kentler Edirne, Kırklareli, Tekirdağ, Çanakkale, Kocaeli, Bursa, Aydın, Denizli, Muğla, Kütahya, Isparta, Malatya, Kırşehir, Niğde, Çankırı, Trabzon, Giresun, Rize, Amasya, Bolu, ve Gaziantep'ti.

134 *New York Times*, 16 Kasım 1930.

135 *New York Times*, 17 Kasım 1930.

rikat şeyhleri tarafından eğitilmekteydiler". SCF liderinin Batı Anadolu turunda evinde kaldığı bu adam, "Yunan işgali sırasında eski bir Yunan ajanı ve aynı zamanda evini tekke olarak kullanan bir şeyhti".

Adana mebusu SCF aleyhine benzer şikâyetlerde bulundu. Muhalefet partisi, Arapça-konuşan azınlık arasında propaganda yapıyordu. İçişleri bakanı sözü aldığında tartışmaya aynı tonda devam ederek, Antalya'da ortaya çıkan düzensizliklere değindi. Şükrü (Kaya) Bey'e göre Serbest Cumhuriyet Fırkası'na farklı emelleri olan kişiler girmiş ve partiyi kendi şahsi çıkarları için kullanmışlardı. Bu durum tüm ülkede anarşiye yol açmış; Antalya'da SCF taraftarlarının devlet otoritesine karşı düzenledikleri gösteri bu duruma tipik bir örnek oluşturmuştu. Bakana göre, bu çeşit bir özgürlük ancak anarşistlerin özgürlüğü olabilirdi.

Şükrü Bey daha sonra eleştirilerini farklı bir düzeye taşıdı. İçişleri bakanına göre başkente çeşitli kentlerden gönderilen protesto mektupları samimi değildi. Daha da önemlisi, dilekçelerin altındaki imzaların çoğu aynıydı. Bakan konuşmasını SCF'ye yönelik düzen uyarısı ile noktaladı: "Kanunlar ve devlet görevlileri ancak kanunlarla değiştirilebilirdi. Bu noktadan sapmak kanundışılığı teşvik olurdu. Cumhuriyet Halk Fırkası bu yolda ilerlemeyecekti ve bu yolu kapatmak için yeterli güce sahipti."

Fethi Bey bir kez daha konuşmak için kürsüye geldiğinde bu sefer kendisini SCF'nin tabanı ve yerel teşkilatlarını savunur durumda buldu. İlk olarak İçişleri bakanının anarşi tartışmasına değindi. SCF liderine göre ülkede esas anarşi Halk Fırkası'nın vatandaşları ikiye bölerek seçimlerde SCF'yi destekleyenlere oy kullandırılmaması sonucu ortaya çıkabilirdi. Başka bir deyişle, ülkede anarşinin esas kaynağı baskı siyaseti ve kaba kuvvete dayalı siyaset anlayışından başka bir şey değildi.

Fethi Bey daha sonra Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın mürtecilerle dolu olduğu ve bu durumun hem Batı Anadolu turu hem de belediye seçimlerinde ortaya çıktığı iddialarını yanıtladı. Bu fikri tamamen reddeden SCF lideri, devlet yetkililerinin ve ilgili makamlarının SCF yerel teşkilatları kurulmadan önce bu noktalarda gerici güçler olduğuna dair neden en ufak bir fikirleri olmadığını sordu. Keza, belediye seçimlerinde güvenlik güçleri tarafından tutuklanan hiç kimse bağımsız yargı tarafından uzun süre hapiste tutulmamışlardı.[136]

Fethi Bey son olarak belki de tüm Serbest Cumhuriyet Fırkası tecrübesini yansıtacak o kritik gözlemini İçişleri Bakanı Şükrü Bey'e yanıt olarak tekrarladı. "İçişleri Bakanı beni insanları ayaklandırmakla suçluyor. İnsanlar neden ayaklanıyorlar? Vatandaşlar ekonomik zorluklardan dolayı hoşnutsuzlar da ondan." Lider aynı analizi Batı Anadolu turundan sonra da yapmış; Halk Fırkası'nın gerici güçler olarak göstermek istediği SCF tabanının aslında iktisadi buhran altında ezilen ve bu durumla bağlantılı olarak büyüyen sosyal hoşnutsuzlar kitlesinden başka bir şey olmadığını ifade etmişti.

Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın belediye seçimlerinin tekrarlanması için verdiği önerge onbir saatlik bir oturumdan sonra[137] Halk fırkalıların oylarıyla reddedilirken, SCF meclis üyeleri seçimler sonrasında verdikleri kararı uygulamaya koydular: Parti kapatılacaktı.[138] Meclisteki tartışma adeta iki partinin görüş ayrılığı içinde olduğu noktaların tamamen su yüzüne çıktığı bir dramanın son perdesi oldu.

---

136 Öztürk (1995), 390.

137 *Cumhuriyet*, 16 Kasım 1930.

138 *Son Posta*, 18 Kasım 1930.

Sonuçlar

Hükümet eden milliyetçilerle SCF arasında en büyük fikir ayrılığı muhalefet partisinin tabanına ilişkin ortaya çıktı. CHF önde gelenleri, SCF'nin yerel teşkilatlarının gelişimi ve partinin Batı Anadolu turu vasıtasıyla yarattığı toplumsal mobilizasyon karşısında şaşkına dönmüşler; çareyi hükümet-destekli gazeteler aracılığıyla SCF aleyhine "Cumhuriyetin düşmanları" vurgulu bir karalama kampanyası başlatmakta bulmuşlardı. Bu çerçevede, SCF yandaşları ve yerel teşkilat kadroları "gericiler, komünistler ve suçlu insanlar" olarak tasvir edildiler. Belediye seçimleri ise bu perspektifin devlet aygıtının aktif katkısı ile birleştiği yegâne bir an oldu. Bürokrasi Cumhuriyet Halk Fırkası'nın sandıktaki başarısını kanundışı yöntemlerle garanti ederken, SCF tabanını hedef alan "Cumhuriyetin düşmanları" teması seçimlerde yeni partinin meşruiyetini gölgelemeye yetmişti.

Seçimlerde sınırlı da olsa başarı sağlayan Serbest fırkalılar aleyhlerine düzenlenen baskı, sindirme ve karalama kampanyalarını farklı biçimlerde protesto ettiler. Bu noktada, SCF meclis kadrosu partinin geleceği hakkında karar aşamasına geldi: Ya ağırlıkla ekonomik zorluklardan dolayı mobilize olan büyük SCF kitle tabanı ve siyasal hakların bayraktarlığını yapan 'çevredeki' eğitimli sınıflarla yola devam edecekler ya da merkezci milliyetçi kadro içinde kalacaklardı.[139] SCF yöneticileri ikinci alternatifi seçtiler ve içinden geldikleri sınıfa ve Mustafa Kemal'e bağlı kaldılar.[140] Partinin kapanışından memnun olmayan yerel teşkilatlar ve birçok SCF'li yeni bir partinin ortaya çıkacağı gü-

139 *The Times*, 3 Kasım 1930.

140 *The Times*, 18 Kasım 1930.

nü heyecanla beklediler.[141] Fakat beklenen olmadı ve SCF milletvekillerinin ezici bir çoğunluğu Halk Fırkası'na geri döndü.

Üç aylık Serbest Cumhuriyet Fırkası tecrübesi umutsuzlukla noktalanmış ve merkezi kontrol eden milliyetçi eliti uzun bir süre daha ülke yönetiminde tutacak son adım atılmıştı. SCF ve tabanının iktidarı ancak başka bir büyük dönüşüm dönemi olan İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Demokrat Parti iktidarı ile gerçekleşecekti.

141 "Fethi Bey öldü, yaşasın hürriyet", Muhalefet başına geçebilecek önemli bir şahsiyet aranıyor" bkz. *Serbes Cumhuriyet*, 19-21 Kasım 1930; *Son Posta*, 5 Aralık 1930.

SONUÇ

Serbest Cumhuriyet Fırkası Türkiye tarihçiliğinde siyasi elitin başarısız bir girişimi olarak kurgulandı. Bu yaklaşımın arkaplanında devleti öne çıkaran entelektüel pozisyonlar ile Batılılaşmış Türk milliyetçilerini toplumsal değişimin yegane öncüsü olarak kabul eden modernleşme okulu vardı.[1] Avrupa merkezci model, devlet ile toplum, elit ile halk ve modernite ile gelenek arasında keskin ayrımlar yaratarak, siyasal değişim ve demokrasinin ancak tepeden, tedrici ve vesayetçi bir formda gerçekleşebileceğini iddia etmekteydi. Bu kavramsal çerçeveye uygun olarak, SCF'ye ait tarihsel hafızanın anahtar sözcükleri siyasi elit ve "gerici halk yığınları" oldu.

Oysa, bu çalışmada göstermeye çalıştığım üzere Serbest

1 Modern Türkiye analizlerinde bu modelin güçlü kalmasının arkasında 19. yüzyıl oryantalizmi, 20. yüzyıl başında geliştirilen Batılı elit teorileri, 1930-1980 yılları arasında revaçta olan devletçi sol Kemalizm ve İkinci Dünya Savaşı sonrasında Amerika öncülüğünde hayata geçirilen kalkınma ajandası vardı. Osmanlı tartışması için bkz. Huri Islamoğlu-İnan, "'Oriental Despotism' in world-system perspective", (der.) Huri Islamoğlu-İnan, *The Ottoman Empire and the World-Economy* (Cambridge: Cambridge University Press, 1987), 1-24.

Cumhuriyet Fırkası, profesyonel ve ekonomik grupların önderliğinde yaratılan kitlesel mobilizasyonla 1930'lar Türkiye'sinde adeta bir ihtilal havası estirmişti. Hızla toplumsal bir harekete dönüşen parti, 99 günlük serüveninde yirmi dokuz tanesi il düzeyinde olmak üzere en az 166 noktada teşkilat kurdu, iki büyük siyasi mitinge ve otuza yakına çoşkulu karşılama törenine imza attı ve son olarak 1930 Belediye Seçimleri'nde karşılaştığı tüm baskılara rağmen kırk noktada seçimlerden zaferle çıkmayı bildi.

Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın kuruluş zamanlaması muhalefetin doğuşu ile ekonomik kriz arasındaki sıkı bağı ortaya koymaktadır. Milliyetçi elit içinde cumhurbaşkanı Mustafa Kemal'in güvendiği kadrolar tarafından kurulan parti, bir yandan hükümeti siyasi ataletten kurtaracak öte yandan "halk sınıflarının" ekonomik şikâyetlerinin meclise taşınmasını mümkün kılacaktı. SCF parti programının ikinci noktayı liberal bir ajanda etrafında başarıyla inşa etmesi, krizden olumsuz etkilenen esnaf, köylü ve kentlilerin kurtarıcı olarak karşıladıkları Serbest Cumhuriyet Fırkası'na büyük destek vermelerine yol açtı. SCF Batı Anadolu turu bu tür bir tarihsel sürecin harekete geçtiği anları simgeliyordu.

Büyük kalabalıkları gündelik ekonomik talepler etrafında mobilize eden muhalefet partisi önerdiği liberal ekonomik program ile ticari bölgelerde örgütlenmiş ve piyasalara entegre olan ekonomik grupları saflarına çekmeyi başarmıştı. Bir çeşit serbest pazar ideolojisi etrafında buluşan tüccarlar, toprak sahipleri ve imalat sanayi çıkarları, yerel teşkilatlarında aktif görevler aldıkları SCF'yi heyecanla karşıladılar. Zira, Serbest Fırka devletin ekonomik sahaya kendi çıkarları için müdahalesine karşı çıkıyor; yerine ekonomik özgürlük, düşük vergiler ve özel girişimciliği desteklemek sözü veriyordu.

Ekonomik krizin aynı siyasi çatı altında biraraya getirdiği ekonomik seçkinler ile alt sınıflara eklenen diğer bir toplumsal grup profesyonel kadrolar oldu. SCF parti programının ikinci ayağını oluşturan siyasal haklar vurgusu, çevredeki eğitimli sınıfların avukat ve doktorların öncülüğünde muhalefet partisine aktif katılımını sağlamıştı. Profesyonel gruplar sahip oldukları yüksek toplumsal statünün de verdiği ivmeyle, SCF yerel teşkilatlarının örgütlenmesi ve yönetiminde önemli görevler üstlendiler.

Ekonomik taleplerle siyasal vatandaşlık haklarını aynı potada eriten Serbest Cumhuriyet Fırkası, modern Türkiye'nin kitle siyaseti (mass politics) çağına girmesini sağladı.[2] Belediye seçimlerinde Menemen'den aday olan peynirci İsmail Hakkı efendi, Mersin il teşkilatında yer alan büyük toprak ağası Hacı Yakupağazade Hacı Ömer ve Batı Anadolu bölgesini muhalefet partisi adına örgütleyen doktor Ethem Vassaf Bey farklı sosyal aktörlerin belirli bir hiyerarşi içinde yarattığı büyük kitle mobilizasyonunu tescil ediyordu.

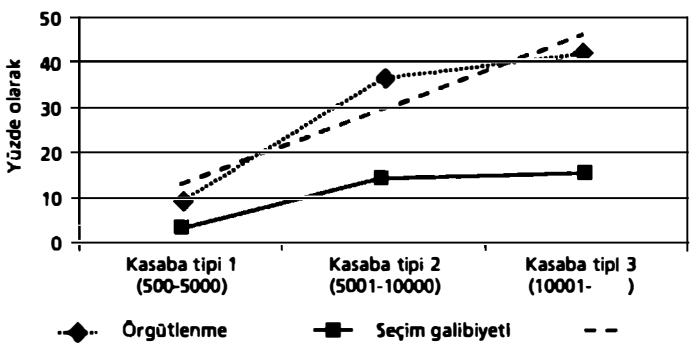
Öte yandan, Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın toplumsal bileşenleri partinin coğrafi temsili ile yakından ilişkiliydi. SCF siyasi gücünü başta Batı Anadolu olmak üzere krizin yıkıcı etki yaptığı ticari bölgelerden aldı. Bu çerçevede, modernleşme okulunun "gerici ittifakın" bir parçası olarak tahayyül ettiği kasaba ekonomik eliti, SCF kaza teşkilatlarının hayata geçirilmesinde aktif rol aldı. Zira, kasabalar, piyasalara demiryolu ile entegre olmuş yapıları ve piyasa ile hinterland arasında mekik dokuyan yüzlerce aracı tüccara ev sahipliği yapmalarından ötürü ekonomik buhrandan ağır darbe almışlardı.

Serbest Fırka ile büyük kasabalar arasındaki sıkı bağ,

2 Ortadoğu tarihini altsınıfların tecrübesinden kuran yeni bir dönemselleştirme için bkz. Joel Beinin, *Workers ad Peasants in the Modern Middle East* (Cambridge & New York: Cambridge University Press, 2001), 71-98.

partinin örgütlenme profili ve seçim galibiyetlerinin demografik dağılımı incelendiğinde daha çarpıcı biçimde ortaya çıkar (Şekil 5). 1930 yılına ait verilerin yokluğunda 1935 nüfus sayımı sonuçlarını[3] baz alarak yaptığımız bir analiz, muhalefet partisinin şehir nüfusu yüksek kazalarda gösterdiği başarılı performansı ortaya koyuyor. Bu çerçevede, SCF, Türkiye'de kent nüfusu beş bini aşan 110 kasabadan 41'inde örgütlenmeyi başarmış ve 15 tanesinde belediye seçimlerinden galibiyetle çıkmıştı. Buna mukabil, şehir nüfusu beş binin altında kalan kasabalarda muhalefet partisinin örgütlenme oranı yüzde 9, seçim galibiyet oranı ise yüzde 3'lerde kalmıştı.

ŞEKİL 5
Kasabalarda SCF Performansı

Öte yandan, muhalefet partisinin ticari bölgelerde bulduğu büyük desteğin arkasında profesyonel kadroların azımsanamayacak gücü, Yahudilerin partiye aktif desteği ve göçmen meselesi yatıyordu.[4] Büyük çoğunluğu Trakya ve Batı

3 Başvekalet İstatistik Genel Direktörlüğü, *Türkiye Nüfusu -1935 20 İlkteşrin Genel Nüfus Sayımı* (Ankara: İstatistik Umum Müdürlüğü Neşriyatı, 1935).

4 Yunanistan mübadillerinin yaşam hikâyeleri üzerine son yıllarda genişleyen bir literatür var. Bkz. Renee Hirschon (der.), *Crossing the Aegean: An appraisal of*

Anadolu'ya yerleştirilen altı yüz bine yakın göçmenin barınma, uyum ve ekonomik zorluklardan ötürü devam eden dramı yeni partiye aktif desteğe dönüşmüştü. Keza, SCF'nin vaad ettiği genişletilmiş vatandaşlık modeli ve partinin kapılarını gayrimüslimlere açması, Yahudi cemaati tarafından Türk ulus-devletine "daha eşit" koşullarda entegrasyon için siyasi bir fırsat olarak görüldü.[5] Son olarak, profesyonel kadrolar kentlerde ve partinin yerel örgütlenmesinde aktif görevler alarak toplumda varolan ekonomik hoşnutsuzluğu siyasi bir güce dönüştürmeyi başardılar.

Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın toplumda yarattığı büyük hareketlenme, siyasi söylemi ve ideolojik konumlanışı, katılım ve mobilizasyon karşıtı Türk milliyetçi elitinde panik havası estirdi. Merkezi kontrol eden güçler, rövanşı belediye seçimlerinde aldılar. Bu bağlamda, hükümet partisine seçim zaferini kazandıran iki temel stratejiden ilki, Serbest Cumhuriyet Fırkası tabanının meşruluğunu sarsmayı hedefleyen propaganda taktikleri oldu. Tarihsel bulgular aksini göstermesine karşın, SCF, kamuoyuna gayrimüslimler ve mürtecilerin ele geçirdiği "Babıali Tanzimatçısı ruhunu" yansıtan siyasi bir yapı olarak lanse edildi.

İkinci strateji CHF lehine mobilize olan bürokratik aygıtın uyguladığı baskı mekanizmalarına dayanıyordu. Belediye seçimlerinin verdiği genel mesaj ise bu konuda yapılan Meclis oturumunda açıklıkla ortaya çıkacağı üzere muhalefet partisine yaşam hakkı tanınmayacağı yönündeydi. Kritik bir dönemece gelen Fethi Bey ve arkadaşları, arkalarında

---

the 1923 compulsory population exchange between Greece and Turkey (New York: Berghahn Books, 2003).

5 Bilgi sahibi olduğumuz tüm kaynaklar, Ermeni ve Rumlara nazaran Yahudilerin SCF'yi aktif olarak desteklediklerini işaret ediyor. İlk iki grubun temkinli davranıp, bir çeşit bekle-gör politikası izlemelerinin arkasında hiç şüphesiz ki azınlıklarla Türk ulus-devleti arasında iki yönlü işleyen toplumsal güvensizlik önemli rol oynamıştı.

ekonomik ve profesyonel grupların omuzlarında hızla yükselmiş bir teşkilat ve ekonomik talepleri olan kitleleri geride bırakarak geldikleri sınıfa ve bürokratik geleneğe bağlı kaldılar. Parti kendi kendini feshetmişti!

Serbest Fırka'nın kapanmasının akabinde tek-parti döneminde Türk rejimine damgasını vuran tarihsel eğilimler siyaset alanında otoriterlik, kültür hayatında tepedenci dönüşüm ve ekonomide devletçilik oldu. Bu perspektifle uyumlu olarak, Türk Ocakları kapatılıp yerine Halkevleri kuruldu, yeni bir Türk kimliği yaratmak için "tarihi-bilimsel" teoriler geliştirildi ve CHF kongresinde altı ok benimsenerek modern Türkiye'nin temel ilkelerine dönüştürüldü. Başka bir deyişle, birçok tarihsel alternatife açık ve içinde farklı toplumsal ittifakları barından milliyetçi proje, bu noktadan sonra merkezi kontrol eden bürokratik sınıfın tek hakimi olduğu bir nitelik kazanmıştı.

* * *

Serbest Cumhuriyet Fırkası aynı zamanda cumhuriyet döneminde toplumsal değişimin niteliği ve aktörlerini anlamak için önemli bir fırsat sunar. Bu konuda teorik çerçeveyi çizen Şerif Mardin'e göre, Osmanlı-cumhuriyet tecrübesi elinde siyasi, idari ve kültürel gücü tutan merkezle yerel kültür, heterodoksi ve eşrafın gücünü simgeleyen çevre arasında sürekli bir mücadele üzerinden şekillenmişti.[6] Merkezi kontrol eden Batıcı bürokratik sınıfın radikal laiklik ajandası dolayımı ile İslamın kurumsal altyapısını değiştirmesi, cumhuriyet döneminde merkez ile çevre arasında kaçınılmaz bir uçurum yaratırken aynı zamanda 1925 Şeyh Sait İsyanı ve 1930 Menemen ayaklanmasının gösterdiği üzere İslam'a çevrenin ideolojik temsili rolünü vermişti.

6 Şerif Mardin, "Center-Periphery: A Key to Turkish Politics", *Deadalus* 102 (1973), 169-190.

Son otuz yılda Türkiye üzerine yapılan antropolojik çalışmalar ile siyaset bilimi ve azgelişmişlik literatürleri merkez-çevre modelinin kavramsal gücünü onaylarken aynı zamanda farklı *çevresel modernitelerin* çeşitli parçalarını ortaya çıkarmayı başardılar. Bu anlamda, cumhuriyet döneminde çevre, tek yüzlü ve monolitik bir tecrübe olmadı. Aksine coğrafi temeli, talepleri ve ajanları birbirinden farklı en az iki tür "çevresel" asabiye'den söz açmak mümkündü.[7] Bunlardan ilki Şerif Mardin'in başarıyla çizdiği modelle uyum içerisindeydi.[8]

Coğrafi ifadesini ağırlıkla güneydoğu ve doğu Anadolu'da Kürt kökenli vatandaşların yaşadığı bölgelerde bulan *kültürel çevrenin* şekillenmesinde Türk ulus-devletinin izlediği merkezileşme ve Batılılaşma politikaları önemli rol oynadı. Bu anlamda, imparatorluktan cumhuriyete geçiş, devlet yapıları ve dünya ekonomisi ile entegrasyonun tarihsel olarak zayıf kaldığı bölgede, toplumsal talepleri halk İslamı ve/veya etnik kimlik üzerinde yükselen yeni bir kültürel haklar ajandasının doğmasına zemin hazırladı. Kültürel çevrede toplumsal muhalefeti örgütleyenler ise bölgedeki sosyal hiyerarşinin tepesinde yer alan aşiret liderleri, büyük toprak sahibi ağalar ve aşiretler arası ilişkilerin düzenlenmesinde kritik rol oynayan dinsel aktörler oldular.[9]

---

7 Geleneksel ve modern asabiye ayrımı için bkz. Olivier Roy, "Patronage and Solidarity Groups: survival or reformation", (der.) Ghassan Salame *Democracy without Democrats: the Renewal of Politics in the Muslim World* (London & New York: I.B. Tauris, 1994), 270-281.

8 Şerif Mardin, *Religion and Social Change In Modern Turkey - The case of Bediüzaman Said Nursi* (Albany: SUNY Press, 1989). [*Türkiye'de Din ve Toplumsal Değişme Bediüzzzaman Said Nursi Olayı*, çev. Metin Çulhaoğlu, İletişim Yay., 2002.]

9 Bölgede bu tarihsel hat 20. yüzyılın ikinci yarısında kişileştirilmiş siyaset, marjinal partiler ve bağımsız adaylara verilen yoğun destek üzerinden devam etti. Ali Çarkoğlu & Gamze Avcı, "An Analysis of the Electorate from a Geographical Perspective", (der.) Sabri Sayarı & Yılmaz Esmer, *Politics, Parties and Elections in Turkey* (Boulder, Colo.: Reinner, 2002), 115-135.

Batı Anadolu ve Marmara'da vücuda gelen *ekonomik çevre* ise profesyoneller ve ekonomik ajanlar tarafından örgütlendi. Temel sloganları ticaret özgürlüğü ve siyasi haklardı. 1950-1999 arasında yapılan seçimlerde oylarını merkez sağ ve merkez sol partilere vermişlerdi. Bölgenin ekonomik gücü toprak sahibi büyük ağalardan değil piyasaya entegre küçük üreticilerden gelmekteydi.[10] Tarihsel olarak dünya ekonomisi ile bütünleşmiş, profesyonel kadroları barından, ülkede kalan gayrimüslimlere ve ülkeye gelen göçmenlere ev sahipliği yapmaktaydılar.

Tarihsel gelişimi, demografik yapısı, antropolojik gerçekliği ve ekonomik modeli birbirinden farklı bu iki çevreden[11] ekonomik kökenli olanı Türkiye'de çok partili hayata geçişte kritik rol oynadı.[12] Demokrat Parti (DP) on yıllık iktidarı boyunca Ege ve Marmara bölgesinden yoğun destek gördü. Bu noktada çarpıcı olan Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın aynı serüveni 20 yıl önce tecrübe etmiş olmasıydı. Parti, Demokratlar gibi Batı Anadolu ve diğer ticari bölgelerde taraftar toplamış, profesyoneller ve ekonomik gruplar tarafından teşkilatlandırılmış, siyasi vatandaşlık hakları ve ekonomik taleplerde bulunmuştu (Şekil 6).[13]

Serbest Cumhuriyet Fırkası ile Demokrat Parti arasındaki sürekliliğe işaret eden bu analiz İkinci Dünya Savaşı sonra-

---

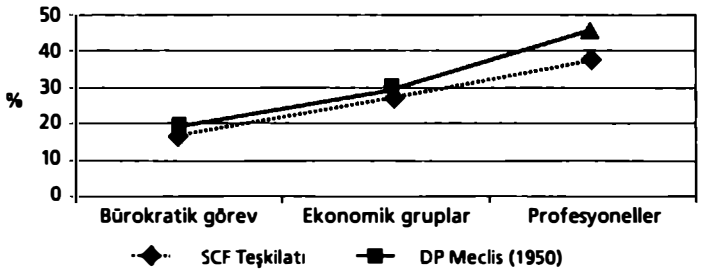
10 Çağlar Keyder, "The Genesis of Petty Commodity Agriculture: the Case of Turkey", (der.) Paul Stirling *Culture and Economy: Changes in Turkish Villages* (Huntingdon: Eothen, 1993), 171-186.

11 Hiç şüphesiz iki çevre modeli arasında geçişler ve benzerlikler de vardı. Özellikle İslami ağların ekonomik çevrede oynadığı rol tarihsel araştırmalara konu olmayı bekliyor.

12 Haim Gerber, *The Social Origins of the Modern Middle East* (Boulder, Colo.: Reinner, 1987).

13 Demokrat Parti'nin hür teşebbüs ve siyasal haklar retoriği için bkz. Reşat Kasaba, "Populism and Democracy in Turkey, 1941-1961", (der.) Ellis Goldberg, Reşat Kasaba & Joel Migdal *Rules and Rights in the Middle East* (Seattle: University of Washington Press, 1993), 43-68.

ŞEKİL 6
SCF ve DP Kadroları

Kaynak: DP (1950) için Frey (1965), 359.

sında Türkiye'de çok partili hayata geçiş tartışmalarını yeniden düşünmemizi sağlayabilir. Bugüne kadar konuya ilişkin yapılan tespitler, dış faktör olarak Amerika merkezli yeni dünya sisteminin yükselişini işaret ederken, Türkiye çerçeveli açıklamalar İsmet İnönü ve Cumhuriyet Halk Partisi'nin ileri görüşlülüğünü vurguladılar.[14] Oysa SCF tecrübesinin gösterdiği üzere, demokrasiye geçişin temelleri 1950'lerin "iletişim devrimi" ve siyasi elitin yerinde tercihleri kadar tek parti döneminde ticari bölgelerde büyüyen ekonomik huzursuzluk tarafından belirlenmişti.[15]

Son olarak, eğer Serbest Cumhuriyet Fırkası 1930 yılında iktidara gelebilseydi, Türkiye'nin izlediği tarihsel çizgide bir değişiklik olur muydu? Merkeze damgasını vuran otori-

14 Ergun Özbudun, *Contemporary Turkish Politics- Challenges to Democratic Consolidation* (Boulder: Lynne Rienner Publishers, 2000), 13-24.

15 Huzursuzluk/kavgacı siyaset ve demokrasi arasındaki bağ üzerine, Doug McAdam, Sdyney Tarrow & Charles Tilly, *Dynamics of Contention* (Cambridge: Cambridge University Press, 2001). İkinci Dünya Savaşı yıllarında ekonomik huzursuzluğun kökenleri için bkz. Şevket Pamuk, "War, State Economic Policies and Resistance, 1939-1945", (der.) Farhad Kazemi & John Waterbury *Peasants and Politics in the Modern Middle East* (Miami: Florida International University Press, 1991), 125-142.

ter, devletçi ve radikal laik "bürokratik kod" yerini SCF'nin vaad ettiği gibi vatandaşlık hakları, liberal ekonomi ve yerel temsile açık bir sivil topluma bırakabilir miydi? Yoksa SCF'nin altın standardına bağlı kalma konusunda verdiği sözler, Türkiye'yi korumacı politikalar sayesinde yakaladığı ekonomik büyümeden mahrum kalmasına ve akabinde toplumsal sorunların büyümesine mi yol açardı?[16]

Bu soruların yanıtını vermek elbette tarihsel olarak mümkün gözükmüyor. Fakat kesin olan bir şey Faruk Birtek'in 1950 DP iktidarı için yaptığı keskin gözlemin[17] 1930 SCF tecrübesi için de geçirli oluşuydu: Merkez-çevre ikileminin ortadan kalkması için tarihi bir fırsat kaçırılmıştı. Farklı "çevrelerin" birbirleriyle konuşması için ise henüz katedecek çok yolumuz var!

16 Büyük Buhran yıllarında krizden en geç çıkanlar altın standardına bağlı kalan Fransa ve takipçileri oldu. Bkz. Peter Temin, "Great Depression", *The Oxford Encyclopedia of Economic History* Vol. 2 (Oxford & New York: Oxford University Press, 2003), 459-466.

17 Faruk Birtek, "Prospects for a New Center or the Temporary Rise of the Peripheral Asabiyah", (der.) Metin Heper and Ahmet Evin *Politics in the Third Turkish Republic* (Boulder: Westview Press, 1994), 223-228.

Gazeteler

Akın (Mersin). 1930.

Anadolu (İzmir). 1930

Babalık (Konya). 1930.

Bildiriş (İstanbul). 1930.

Edirne Postası (Edirne). 1930-1931.

Güzel İnebolu (Kastamonu). 1930.

Hareket (İstanbul). 1929-1930.

Hizmet (İzmir). 1930.

Hürradam (İstanbul). 1930.

Hürriyet (İzmir). 1930.

Milliyet (İstanbul). 1930.

New York Times (New York). 1930.

Samsun Ticaret Gazetesi (Samsun). 1929-1930.

Serbes Cumhuriyet (İzmir). 1930.

Son Posta (İstanbul). 1930.

The Times (Londra) 1930.

Vakit (İstanbul). 1930.

Yarın (İstanbul). 1930.

Yeni Asır (İzmir). 1930.

Kitaplar ve Makaleler

Ağaoğlu, Ahmet. *Serbest Fırka Hatıraları* İkinci baskı (Istanbul: Baha Matbaası, 1969).

Ağaoğlu, Ahmet. *Serbest İnsanlar Ülkesinde* (Istanbul: Sanayi Nefise Matbaası, 1930).

Ağaoğlu, Samet. *Babamın Arkadaşları* (Istanbul: Nebioğlu Yayınevi, 1958).

Ahmad, Feroz. "The Development of Class Consciousness in Republican Turkey, 1923-45", (der.) Donald Quataert ve Erik J. Zürcher *Workers and the Working Class in the Ottoman Empire and the Turkish Republic, 1839-1950* (London & New York: Tauris, 1995), 75-94. [*Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiyesine İşçiler, 1839-1950,* çev. Cahide Ekiz, İletişim Yay., 1998.]

Ahmad, Feroz "The Development of Working-Class Consciousness in Turkey", (der.) Zachary Lockman *Workers and Working Classes in the Middle East* (Albany: SUNY Press, 1994), 133-163.

Ahmad, Feroz. *The Making of Modern Turkey* (London: Routledge, 1993). [*Modern Türkiye'nin Oluşumu,* Kaynak Yay. 1999.]

Akçetin, Elif. "Anatolian Peasants in the Great Depression, 1929-1933", *New Perspectives on Turkey* no. 23 (Fall 2000), 79-102.

Arı, Kemal. *Büyük Mübadele* İkinci Baskı (Istanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000).

Armbrust, Walter. *Mass Culture and Modernism in Egypt* (Cambridge: Cambridge University Press, 1996).

Arrighi, Giovanni. *The Long Twentieth Century: Money, Power, and the Origins of Our Times* (London & New York: Verso, 1994).

Atabaki, Touraj ve Erik J. Zürcher. "Introduction", (der.) Touraj Atabaki and Erik J. Zürcher *Men of Order- Authoritarian Modernization under Ataturk and Reza Shah* (London & New York: I.B. Tauris, 2004), 1-12.

Atabaki, Touraj & Erik J. Zürcher (der.), *Men of Order- Authoritarian Modernization under Ataturk and Reza Shah* (London & New York: I.B. Tauris, 2004).

Atasagun, Yusuf Saim. *Türkiye'de Zirai Borçlanma ve Zirai Kredi Politikası* (Istanbul: Kenan M: tbaası, 1943).

Atasagun, Yusuf Saim. *Türkiye'de Zirai Kredi Kooperatifleri 1929-1939* (Istanbul: Kenan Matbaası, 1940).

Atay, Falih Rıfkı. *Çankaya* (Istanbul: Doğan Kardeş Matbaacılık, 1969).

Atilla, A. Nedim. *İzmir Demiryolları* (Izmir: İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayını, 2002).

Avcıoğlu, Doğan. *Türkiye'nin Düzeni (Dün-Bugün-Yarın)* Dördüncü Basım, 2 cilt (Ankara: Bilgi Yayınevi, 1969).

Avşar, Abdülhamit. *Serbest Cumhuriyet Fırkası - Bir Partinin Kapatılmasında Basının Rolü* (Istanbul: Kitabevi, 1998).

Aydemir, Şevket Süreyya. *Menderes'in Dramı* (Istanbul: Remzi Kitabevi, 1969).

Aydemir, Şevket Süreyya. *Tek Adam* cilt 2 İkinci Baskı (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1966).

Aydemir, Şevket Süreyya. *Cihan İktisadiyatında Türkiye* (Ankara: Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti, 1931).

Bahrampour, Firouz. *Turkey- Political and Social Transformation* (NY: Theo Gaus' Sons, 1967).

Bali, Rıfat N. *-Cumhuriyet Yıllarında Türkiye Yahudileri- Bir Türkleştirme Serüveni, 1923-1945* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1999).

Bali, Rıfat N. "1930 Yılı Belediye Seçimleri ve Serbest Fırka'nın Azınlık Adayları", *Tarih ve Toplum* (Kasım 1997), 25-34.

Barkey, Karen & Mark von Hagen (der.). *After Empire: Multiethnic Societies and Nation-Building: the Soviet Union, and Russian, Ottoman and Habsburg Empires* (Boulder, Colo.: Westview Press, 1997).

Barlas, Dilek. *Etatism and Diplomacy in Turkey: Economic and Foreign Policy Strategies in an Uncertain World, 1929-1939* (New York: Brill, 1998).

Başar, Ahmet Hamdi. *Atatürk'le Üç Ay ve 1930'dan sonra Türkiye* İkinci Baskı (Ankara: Ankara İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi, 1981).

Başgöz, İlhan & Howard E. Wilson. *Educational Problems in Turkey, 1920-1940* (Bloomington: Indiana University, 1968).

Başvekalet İstatistik Genel Direktörlüğü, *Türkiye Nüfusu -1935 20 İlkteşrin Genel Nüfus Sayımı* (Ankara: İstatistik Umum Müdürlüğü Neşriyatı, 1935).

Baban, Cihad. *Politika Galerisi (Büstler ve Portreler)* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1970).

Beinin, Joel. *Workers and Peasants in the Modern Middle East* (Cambridge & New York: Cambridge University Press, 2001).

Benedict, Peter, Erol Tümertekin & Fatma Mansur (der.). *Turkey: Geographic and Social Perspectives* (Leiden: Brill, 1974).

Berkes, Niyazi. *The Development of Secularism in Turkey* (New York: Routledge, 1998).

Berktay, Fatmagül. "İki Söylem arasında bir Yazar", yay. hazırlayan Hamdi Can Tuncer *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e - Problemler, Araştırmalar, Tartışmalar* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998), 288-299.

Birtek, Faruk. "Greek Bull in the China Shop of Ottoman 'Grand Illusion': Greece in the Making of Modern Turkey", Faruk Birtek ve Thalia Dragonas (der.) *Citizenship and the Nation-State in Greece and Turkey* (London and New York: Routledge, 2005), 37-48.

Birtek, Faruk & Thalia Dragonas (der.). *Citizenship and the Nation-State in Greece and Turkey* (London and New York: Routledge, 2005).

Birtek, Faruk. "Prospects for a New Center or the Temporary Rise of the Peripheral Asabiyah", Metin Heper and Ahmet Evin (der.) *Politics in the Third Turkish Republic* (Boulder: Westview Press, 1994), 223-228.

Boran, Behice. *Türkiye ve Sosyalizm Sorunları* (İstanbul: Sarmal Yayınları, 1992).

Boratav, Korkut. "Kemalist Economic Policies and Etatism", Ali Kazancıgil ve Ergun Özbudun (der.) *Atatürk- Founder of a Modern State* (London: C. Hurst & Company, 1981), 165-189.

Brubaker, Rogers. *Citizenship and Nationhood in France and Germany* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1992).

Bruinessen, Martin Van. *Agha, Shaikh and State - The Social and Political Structures of Kurdistan* (London & New Jersey: Zed Books, 1992). [*Ağa, Şeyh, Devlet*, çev. Banu Yalkut, İletişim Yay., 2004.]

Buğra, Ayşe. "Class, Culture and State: an Analysis of Interest Representation by Two Turkish Business Associations", *International Journal of Middle East Studies* 30(4) (1998), 521-539.

Buğra, Tarık. *Yağmur Beklerken* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2004).

Clay, Christopher. *Gold for the Sultan- Western Bankers and Ottoman Finance, 1856-1881* (London & New York: I.B. Tauris, 2000).

Çakır, Serpil. "Kadın Tarihinden İki İsim: Ulviye Mevlan- Nezihe Muhittin", yay. hazırlayan Hamdi Can Tuncer *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e - Problemler, Araştırmalar, Tartışmalar* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998), 272-287.

Çarkoğlu, Ali & Gamze Avcı. "An Analysis of the Electorate from a Geographical Perspective", Sabri Sayarı & Yılmaz Esmer (der.) *Politics, Parties and Elections in Turkey* (Boulder, Colo.: Reinner, 2002), 115-135.

Çelik, Bilgin. "Aydın'da Serbest Fırka ve Belediye Seçimleri", *Toplumsal Tarih* (Aralık 2000), 13-23.

Davison, Roderic H. *Turkey- A Short History* Üçüncü Baskı (güncelleştiren Clement H. Dodd) (Huntingdon: Eothen Press, 1996).

Demirel, Ahmet. *Birinci Meclis'te Muhalefet - İkinci Grup* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1994).

Dobb, Maurice. *Soviet Economic Development since 1917* (New York: International Publishers, 1948).

Durkheim, Emilé. *Suicide: a Study in Sociology* (New York: Free Press, 1966).

Edirne (İstanbul: Kanaat Kütüphanesi, 1932).

Eflîmianidis, Yorgaki. *Cihan İktisadi Buhranı Önünde Türkiye* cilt 2 (İstanbul: Kaadcılık ve Matbaacılık A.Ş., 1935-1936).

Eldem, Vedat. *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında bir Tetkik* İkinci Baskı (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1994).

Emrence, Cem. "Serbest Cumhuriyet Fırkası (1930)" *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Cilt 7 Liberalizm* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2005), 213-216.

Emrence, Cem. "Rearticulating the Local, Regional and Global: the Greek-Turkish Rapprochement of 1930", *Turkish Studies* 4(3) (2003), 26-46.

Emrence, Cem."Buhranlı Yıllar: Ödemiş'te Serbest Cumhuriyet Fırkası", *Toplumsal Tarih* 72 (Aralık 1999), 28-32.

Erer, Tekin. *Türkiye'de Parti Kavgaları* (Istanbul: Ticaret Postası Matbaası, 1963).

Ertan, Temuçin Faik. *Kadrocular ve Kadro Hareketi* (Ankara: Kültür Bakanlığı, 1994).

Fadıl Hakkı. *Zirai Kredi* (Istanbul: Türkiye Matbaası, 1933).

Faroqhi, Suraiya N. *Towns and Townsmen of Anatolia: Trade, Crafts and Production in an Urban Setting, 1520-1650* (Cambridge: Cambridge University Press, 1984). [*Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, çev. N. Kalaycıoğlu, Tarih Vakfı Yurt Yay., 2000.]

Fersoy, Orhan Cemal. *Adnan Menderes* (Istanbul: Mayataş, 1971).

Frey, Frederick W. *The Turkish Political Elite* (Cambridge, Mass.: M.I.T. Press, 1965).

Genç, Mehmet. "Osmanlı İktisadi Dünya Görüşünün İlkeleri", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Dergisi*, III (1989), 175-185.

Geray, Cevat. "Türkiye'de Göçmen Hareketleri ve Göçmenlerin Yerleştirilmesi", *Amme İdaresi Dergisi* 3(4) (1970), 8-36.

Gerber, Haim. *The Social Origins of the Modern Middle East* (Boulder, Colo.: Reinner, 1987).

Geshkoff, Theodore I. *Balkan Union- A Road to Peace in Southeastern Europe* (New York: Columbia University Press, 1940).

Geyikdağı, Mehmet Yaşar. *Political Parties in Turkey - The Role of Islam* (New York: Praeger, 1984).

Gezi Notları - Çanakkale-Bolayır, İzmir Köyleri (Istanbul, 1935).

Gologlu, Mahmut. *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Kitap 1 Devrimler ve Tepkileri (1924-1930)* (Ankara: Başnur Matbaası, 1972).

Göksu, Emel. *İzmir ve Suç Coğrafyası -1929 Dünya Ekonomik Buhran Yıllarında* (İzmir: İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayını, 2003).

Güçlü, Muhammet. *Dr. H. Burhanettin Onat ve Hayatı (1894-1976)* (Antalya: Antalya Ticaret ve Sanayi Odası Kültür Yayını, 2004).

Güçlü, Muhammet. "Antalya'da 1930 Belediye Seçimleri", *Toplumsal Tarih* Mayıs (1999), 19-23.

Güçlü, Muhammet. "Antalya'da Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın Faaliyetleri" *Ege Üniversitesi Edebiyat Fak. Tarih İncelemeleri Dergisi*, 9 (1994), 327-337.

Gülalp, Haldun. "Globalization and Political Islam: the Social Bases of Turkey's Welfare Party", *International Journal of Middle East Studies* 33(3) (2001), 433-448.

Hale, William. *The Political and Economic Development of Modern Turkey* (London: Croom Helm, 1981).

Hanioğlu, M. Şükrü. *Preparation for a Revolution- The Young Turks, 1902-1908* (Oxford: Oxford University Press, 2001).

Hansen, Bent. *Egypt and Turkey - The Political Economy of Poverty, Equity and Growth* (Oxford: Oxford University Press, 1991).

Harris, George S. *The Origins of Communism in Turkey* (Stanford: Hoover Institution, 1967).

Hatipoğlu, Şevket Raşit. *Türkiye'de Zirai Buhran* (Ankara: Yüksek Ziraat Enstitüsü, 1936).

Henry, Clement M. *The Mediterranean Debt Crescent - Money and Power in Algeria, Egypt, Morocco, Tunisia and Turkey* (Gainsville: University Press of Florida, 1996).

Heper, Metin "Conclusion", Metin Heper ve Sabri Sayarı (der.), *Political Leaders and Democracy in Turkey* (New York: Lexington Books, 2002), 217-238.

Heper, Metin. *İsmet İnönü - the Making of a Turkish Statesman* (Leiden: Brill, 1998). [*İsmet İnönü*, Tarih Vakfı Yurt Yay., 2002.]

Heper, Metin "Introduction", Metin Heper ve Jacob M. Landau (der.), *Political Parties and Democracy in Turkey* (London & New York: I.B. Tauris, 1991), 1-9.

Heper, Metin. *The State Tradition in Turkey* (Beverley: Eothen Press, 1985).

Hershlag, Zvi Yehuda. *The Contemporary Turkish Economy* (London & New York: Routledge, 1988).

Hershlag, Zvi Yehuda. *Turkey: An Economy in Transition* (The Hague: Van Kuelen, 1959).

Heydemann, Steven (der.). *War, Institutions and Social Change in the Middle East* (Berkeley: UC Press, 2000).

Hirschon, Renee (der.). *Crossing the Aegean: an Appraisal of the 1923 Compulsory Population Exchange between Greece and Turkey* (New York: Berghahn Books, 2003).

Hobsbawm, Eric J. *The Age of Empire, 1875-1914* (Vintage Books: New York, 1989). [*İmparatorluk Çağı*, 1875-1914) çev. Vedat Aslan, Dost Kitabevi Yay., 2001.]

Hunt, E. K. *Property and Prophets: the Evolution of Economic Institutions and Ideologies* Yedinci Baskı (New York: M.E. Sharpe, 2003).

İlkin, Selim ve İlhan Tekeli. *1929 Dünya Buhranında Türkiye'nin İktisadi Politika Arayışları* (Ankara: Ortadoğu Teknik Üniversitesi, 1977).

İlmen, Süreyya. *Dört Ay Yaşamış Olan Zavallı Serbest Fırka* (İstanbul: Muallim Fuad Gücüyener Yayınevi, 1951).

İnönü, İsmet *Hatıralar* cilt 2 (Ankara: Bilgi Yayınevi, 1987).

Islamoğlu-Inan, Huri. "'Oriental Despotism' in World-System Perspective", Huri Islamoğlu-Inan (der.), *The Ottoman Empire and the World-Economy* (Cambridge: Cambridge University Press, 1987), 1-24.

Kabasakal, Mehmet. *Türkiye'de Siyasi Parti Örgütlenmesi, 1908-1960* (İstanbul: Tekin Yayınları, 1991).

Kandemir, *Serbes Fırka Nasıl Kuruldu- Nasıl Kapatıldı* (İstanbul: Ekicil Tarih Yayınları, 1955).

Karaosmanoğlu, Yakup Kadri. *Politika'da 45 Yıl* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1984).

Karpat, Kemal H.. *The Politicization of Islam: Reconstructing Identity, State, Faith and Community in the Late Ottoman State*, Studies in Middle Eastern History (New York: Oxford University Press, 2001).

Karpat, Kemal H. *Turkey's Politics: The Transition to a Multi-Party Politics* (Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1959).

Kasaba, Reşat. "Economic Foundations of a Civil Society: Greeks in the Trade of Western Anatolia, 1840-1876", Dimitri Gondicas & Charles Issawi (der.) *Ottoman Greeks in the Age of Nationalism* (Princeton, NJ: The Darwin Press, 1999), 77-87.

Kasaba, Reşat. "Populism and Democracy in Turkey, 1941-1961", Ellis Goldberg, Reşat Kasaba & Joel Migdal (der.) *Rules and Rights in the Middle East* (Seattle: University of Washington Press, 1993), 43-68.

Kasaba, Reşat. *The Ottoman Empire and the World Economy - The Nineteenth Century* (Albany: SUNY Press, 1988).

Kaya, Ibrahim. *Social Theory and Later Modernities- The Turkish Experience* (Liverpool: Liverpool University Press, 2004).

Keyder, Çağlar. "The Genesis of Petty Commodity Agriculture: the Case of Turkey", Paul Stirling (der.) *Culture and Economy: Changes in Turkish Villages* (Huntingdon: Eothen, 1993), 171-186.

Keyder, Çağlar. *State and Class in Turkey: a Study in Capitalist Development* (London: Verso, 1987). [*Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, İletişim Yay., 1993.]

Keyder, Çağlar. *The Definition of a Peripheral Economy: Turkey, 1923-1929* (Cambridge: Cambridge University Press, 1981). [*Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye, 1923-1929*, Yurt Yay., 1982.]

Kinross, Patrick. *Atatürk- The Birth of a Nation* (London: Weidenfeld, 1993 [İlk basım 1964]).

Koçak, Cemil. "Siyasal Tarih (1923-1950)", Sina Akşin (der.) *Türkiye Tarihi* cilt 4 (İstanbul: Cem Yayınevi, 1987-1995), 85-125.

Kongar, Emre. *İmparatorluktan Günümüze Türkiye'nin Toplumsal Yapısı* Dokuzuncu Baskı (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1995).

Krüger, Dr. K. *Kemalist Turkey and the Middle East* (London: George Allen & Unwin Ltd, 1932).

Kutay, Cemal (der.). *Üç Devirde Bir Adam* (İstanbul: Tercüman Tarih Yayınları, 1980).

Levi, Avner. *Türkiye Cumhuriyetinde Yahudiler* İkinci baskı (İstanbul: İletişim Yayınları, 1998).

Lewis, Bernard. *The Emergence of Modern Turkey* Üçüncü Baskı (New York: Oxford University Press, 2002).

Macfie, A.L. *Atatürk* (London & New York: Longman, 1994).

Mango, Andrew. *Atatürk* (London: John Murray, 1999).

Mantran, Robert. "Mustafa Kemal Atatürk", Oliver Roy (der.) *Turkey Today - A European Country* (India: Anthem Press, 2005), 119-130.

Mardin, Şerif. *Religion and Social Change in Modern Turkey - The case of Bediüzaman Said Nursi* (Albany: SUNY Press, 1989). [*Türkiye'de Din ve Toplumsal Değişme Bediüzzzaman Said Nursi Olayı*, çev. Metin Çulhaoğlu, İletişim Yay., 2002.]

Mardin, Şerif "Center-Periphery: A Key to Turkish Politics", *Deadalus* 102 (1973), 169-190.

Mardin, Şerif. *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri, 1895-1908* (Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1964).

Mardin, Şerif. *The Genesis of Young Ottoman Thought: a Study in the Modernization of Turkish Political Ideas* (Princeton: Princeton University Press, 1962). [*Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, Yay. Haz. Ö. Laçiner, İletişim Yay., 2002.]

Marmara Gücü (Ankara: Ulusal Ekonomi ve Artırma Kurumu, 1936).

Marshall, T.H. and Tom Bottomore. *Citizenship and Social Class* (London: Pluto Press, 1992).

McAdam, Doug, Sdyney Tarrow & Charles Tilly. *Dynamics of Contention* (Cambridge: Cambridge University Press, 2001).

McDowal, David. *A Modern History of the Kurds* İkinci Gözden Geçirilmiş Baskı (London & New York: I.B. Tauris, 2000).

Mears, Eliot Grinnell. *Modern Turkey* (New York: Macmillan Company, 1924).

Meeker, Michael E.*A Nation of Empire: the Ottoman Legacy of Turkish Modernity* (Berkeley: University of California Press, 2002). [*İmparatorluktan Gelen Bir Ulus*, çev. Tutku Vardağlı, Bilgi Üniversitesi Yay., 2005]

Milli İktisat ve Tassarruf Cemiyeti. *1931 Ziraat Kongresi* cilt 1 (Ankara: Milli İktisat ve Tassarruf Cemiyeti, 1931).

Nahum, Henri. *İzmir Yahudileri 19.-20. Yüzyıl* Çev. Estreya Seval Vali (İstanbul: İletişim Yayınları, 2000).

Nove, Alec. *An Economic History of the USSR 1917-1991* Üçüncü Baskı (London & New York: Penguin Books, 1992).

Okyar, Osman ve Mehmet Seyitdanlıoğlu (der.). *Fethi Okyar'ın Anıları: Atatürk, Okyar ve Çok Partili Türkiye* İkinci Baskı (Ankara: İş Bankası Yayınları, 1999).

Olivero, Luigi. *Turkey without Harems* (London: Macdonald & Co., 1952).

Onulduran, Selçuk E. "Political Development and Political Parties in Turkey" (basılmamış doktora tezi, University of Southern California, 1973).

Owen, Roger & Şevket Pamuk. *A History of Middle East Economies in the Twentieth Century* (Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1999).

Ökçün, A. Gündüz. *İktisat Tarihi Yazıları* (Ankara: Sermaye Piyasası Kurulu, 1997).

Ökçün, A. Gündüz. *Osmanlı Sanayii- 1913-1915 İstatistikleri* Üçüncü Baskı (İstanbul: Hil Yayın, 1984).

Öncü, Ayşe, Çağlar Keyder & Saad Eddin İbrahim (der.). *Developmentalism and Beyond* (Cairo: The American University in Cairo Press, 1994).

Öz, Esat. *Tek Parti Yönetimi ve Siyasal Katılım, 1923-1945* (Ankara: Gündoğan Yayınları, 1992).

Özbudun, Ergun. *Contemporary Turkish Politics- Challenges to Democratic Consolidation* (Boulder: Lynne Rienner Publishers, 2000).

Özipek, Bekir B. "Türk Siyasal Yaşamında Serbest Cumhuriyet Fırkası Olayı" (basılmamış master tezi, Hacettepe Üniversitesi, 1991).

Öztürk, Kazım (Türk Parlamento Tarihi Araştırma Grubu). *Türk Parlamento Tarihi (1927-1931)*, cilt 1 (Ankara: Türkiye Büyük Millet Vakfı Yayınları no. 3, 1995).

Pamuk, Şevket. *İstanbul ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler, 1469-1998* (Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü, 2000).

Pamuk, Şevket. "Turkey's Response to the Great Depression in Comparative Perspective, 1929-1939", EUI Working Paper RSC no. 2000/21 (Florence: European University Institute, 2000).

Pamuk, Şevket. "Dünya İktisadi Bunalımı ve 1930'lara Yeniden Bakış", (yay. hazırlayan) Zeynep Rona *Bilanço 1923-1998: Türkiye Cumhuriyeti'nin 75 Yılına Toplu Bakış* cilt 2 (İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 1999), 33-40.

Pamuk, Şevket. "War, State Economic Policies and Resistance, 1939-1945", Farhad Kazemi & John Waterbury (der.) *Peasants and Politics in the Modern Middle East* (Miami: Florida International University Press, 1991), 125-142.

Pamuk, Şevket. *The Ottoman Empire and European Capitalism, 1820-1913: Trade, Investment and Production* (Cambridge & New York: Cambridge University Press, 1987). [*Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme, 1820-1913*, Tarih Vakfı Yurt Yay., 1994.]

Parla, Taha & Andrew Davison. *Corporatist Ideology in Kemalist Turkey: Progress or Order* (Syracuse: Syracuse University Press, 2004).

Parvus Efendi. *Türkiye'nin Mali Tutsaklığı* (İstanbul: May Yayınları, 1977).

Polanyi, Karl. *The Great Transformation. - the Political and Economic Origins of Our Time*, İkinci Baskı (Boston: Beacon Press, 2001 [İlk basım 1944]). [*Büyük Dönüşüm*, çev. Ayşe Buğra, iletişim Yay., 2000.]

Price, M. Philips. *A History of Turkey- From Empire to Republic* Second Edition (New York: MacMillan Company, 1961).

Quataert, Donald."The Carpet Makers of Uşak, Anatolia (1860-1914)", Heath W. Lowry and Ralph S. Hattox (der.) *Third Congress on the Social and Economic History of Turkey* (İstanbul & Washington: ISIS Press, 1990), 85-91.

Quataert, Donald. *Osmanlı Devleti'nde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş (1881-1908)* (Ankara: Yurt Yayınları, 1987).

Robinson, Richard D. *The First Turkish Republic* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1965).

Rothermund, Dietmar. *The Global Impact of the Great Depression, 1929-1939* (London and New York: Routledge, 1996).

Roy, Olivier. "Patronage and Solidarity Groups: Survival or Reformation", Ghassan Salame (der.) *Democracy without Democrats: the Renewal of Politics in the Muslim World* (London & New York: I.B. Tauris, 1994), 270-281.

Rustow, Dankart A. "Turkish Democracy in Historical and Comparative Perspective", Metin Heper & Ahmet Evin (der.) *Politics in the Third Turkish Republic* (Boulder: Westview Press, 1994), 3-12.

Rustow, Dankart A. "Political Parties in Turkey: an Overview", Metin Heper ve Jacob M. Landau (der.) *Political Parties and Democracy in Turkey* (London & New York: I.B. Tauris, 1991), 10-23.

Sadi, Kerim. *Türkiye'de Sosyalizmin Tarihine Katkı* Genişletilmiş Yeni Basım (Istanbul: İletişim Yayınları, 1994).

Sakal, Fahri. *Ağaoğlu Ahmed Bey* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999).

Sarç, Ömer Celal. *Ziraat ve Sanayi Siyaseti* (Istanbul: İstanbul Yüksek İktisat ve Ticaret Mektebi, 1934).

Sayarı, Sabri. "Adnan Menderes: Between Democratic and Authoritarian Populism", Metin Heper & Sabri Sayarı (der.). *Political Leaders and Democracy in Turkey* (New York: Lexington Books, 2002), 65-85.

Seddon, David. "Austerity Protests in Response to Economic Liberalization in the Middle East", Tim Niblock and Emma Murphy (der.) *Economic and Political Liberalization in the Middle East* (London & New York: British Academic Press, 1993), 88-113.

Sencer, Muzaffer. *Türkiye'de Siyasi Partilerin Sosyal Temelleri* (Istanbul: Geçiş Yayınları, 1971).

Sencer, Muzaffer. *Dinin Türk Toplumuna Etkileri* İkinci Baskı (Istanbul: Ant, 1971).

Serbest Cümhuriyet Fırkasının teşekkülü üzerine dahili siyasi vaziyet hakkında rapordur Hariciye Vekaleti Matbuat Umumi Müdürlüğü: 9 (Ankara: Hariciye Vekaleti Matbası, 1930).

Serçe, Erkan. *İzmir'de Belediye (1868-1945)* (İzmir: Dokuz Eylül Yayınları, 1998).

Sertel, Zekeriya. *Hatırladıklarım* İkinci Baskı (Istanbul: Gözlem Yayınları, 1977).

Silier, Oya. *Türkiye'de Tarımsal Yapının Gelişimi* (İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi, 1981).

Shaw, Stanford J. & Ezel Kural Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey* cilt 2 (Cambridge: Cambridge University Press, 1977).

Shissler, A. Holly. *Between Two Empires- Ahmet Ağaoğlu and the New Turkey* (London & New York: I.B. Tauris, 2003). [*İki İmparatorluk Arasında: Ahmed Ağaoğlu ve Yeni Türkiye*, çev. Taciser Ulaş Belge, Bilgi Üniversitesi Yay., 2005.]

Stirling, Paul. *Turkish Village* (London: Weidenfeld & Nicolson, 1965).

Soyak, Hasan Rıza. *Atatürk'ten Hatıralar* cilt 2 (Ankara: Yapı Kredi Yayınları, 1973).

Sussnitzki, A.J. "Zur Gliederung wirtschaftslicher Arbeit nach Nationalitaten in der Türkei", Charles Issawi (der.) *The Economic History of the Middle East 1800-1914* (Chicago & London: The University of Chicago Press, 1966), 114-125.

Suvla, Refii-Şükrü. *Cihanda ve Türkiye'de Beynelmilel Tediye Meseleleri* (Istanbul: Arkadaş Basımevi, 1937).

Szyliowicz, Joseph S. *Education and Modernization in the Middle East* (Ithaca & London: Cornell University Press, 1973).

Şanda, Hüseyin Avni. *1908 İşçi Hareketleri / Yarı Müstemleke Oluş Tarihi* (Istanbul: Gözlem Yayınları, 1978).

Şefik Hüsnü. *Şefik Hüsnü-Yaşamı, Yazıları, Yoldaşları* (Istanbul: Sosyalist Yayınlar, 1994).

Tabak, Serap. "Serbest Cumhuriyet Fırkası ve İzmir Vilayeti" (basılmamış master Tezi, Ege Üniversitesi, 1990).

Tachau, Frank (der.). *Political Parties of the Middle East and North Africa* (Westport, Connecticut: Greenwood Press, 1994).

Tahir, Kemal. *Yol Ayrımı* (Istanbul: Sander Yayınları, 1971).

T.C. Devlet Yıllığı, 1929-1930 (Istanbul: Devlet Matbaası, 1930).

T.C. İktisat Meclisi Umumi Katiplik. *Ali İktisat Meclisi Raporları, Türkiye İhracat Ticaretinin İnkişafı Tedbirleri*, Yayın A no. 6 (Ankara: Başvekalet Müdevvenat Matbaası, 1931).

T.C. Manisa Vilayeti (Izmir: Ticaret Basımevi, 1932).

Tekeli, İlhan & Selim İlkin. "Cumhuriyet'in Demiryolu Politikalarının Oluşumu ve Uygulanması", (yay. hazırlayan) Zeynep Rona *Bilanço 1923-1998: Türkiye Cumhuriyeti'nin 75 Yılına Toplu Bakış* cilt 2 (Istanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 1999), 359-378.

Temin, Peter. "Great Depression", *The Oxford Encyclopedia of Economic History* Vol. 2 (Oxford & New York: Oxford University Press, 2003), 459-466.

Tezel, Yahya S., *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi*, 3. baskı (Istanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1994).

Timur, Taner. *Türk Devrimi ve Sonrası* (Ankara: İmge Yayınevi, 1993).

Toprak, Binnaz, "The Religious Right", I.C. Schick ve E.A. Tonak (der.), *Turkey in Transition* (New York: Oxford University Press, 1987), 218-235.

Toprak, Zafer. *Türkiye'de Milli İktisat, 1908-1918* (Ankara: Yurt Yayınları, 1982).

Toynbee, Arnold J. & Kenneth P. Kirkwood. *Turkey* (New York: Charles Scribner's Sons, 1927).

Tökin, İsmail Hüsrev. *Türkiye Köy İktisadiyatı* İkinci Baskı (Istanbul: İletişim Yayınları, 1990).

Tökin, F. Hüsrev. *Türk Tarihinde Siyasi Partiler* (Istanbul: Elif Yayınları, 1965).

Treptow, Kurt W. (der.). *A History of Romania* East European Monographs (New York: Columbia University Press, 1996).

Tunaya, Tarık Zafer. *Türkiye'de Siyasi Partiler 1859-1952* (İstanbul: Doğan Kardeş, 1952).

Tunçay, Mete. *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetimi'nin Kurulması, 1923-1931* Üçüncü Baskı (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999).

Turner, Bryan S. "Reflections on the Sociology of Citizenship and Islamic Studies", Nils A. Butenschon, Uri Davis and Manuel Hassassian (der.) *Citizenship and the State in the Middle East* (Syracuse: Syracuse University Press, 2000), 28-48.

Türkali, Vedat. *Güven*, cilt 1 (İstanbul: Gendaş, 1999).

Türkeş, Mustafa. "A Patriotic-leftist Development-Strategy Proposal in Turkey in the 1930s: the case of the Kadro(cadre) Movement", *International Journal of Middle East Studies*, 33(1) (2001), 91-114

Türkeş, Mustafa. "The Ideology of the Kadro (Cadre) Movement: a Patriotic Leftist Movement in Turkey, *Middle Eastern Studies*, 34(4) (1998), 92-111.

Uran, Hilmi. *Hatıralarım* (Ankara: Ayyıldız Matbaası, 1959).

Uyar, Hakkı. "SCF'nin Yayın Organı: Serbes Cumhuriyet Gazetesi", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Cilt 7 Liberalizm* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2005), 217-223.

Uyar, Hakkı. *Tek Parti Dönemi ve Cumhuriyet Halk Partisi* (İstanbul: Boyut Yayıncılık, 1998).

Ünsal, Hüsamettin ve Hıfzı Topuz (der.). *Cumhuriyetin Beş Dönemeci* (İzmir: Sergi Yayınları, 1984).

Üstel, Füsun. *İmparatorluktan Ulus-Devlete Türk Milliyetçiliği: Türk Ocakları (1912-1931)* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1997).

VanderLippe, John M. *The Politics of Turkish Democracy - İsmet İnönü and the Formation of the Multi-Party System, 1938-1950* (Albany: SUNY Press, 2005).

Vassaf, Gündüz, *Annem Belkıs*, beşinci baskı (İstanbul: İletişim Yayınları, 2000).

Webster, Donald E. *The Turkey of Atatürk, Social Processes in the Turkish Transformation* (Philadelphia: The American Academy of Political and Social Science, 1939).

Weiker, Walter F., "The Free Party, 1930", Metin Heper ve Jacob M. Landau (der.) *Political Parties and Democracy in Turkey* (London & New York: I.B. Tauris, 1991), 83-98.

Weiker, Walter F., *Political Tutelage and Democracy in Turkey: The Free Party and Its Aftermath* (Leiden: E.J. Brill, 1973).

Weiker, Walter F. "The Free Party of 1930 in Turkey: Loyal Opposition in a Rapidly Modernizing Nation" (basılmamış doktora tezi, Princeton University, 1962).

Wortham, H.E. *Mustapha Kemal of Turkey* (Boston: Little, Brown and Company, 1931).

Woytinski, Wladimir. *The Social Consequences of the Economic Depression* (Geneva: International Labor Office, 1936).

Yavuz, Erdal. "The State of the Industrial Workforce, 1923-40", Donald Quataert ve Erik J. Zürcher (der.), *Workers and the Working Class in the Ottoman Empire and the Turkish Republic, 1839-1950* (London & New York: Tauris, 1995), 95-125.

Yavuz, M. Hakan. *Islamic Political Identity in Turkey* (Oxford & New York: Oxford University Press, 2003).

Yerasimos, Stephane, "The Monoparty Period", I.C. Schick ve E.A. Tonak (der.) *Turkey in Transition* (New York: Oxford University Press, 1987), 66-100.

Yetkin, Çetin. *SCF Olayı*, üçüncü baskı (Istanbul: Otopsi, 2004).

Yetkin, Çetin. *Serbest Cumhuriyet Fırkası - Atatürk'ün Başarısız Demokrasi Devrimi*, ikinci baskı (Istanbul: Toplumsal Dönüşüm Yayınları, 1997).

Yetkin, Sabri (yay. haz.). *Ticari ve İktisadi İzmir Rehberi 1926* (İzmir: İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayını, 2002).

Yetkin, Sabri & Erkan Serçe. *İzmir Esnaf ve Ahali Bankası'ndan Egebank'a (1928-2000)* (Istanbul: Tarih Vakfı, 2000).

Yolalıcı, M. Emin. *IX. Yüzyılda Canik (Samsun) Sancağının Sosyal ve Ekonomik Yapısı* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1998).

Zürcher, Erik Jan (der.), *İmparatorluktan Cumhuriyete: Türkiye'de Etnik Çatışma* (Istanbul: İletişim Yayınları, 2005).

Zürcher, Erik Jan, *Turkey: A Modern History*, yeni baskı (London & New York: I.B. Tauris, 2004). [*Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, çev. Yasemin Saner Gönen, İletişim Yay., 2004.]

Zürcher, Erik Jan, *Political Opposition in the Early Turkish Republic, 1924-1925* (Leiden & New York: E.J. Brill, 1991). [*Cumhuriyetin İlk Yıllarında Siyasal Muhalefet: Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası*, çev. Gül Çağalı Güven, İletişim Yay., 2003.]

Zürcher, Erik Jan, *The Unionist Factor: the Role of the Committee of Union and Progress in the Turkish Nationalist Movement, 1905-1926* (Leiden: E.J. Brill, 1984). [*Milli Mücadelede İttihatçılık*, çev. Nüzhet Salihoğlu, İletişim Yay., 2003.]

İletişim'den

TBMM Devleti (1920-1923)
Rıdvan Akın
447 SAYFA

"Gürbüz ve Yavuz Evlatlar"
Erken Cumhuriyet'te Beden Terbiyesi ve Spor
Yiğit Akın
253 SAYFA

Kızların Sessizliği
Kız Enstitülerinin Uzun Tarihi
240 SAYFA

Türk Dininin Sosyolojik İmkânı
Yasin Aktay
252 SAYFA

Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluşu (1923-1924)
Faruk Alpkaya
432 SAYFA

Ağa, Şeyh, Devlet
Martin Van Bruinessen
ÇEVİREN BANU YALKUT
509 SAYFA

İletişim'den

Markopaşa
Levent Cantek
203 SAYFA

Ali Şükrü Bey'in *Tan* Gazetesi
Ahmet Demirel
296 SAYFA

Adalet Partisi
İdeoloji ve Politika
Tanel Demirel
376 SAYFA

Türkiye'de Sekülarizm ve Modernlik
Andrew Davison
ÇEVİREN TUNCAY BİRKAN
343 SAYFA

Halide Edip - Türk Modernleşmesi ve Feminizm
Ayşe Durakbaşa
262 SAYFA

Türkiye'de Demokrasiye Geçişte Basın (1945-1950)
Nilgün Gürkan
481 SAYFA

Serbest Cumhuriyet Fırkası, cumhuriyet dönemi siyasal alanının oluşumunda "iktidar"daki partiye karşı örgütlenmiş bir toplumsal muhalefeti ifade eder. Siyasal partiler literatüründe ağırlıklı olarak "gerici yığınlar"ın bir kalkışması olarak ele alınan, uygulanan modernleşme projesine karşı geleneksel-tutucu çizginin siyasal örgütü olarak yaftalanan bir partidir. Cem Emrence, SCF'nin parti örgütü, tüzük ve programı, partililerin talep ve beklentileri, günlük gazeteler, sınıfsal ayrışmalar ve bunların bir parti içerisinde muhalefet yatağına nasıl aktığını derinlikli bir araştırma ile ele alıyor. Kolaycı ve ötekileştirici bakış açısına karşı SCF'nin toplumsal dinamiklerini, var olduğu dönemin iktisadi sıkıntı ve toplumsal karşılıklarıyla anlamaya çalışıyor. Tek, tek olması nedeniyle de mutlak şekilde doğru kabul edilen bir modernleşme projesinin, yok saymaya çalıştığı alternatifler karşısında siyasal alanı nasıl muhasara altına aldığını gösteriyor. ■